

DE WEDEROPBOUW

HAAGSE GIDS VOOR ARCHITECTUUR EN STEDENBOUW
IN DE PERIODE 1945-1965

UITGEVERIJ "DE NIEUWE HAAGSCHE"

DE WEDEROPBOUW

DE WEDEROPBOUW

HAAGSE GIDS VOOR ARCHITECTUUR EN STEDENBOUW IN DE PERIODE 1945 – 1965

Samenstelling en redactie

Dick Valentijn

Voor deze gids hebben de volgende personen onderzoek verricht
alsmede teksten en tekeningen geleverd:

Dick Valentijn (projectleider MIP Wederopbouw)

D'Laine Camp (coördinatie onderzoeksproject wederopbouw)

Wijnand Galema (coördinatie onderzoeksproject wederopbouw)

Paul Broekhuisen

Marlies Buurman

Gerda ten Cate

Paul Groenendijk

Fransje Hooimeijer

Bregit Jansen

Jeroen Ruitenbeek

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf 7

Inleiding 9

Deel I

De wijken:

Den Haag Zuid-West 19

- Moerwijk 31

- Morgenstond 53

- Bouwlust-Berestein 71

- Vrederust 91

Sportlaan-Zorgvliet 103

Duttendel 135

Leyenburg 147

Waldeck 161

Mariahoeve 171

Deel II

Architectuurgids 201

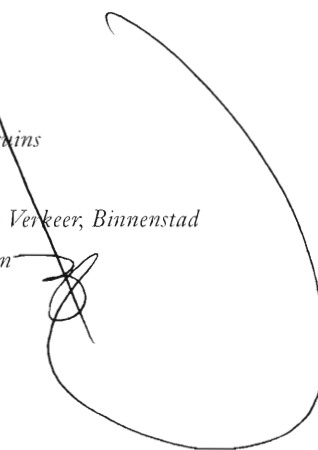
Het voorliggende boek is de weerslag van de resultaten van het Monumenten Inventarisatie Project Wederopbouw dat tussen 1999 en 2002 door de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Den Haag is uitgevoerd. Aan dit project, gericht op het verkrijgen van kennis over de stedenbouw en architectuur in de periode 1945-1965, hebben onder coördinatie van het Rotterdamse bureau DLC Architectuurhistorici vele personen gewerkt. De projectleiding en regie waren in handen van de afdeling Monumentenzorg.

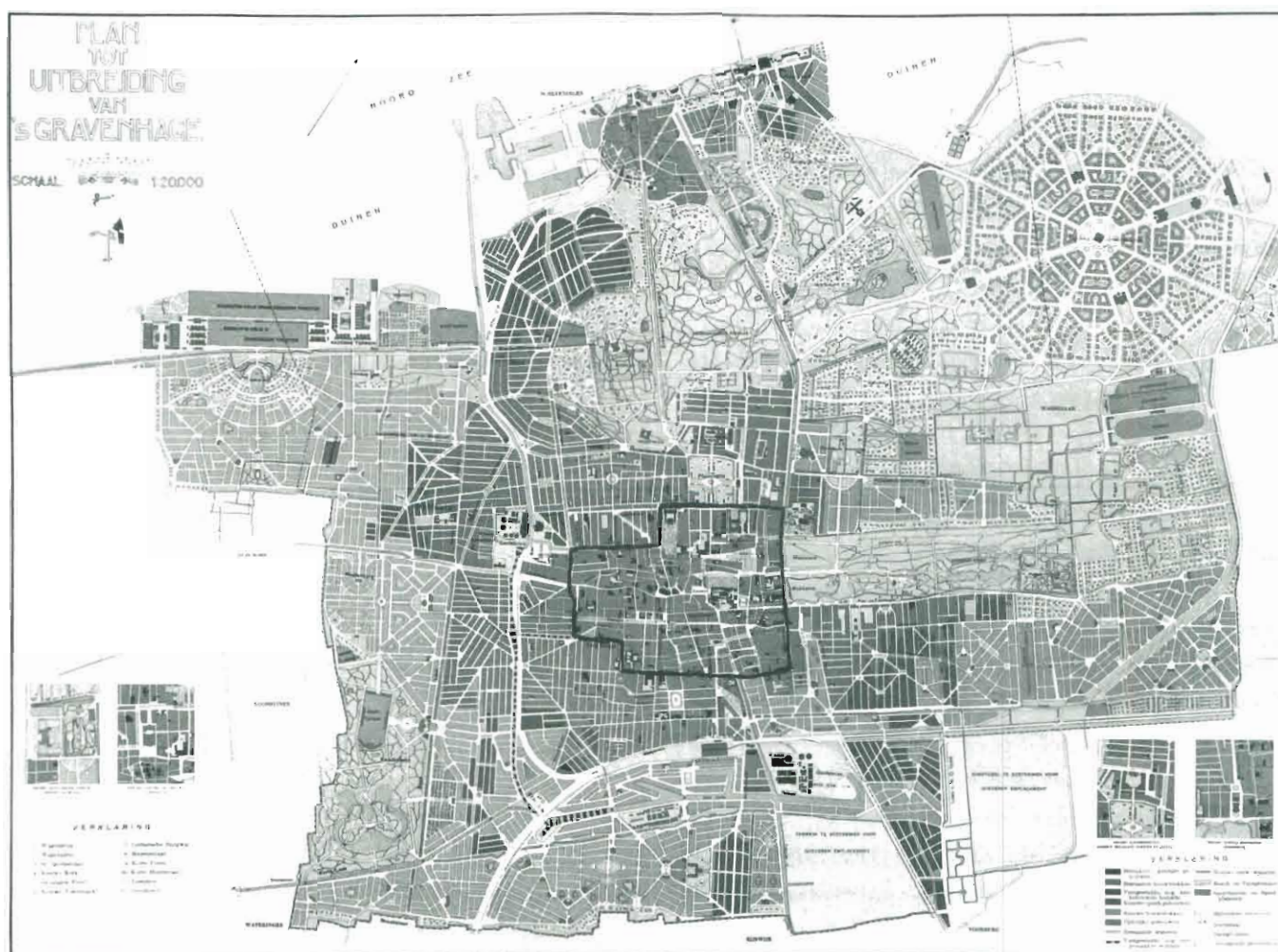
Den Haag bezit veel architectuur en stedenbouw uit de periode 1945-1965. Letterlijk tot de wederopbouw behoren de nieuw ontworpen gebouwen op door oorlogsschade vrijgekomen locaties en de na-oorlogse stedenbouwkundige invulling van de kaalslagen gebieden door het aanleggen van de "Atlantikwall". Maar ook zijn in deze periode gehele stadswijken in de polders en op de zandgronden langs de toenmalige stadsvanden verzezen. De enorme woningnood, staatsvijand nummer één vlak na de oorlog, werd bestreden door de bouw van Den Haag Zuidwest, ooit de grootste bouwput van Europa. Daarnaast behoren ook de voor de rijkere inkomensgroepen bedoelde wijken als Waldeck, Duttendel en Mariahoeve tot de wederopbouw. Grote namen als W.M. Dudok, J.H. van den Broek en W. van Tijen werden naar Den Haag gehaald om, in samenwerking met lokale architecten en de betreffende gemeentelijke diensten de Haagse wederopbouw vorm te geven. De stedenbouwers maakten

achter de tekentafel ontwerpen voor grootschalige wijken, waarbij de plannen werden gedictieerd door de rechte lijn, een grote mate van uniformiteit en veel openbaar groen. Stedenbouw werd de bindende factor; de woningbouw werd zo veel mogelijk gestandaardiseerd. In de architectuur zijn rationalisatie en standaardisatie de sleutelbegrippen. Variatie werd gezocht in een zorgvuldige detaillering en ritmering van ontwerp en toepassing van kunst op de gevels. Dit boek vertelt het boeiende relaas van de ontwerpopgaven, de problemen die werden ondervonden en de uiteindelijke realisatie van de Haagse wederopbouw.

mr. drs. B.J. Bruins

Wethouder van Verkeer, Binnenstad
en Monumenten

De grote stadsuitbreidingen uit de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw kwamen nog altijd tot stand op basis van het uitbreidingsplan van H.P. Berlage uit 1908.

INLEIDING

Door de economische crisis in de jaren dertig van de twintigste eeuw brak een periode aan van bezinning op de gerealiseerde stadsuitbreidingen en de verdere voltooiing van de stad. Den Haag werkte aan de laatste grote stadsuitbreidingen op haar grondgebied. Het Laakkwartier was in aanbouw, met Moerwijk en Bohemen was net begonnen en daarna zou de verdere uitwerking van het zuidwestelijke grondgebied ter hand worden genomen. De vraag rees hoe deze gebieden verbonden zouden worden met de bestaande stad.

De grote stadsuitbreidingen in de jaren twintig en dertig kwamen tot stand onder leiding van de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting. De dienst gaf richting aan de plannen, die op basis van het uitbreidingsplan van H.P. Berlage uit 1908 nader werden uitgewerkt. Tot aan zijn dood in 1934 bleef Berlage als adviseur bij het ontwerp voor uitbreidingsplannen betrokken. Voorafgaand aan de aanstelling van W.M. Dudok, die in 1934 als opvolger van Berlage werd benoemd, was de discussie over de Haagse stadsuitleg en de gerealiseerde architectuur in volle gang.

Kritiek was afkomstig van Haagse architecten en politici die vonden dat bij de stadsuitleg de ontwikkeling van de stad als geheel te weinig aandacht kreeg. Er was onvoldoende gezorgd voor goede verbindingen van de nieuwe wijken met het centrum, de bestaande wijken en de spoorwegstations. De opzet van de wijken liet te wensen over. De bebouwing werd te laag bevonden, waardoor een grote aaneengeschakelde huizenmassa ontstond zonder ordening, ritme of hiërarchie. Bovendien werd ook de architectonische kwaliteit bekritiseerd.

De oorzaak van dit alles legden de critici bij de slecht georganiseerde gemeentelijke diensten. Het uitbreidingsplan van Berlage uit 1908 was nodig aan herziening toe. Bovendien werd de Haagse praktijk van planvorming aan de kaak gesteld. De meeste uitbreidingsplannen kwamen op een betrekkelijk eenvoudige manier tot stand. Ontwerpers van de dienst tekenden een stratenplan en vervolgens werd Bouw- en Woningtoezicht gevraagd een verordening en bouwvoorschriften voor de te bouwen woningen op te stellen. Op basis hiervan sloot de dienst contracten met particuliere bouwers die volgens meegeleverde gevelschemata's het plan met woningen invulden. Hoogte en gevelindeling waren hierdoor bepaald en dus hadden de betrokken architecten weinig artistieke vrijheid.

In 1935 presenteerde W.M. Dudok het ontwerp uitbreidingsplan Escampolder, Maepolder en Ockenburgh dat een duidelijke beëindiging van de zuidwestelijke stadsrand aangaf.

Met het inschakelen van Dudok als ontwerper voor stedenbouwkundige plannen werd gebroken met het stelsel van gevelschema's. De opdracht aan Dudok bestond uit het vervaardigen van plannen voor onbebouwde delen waarvoor nog geen plan was vastgesteld. Dudok diende de belangen van wonen, werken, ontspanning en verkeer af te wegen en tegelijkertijd een beeld te vormen van de driedimensionale opbouw van de stad. De ontwikkeling van de stad als geheel zou op deze manier gestuurd kunnen worden. Alleen in bijzondere gevallen zou nog een gevelschema worden gemaakt. De rol van de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting werd beperkt en deze zou ook geen contracten meer sluiten met particuliere beleggers.

Uitbreidingsplan Escampolder, Maepolder en Ockenburgh

In 1935 presenteerde Dudok het ontwerp-uitbreidingsplan Escampolder, Maepolder en Ockenburgh dat, tezamen met het plan Reigersbergen-Mariahoeve, een beëindigingsplan vormt voor Den Haag. Het plan behelst het hele gebied tussen de bestaande stad, de kust en de gemeentegrens met Monster, Wateringen en Rijswijk. Alle nog bestaande land- en tuinbouwgronden zouden worden opgeofferd aan de uitbreiding van de stad. De grenzen van Den Haag werden met dit plan bereikt. Verdere groei zou na de voltooiing niet mogelijk zijn. Dudok streefde daarom naar een gaaf afgerond geheel. Voor de opzet van dit ontwerp liet Dudok zich leiden door de 'Leidraad bij de samenstelling van uitbreidingsplannen', zoals die voor de provincie Noord-Holland was opgesteld. De leidraad pleitte voor een rechtlijnige en regelmatige indeling van de wijken met rechthoekige bouwblokken ten behoeve van overzichtelijke woningplattegronden. Het plan voor Den Haag kenmerkt zich dan ook door een herhaling van langgerekte bouwblokken. De bouwblokken hebben een uniforme opbouw van twee zeer lange stroken, parallel aan de langgerekte straten, die op de koppen worden afgesloten door korte stroken aan dwarsstraten. Langs de westelijke grens van het plan, op de plaats waar de stad in het landschap overgaat, zijn buurten met vrijstaande bebouwing gepland. Dudok streefde naar een 'zachte' overgang tussen de stad en het omringende landschap. In het gedeelte dat na de Tweede Wereldoorlog het stadsdeel Zuidwest zou gaan vormen, liet Dudok bestaande wegen als de Leyweg en de Lozerlaan intact. Samen met de parallel aan de kust lopende verkeerswegen, die vanuit de bestaande stad werden voortgezet, zouden ze de hoofdstructuur van dit stadsdeel gaan vormen.

Het plan voor Ockenburgh, Escamp- en Maepolder kwam op een ongunstig moment. De economische crisis duurde voort, zodat de uitwerking van het plan stil kwam te liggen. De behoefte aan nieuwe bouwgrond was zeer beperkt met als gevolg dat de stadsuitbreidingen van Den Haag stagneerden. De huurprijzen van de woningen stegen dusdanig dat een deel van het woningbestand door leegstand werd getroffen.

De economische crisis trof ook de tuinbouwers rond Loosduinen. Zij zouden als het plan van Dudok goedgekeurd zou worden uit het gebied moeten verdwijnen. Desondanks rees tegen het plan nauwelijks verzet. De tuinders waren zelfs bereid hun grond aan de gemeente te verkopen omdat door de crisis nauwelijks

nog droog brood te verdienen was. Een opmerkelijke paradox met de naoorlogse periode, waarin gemeente en tuinders een hardnekkige strijd zouden voeren om de grond. Tot uitvoering van dit plan zou het, door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, echter niet meer komen. De opgaven waarvoor men zich na 1945 gesteld zag en veranderende stedenbouwkundige opvattingen maakten een nieuw plan noodzakelijk.

De naoorlogse opgave

De Tweede Wereldoorlog had Den Haag grote schade toegebracht. De mooiste stadsdelen met duizenden woningen waren door de aanleg van de Atlantikwall en door het bombardement op het Bezuidenhout en het centrum verwoest. Den Haag was van zijn voetstuk gevallen en niet meer de chique en aangename plezierstad maar een probleemstad met woningnood en een zwakke economie, die duurzaam kwetsbaar zou blijven.

De situatie in Den Haag was weinig rooskleurig. Op de eerste plaats ontstond een enorme woningnood door het verlies van woningen. Totaal waren 8000 huizen verwoest en stonden in 1947 25.000 woningzoekenden ingeschreven. De woningnood werd nog eens versterkt door een geboortegolf in de jaren vijftig. In Den Haag kwam daar de grote stroom repatrianten uit Indonesië nog bij en de beperkte hoeveelheid goedkope arbeiderswoningen. Steden als Amsterdam en Rotterdam, waar de arbeidende klasse verhoudingsgewijs ook groter was, hadden in de jaren twintig en dertig een 'traditie' van volkshuisvesting opgebouwd. Sinds de invoering van de woningwet in 1901 waren in Den Haag slechts enkele initiatieven op het gebied van sociale woningbouw ontwikkeld.

Ondanks het economische herstel dat de bevrijding bracht, zou aan woningen nog lange tijd een ernstig tekort blijven. In de eerste jaren na de oorlog bleef de woningproductie in Nederland achter bij de verwachtingen. Van de 10.000 nieuwe woningen die men in 1946 dacht te bouwen, kwamen slechts 1600 gereed. In 1948 werd de prognose gehaald, maar lag de bouwproductie nog onder het gemiddelde van voor de oorlog. De woningnood werd al snel als volksvijand nummer één bestempeld.

Reden genoeg voor het Rijk de woningnood op grote schaal en op voortvarende wijze ter hand te nemen. Een systematische planning was nodig om het aantal woningen dat nodig was in een redelijk korte tijd te kunnen halen. In 1949 presenteerde het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting het meerjarenplan voor de woningbouwproductie. Het aantal woningen dat mocht worden gebouwd, werd vastgelegd in contingenten. Het jaarlijks beschikbare woningbouwvolume werd over de provincies en de drie grote steden verdeeld.

Het tekort aan arbeidskrachten en bouwmaterialen dwong het Rijk en de gemeenten om nieuwe bouwmaterialen en technieken te gebruiken. Het toepassen van systeembouw werd gestimuleerd. Een montagewoning kostte in het begin meer dan een traditioneel gebouwde woning, maar het verschil werd door het ministerie vergoed. Om meer woongelegenheden te scheppen, werd het mogelijk woningen te splitsen of een deel van de woningen als duplexwoning uit te voeren. Speciale voorzieningen maakte het mogelijk in de duplexwoning tijdelijk twee gezinnen te huisvesten.

Systeembouw en het continucontract

De aanzet voor geprefabriceerde bouw in Nederland ligt aan het begin van de twintigste eeuw, maar grootschalige toepassing van dergelijke bouwsystemen zou tot aan de Tweede Wereldoorlog beperkt blijven. Na de oorlog neemt de toepassing van systeembouw langzaam toe. Niet alleen de woningnood dwong gemeenten ertoe in snel tempo huizen te bouwen, daarnaast was ook sprake van een schaarste aan materiaal en geschoolde bouwvakkers. De ontwikkeling van bouwsystemen moest een oplossing bieden voor de naoorlogse problematiek.

Aan het eind van de jaren veertig werden in korte tijd vele soorten systeembouw ontwikkeld. Na goedkeuring van het Rijk kon een systeem worden toegepast. Het testen van verschillende systemen gebeurde door de Stichting Ratiobouw die in totaal 128 systemen onderzocht. Slechts zeven werden door de stichting aanbevolen voor seriebouw. In 1947 werd bepaald dat toepassing van de door Ratiobouw goedgekeurde systemen in aanmerking kwam voor rijkssubsidie. Hierdoor steeg het aandeel systeembouw in de totale bouwproductie tot bijna 20 procent in 1951. Gemeenten sloten contracten met systeembouwers voor de bouw van grote woningbouwcomplexen in de nieuwe uitbreidingswijken. Een bijkomend voordeel was dat voor systeembouw een contingententoeslag werd ingevoerd. Dit betekende dat één op de vier in montagebouw uitgevoerde woningen niet meegeteld werd in het woningcontingent; het aantal door het Rijk toegezegde woningen dat jaarlijks gebouwd mocht worden.

Met het aantreden van minister Witte van Wederopbouw en Volkshuisvesting in 1952 nam systeembouw een grote vlucht. Hij voorzag dat de woningnood voorlopig nog niet opgelost zou zijn. De rijksoverheid had grote belangen bij systeembouw, vanwege het tempo waarmee woningen konden worden gebouwd. Systeembouw was het meest gebaat met een continue opdrachtenstroom, aangezien hoge investeringen gemoeid waren met de ontwikkeling en productie van de systemen. In overleg met de vereniging van systeembouwers besloot het Rijk toestemming te verlenen aan de drie grote steden om langdurige contracten te sluiten met systeembouwers.

Het Haagse antwoord op de woningnood

Op basis van het meerjarenplan van het Rijk stelde Den Haag in 1949 een eigen bouwprogramma op, het 'schema tempo van aanleg van bouwgrond voor woningbouw 1950-1960'. Hierin werd het planproces van de nieuwe uitbreidingswijken in de tijd uitgezet. Het schema bepaalde de volgorde van de aanleg van de uitbreidingswijken en de fasering, van het moment van de opstelling van een plan-in-hoofdzak tot de bouw van de eerste huizen.

De naoorlogse uitbreidingswijken zouden op basis van een structuurplan tot stand komen. De opdracht voor het maken van een structuurplan werd verleend aan Dudok, die na de oorlog door burgemeester De Monchy naar Den Haag werd teruggehaald. Het structuurplan vormde slechts één onderdeel van de opdracht aan Dudok. Hij zou ook plannen maken voor de verwoeste delen van de stad (Sportlaan-Zorgvliet, Bezuidenhout) en de geplande uitbreidingswijken van Zuid-West, Waldeck, Leyenburg, Duttendel en Mariahoeve. Het structuurplan werd in 1949 gepresenteerd en riep veel discussie op. Het plan zou

nooit formeel worden vastgesteld, maar de gemeenteraad sprak wel de intentie uit dat het plan richtinggevend zou zijn voor toekomstige uitbreidingsplannen. Dudok baseerde zijn werkzaamheden voor het structuurplan en het ontwerp van uitbreidingswijken grotendeels op een grondige survey van Den Haag, samengevat in de publicatie “Eenige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage” uit 1948. De studie gaf inzicht in gegevens over de bevolking, het verkeer, de economie en de volkshuisvesting. Voor het eerst kon rekening worden gehouden met de ontwikkeling van de stad als geheel en konden ruimtelijke ingrepen op elkaar worden afgestemd. Bij de indeling van nieuwe woonwijken zou rekening gehouden moeten worden met vastgestelde percentages. Van de totale oppervlakte zou 40 procent voor woningen bestemd worden, 20 procent voor groen en recreatie, 30 procent voor straten en pleinen en 10 procent voor openbare gebouwen en scholen. Voor fabrieken en kantoren was in de woonwijken geen plaats. Duidelijk was dat vooral het tekort aan goedkope woningen zeer nijpend was. Om aan de grote vraag te voldoen werd besloten de uitbreidingswijken in Zuidwest zoveel mogelijk in gemeentelijke handen te houden. Particuliere bouwers zouden niet aan de vraag kunnen voldoen en bovendien was de volkswoningbouw voor hen niet rendabel genoeg. De Gemeentelijke Woningdienst had

Het structuurplan voor geheel Den Haag uit 1949 van Dudok zou richtinggevend worden voor alle uitbreidingsplannen uit de wederopbouwperiode.

de regie van de naoorlogse woningbouwpraktijk in handen. Dit betekende dat op grote schaal ruimte werd geboden voor de lage inkomensklassen, die vooral in de nieuwe woonwijken van Zuidwest zijn geconcentreerd.

Moderne stedenbouw

De aandacht voor de woningnood ging gepaard met het formuleren van nieuwe toekomstbeelden. Het ambitieniveau voor de Haagse uitbreidingswijken werd in de eerste jaren na de oorlog bepaald. De nieuwe woonwijken zouden moeten voldoen aan nieuwe inzichten op het gebied van stedenbouw en volkshuisvesting. De wijkgedachte, die in korte tijd het leidende principe in de stedenbouw werd, deed ook in Den Haag zijn intrede.

De opzet van de woonwijken werd ruimer, opener en groener in vergelijking met de vooroorlogse stadsuitbreidingen. Ook de kwaliteit van de woningen ging met grote sprongen vooruit. De woningen werden breder en minder diep, zodat in meer vertrekken daglicht kon toetreden. De typische Haagse portiekwoning, met een open portiek vanaf de straat, maakte plaats voor etagebouw met afgesloten trappenhuisen en bergingen in de onderbouw. Bouwblokken werden geopend en kregen gemeenschappelijke tuinen waarin voor individuele tuinen, schuurtjes en schuttingen geen plaats meer was.

De implementatie van nieuwe ruimtelijke inzichten in de Haagse praktijk van stedenbouw en volkshuisvesting verliep echter niet zonder slag of stoot. Zowel bij gemeentelijke diensten als politici heerste voorzichtigheid bij het op grote schaal toepassen van het nieuwe gedachtegoed. Zo werd bij de invoering van strokenbouw of de inrichting van gemeenschappelijke tuinen door critici gewezen op de mogelijke nadelige gevolgen. De oorzaak voor deze twijfel heeft mogelijk te maken met het feit dat Den Haag niet aan de oorsprong stond van de ontwikkeling van de nieuwe principes op het gebied van stedenbouw en volkshuisvesting. In vergelijking met Rotterdam heerste in Den Haag een totaal ander architectuurklimaat. Rotterdam stond aan de wieg van grote veranderingen op het gebied van stedenbouw en volkshuisvesting. De betrokkenheid van architecten, stedenbouwers, gemeentelijke diensten, politici en – niet onbelangrijk – het bedrijfsleven bij de sociale woningbouw was voor de oorlog al sterk aanwezig. In en vlak na de oorlog verschenen publicaties met de resultaten van Rotterdamse studiegroepen op het gebied van stedenbouw en volkshuisvesting. Het was dan ook de Rotterdamse architect J.H. van den Broek die een belangrijke koerswijziging in de stedenbouwkundige plannen voor Den Haag-Zuidwest zou inzetten.

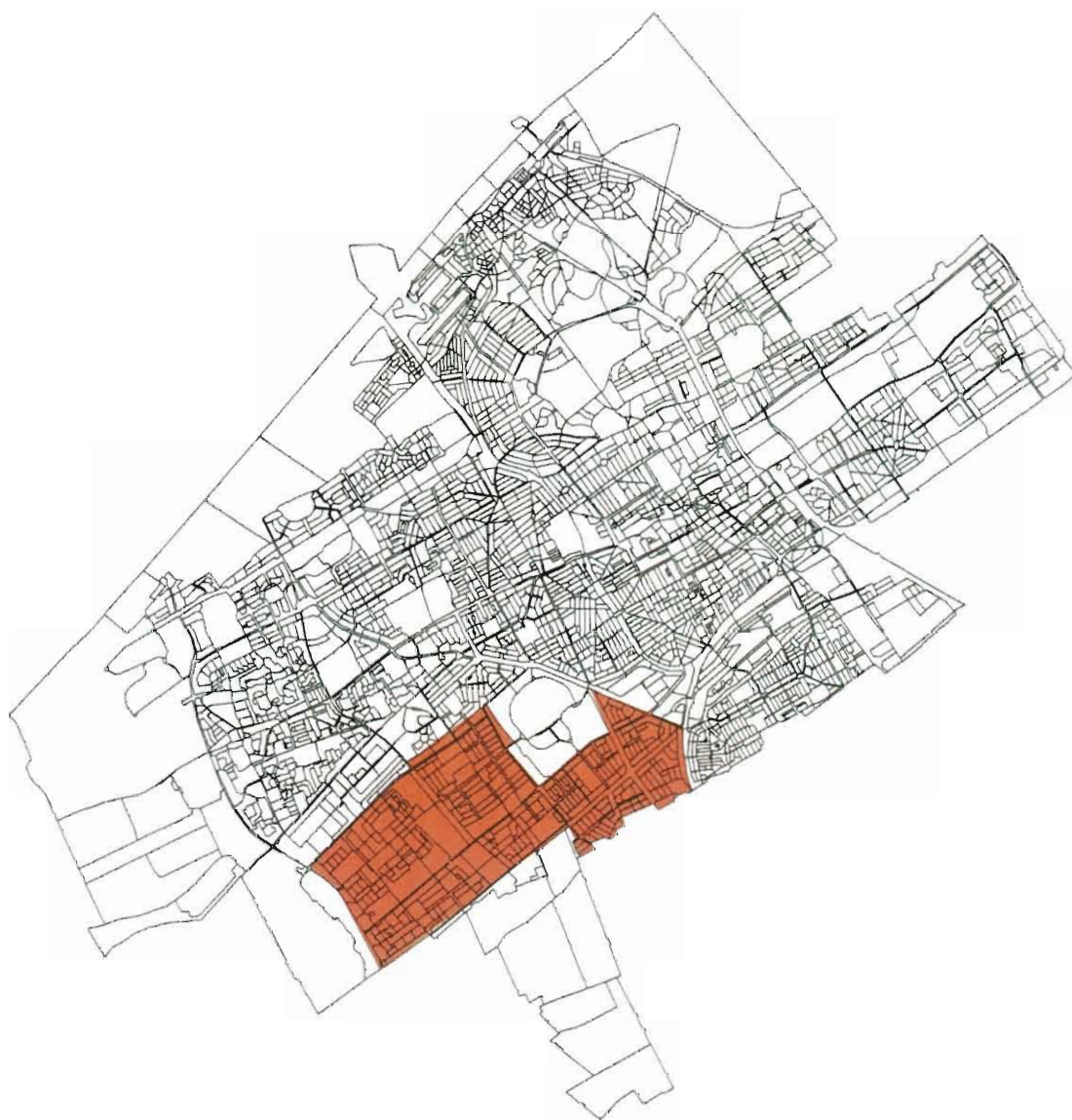
Een vergelijkbare situatie deed zich voor bij de discussie omtrent hoogbouw die zich in de jaren vlak na de oorlog afspeelde. Voorstanders van hoogbouw wezen op de voordelen als grond- en geldbesparing. Kostbare tuinbouwgebieden zouden door toepassing van hoogbouw behouden kunnen blijven. Een esthetisch argument werd gevonden in de monotonie van de Haagse huizenzee uit de jaren twintig en dertig, die door meer afwisseling in bouwhoogtes kon worden voorkomen in de nieuwe wijken. De plannen van Dudok kenmerkten zich door lage bebouwing. Tegenstanders vonden hoogbouw niet wenselijk omdat flatgebouwen vanwege het gebrek aan intimiteit een slechte invloed zouden hebben op

De naoorlogse woonwijken zijn ruimer, opener en groener van opzet dan de vooroorlogse stadsuitbreidingen. Morgenstond tussen de Loevesteinlaan en de Maartensdijklaan, 1990.

het gezinsleven. Daarnaast vonden critici dat hoogbouw voor arbeiderswoningen niet geschikt was. De bewoners zouden het gevoel hebben van de ene fabriek, de werkplek, in de andere te komen, de woning. Ondanks de tegenstand werd de woningbouw in met name Zuidwest hoger dan gepland. Om zoveel mogelijk woningen te bouwen werden waar mogelijk vier bouwlagen gerealiseerd; de maximale bouwhoogte die zonder lift mocht worden gebouwd. In de loop van de jaren vijftig veranderden de opvattingen omtrent hoogbouw. Het ruimtegebrek in Den Haag werd steeds evidenter en de technische mogelijkheden voor hoogbouw werden beter. Bovendien verleende het Rijk subsidies voor de toepassing van hoogbouw. In de geplande en deels voltooide wijken werden flatgebouwen aan het stedenbouwkundige plan toegevoegd.

In dit boek wordt uiteen gezet hoe in de stad Den Haag het wederopbouwprogramma haar vorm heeft gekregen. Voor een goed inzicht is ruim aandacht besteed aan de voorgeschiedenis en eerste planvorming die uiteindelijk hebben geleid tot de definitieve ontwerpen voor de nieuwe wijken. Uitgebreid wordt per wijk ingegaan op de stedenbouwkundige opzet, de architectuur en de openbare ruimten. Het tweede deel van het boek is een beknopte architectuurgids van de wederopbouw waarin aan de hand van ruim 80 panden een representatief beeld wordt gegeven van hetgeen de architecten uit die periode tot stand hebben gebracht.

DEN HAAG ZUID-WEST

Zuidwest voor 1940

Het stadsdeel Zuidwest, bestaande uit de wijken Moerwijk, Morgenstond, Berestein/Bouwlust en Vrederust behoorde tot aan de annexatie in 1923 toe aan de gemeente Loosduinen, met uitzondering van Moerwijk, dat al grotendeels op Haags grondgebied lag. Na de annexatie zou de ontwikkeling tot stedelijk gebied zich niet direct voltrekken. De eerste aandacht ging uit naar het plan-West, dat een verbinding tot stand zou brengen tussen Loosduinen, Kijkduin, de Vogelwijk en de in aanbouw zijnde Bomen- en Vruchtenbuurt. In het gebied ten zuiden van de wijk Rustenburg-Oostbroek werd in 1923

Op deze luchtopname uit circa 1930 is goed te zien dat het Zuiderpark dan nog vrijwel geheel tussen de weilanden ligt.

begonnen met de aanleg van het Zuiderpark. Bij de aanleg lag het park nog vrij in de weilanden, maar het was de bedoeling dat het uiteindelijk door woonwijken zou worden omzoomd. De eerste wijk die ten zuidoosten van het Zuiderpark werd aangelegd was Moerwijk, waarvoor de contouren in het ontwerp-structuurplan van H.P. Berlage uit 1908 waren uitgezet. Een uitgewerkt plan werd pas in 1930 door de Raad vastgesteld. In 1932 startte de stratenaanleg en de eerste huizen werden in 1934 opgeleverd.

Het structuurplan en Zuidwest

De hoofdopzet van Den Haag-Zuidwest, dat het grootste aaneengesloten, naoorlogse stadsdeel van Nederland zou gaan vormen, werd met het in 1949 door W.M. Dudok gepresenteerde structuurplan in grote lijnen bepaald. Dudoks structuurplan gaf op de eerste plaats richting aan de beëindiging van de stad. Hij streefde naar een gave stadsvorm door de bestaande losse bebouwing, zoals Loosduinen, Kijkduin en Marlot op te nemen in het grote geheel. Het hele gebied binnen de gemeentegrenzen werd tot stedelijk uitbreidingsgebied bestemd. Alle tuinbouwgrond op het grondgebied van Zuidwest zou moeten verdwijnen.

Het uit 1949 daterende structuurplan voor groot 's-Gravenhage van W.M. Dudok.

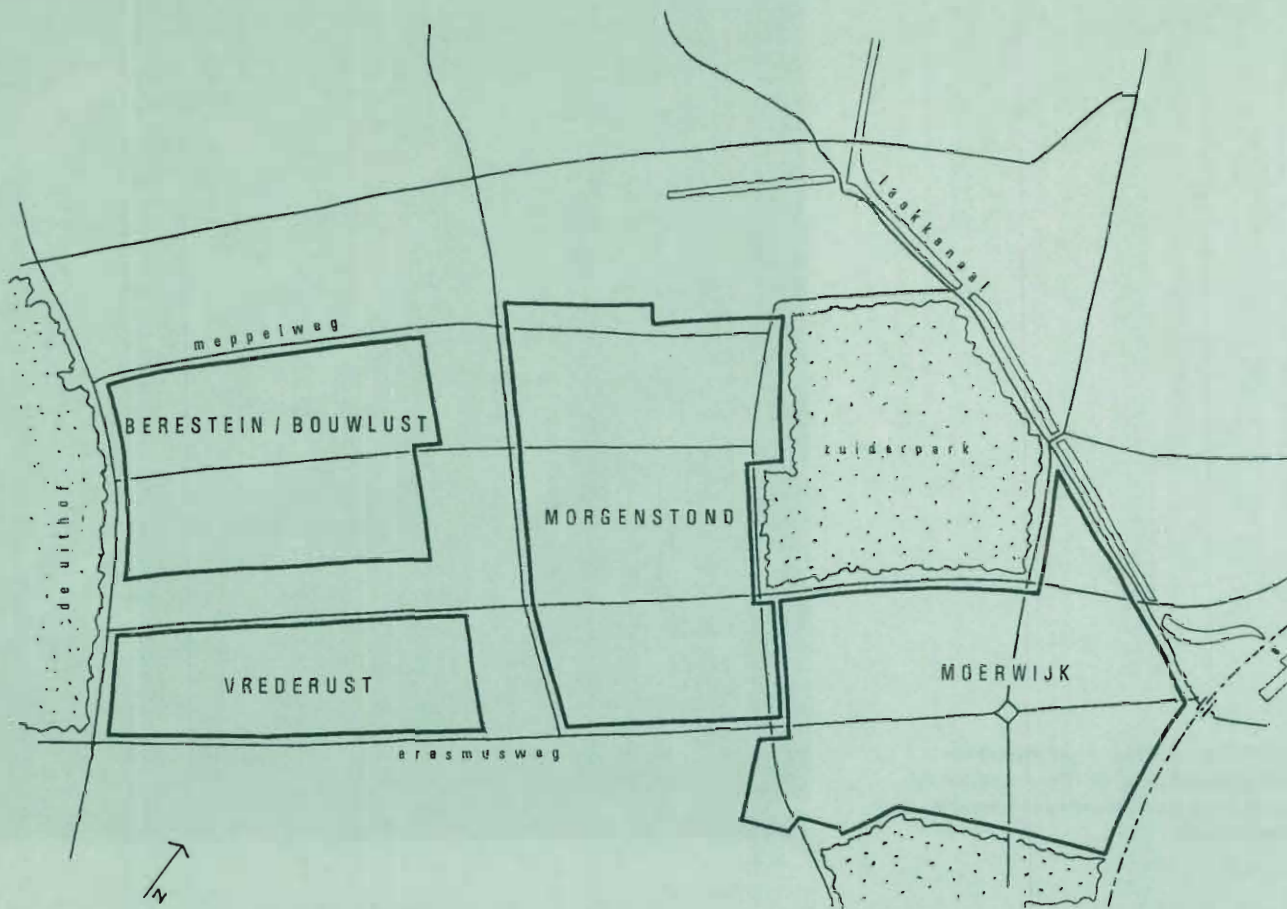

Brede groenstroken scheiden de woonwijken van Zuidwest. Op deze opname uit 1999 is rechts van de groenstrook Morgenstond te zien en links het begin van Bouwlust-Vrederust.

Ten behoeve van het verkeer plande hij, in aansluiting op de bestaande wegenstructuur, een stelsel van zeer brede verkeerswegen die aansloten op de belangrijke toegangswegen van Den Haag. De lineaire structuur van Den Haag, met lange verkeerswegen parallel aan de kust zette hij in het zuidwestelijke stadsdeel voort. Om de excentrische ligging van Zuidwest ten opzichte van de spoorwegstations te verbeteren, tekende Dudok een grotendeels ondergrondse spoorlijn die vanaf het Centraal Station via de Sportlaan en Waldeck naar Zuidwest liep. Als scheiding tussen woonwijken waren brede groenstroken gedacht. Belangrijk was ook dat bestaande groengebieden met elkaar werden verbonden tot één groensysteem. Het Zuiderpark werd met De Voordes in Rijswijk verbonden en met de groenstrook in Ockenburgh. Dit recreatiegebied stond op zijn beurt weer via de Sportlaan en Zorgvliet met de Scheveningse Bosjes in verbinding. Een grote verdienste van Dudok was dat hij de uitbreidingsplannen voor Zuidwest grotendeels liet aansluiten aan de bestaande wegenstructuur en de verkaveling van de polders waarin de wijken Morgenstond, Bouwlust en Vrederust zijn gebouwd. Deze pragmatische opstelling maakte het mogelijk in zeer korte tijd een nieuwe buurt bouwrijp te maken en te ontsluiten.

In 1949 werd op basis van het structuurplan voor het hele gebied tussen het Zuiderpark, Rijswijk, Wateringen en Loosduinen een voorbereidingsbesluit genomen, dat het startpunt vormde voor de uitwerking van deelplannen. Als eerste werd een plan- in-hoofdzaak ontwikkeld, dat nodig was om de benodigde onteigeningen en grondaankopen mogelijk te maken. Met de onteigening van gronden en verplaatsing van agrarische bedrijven ontstonden met de aanleg van Moerwijk en Morgenstond, de eerste wijken die in Zuidwest werden aangelegd,

weinig problemen. De opoffering van tuinbouwgronden rond de dorpen Loosduinen en Wateringen zou in de planningsmachine van Bouwlust, Berestein en Vrederust wel een groot struikelblok gaan vormen. De tuinders vormden een sterke economische macht die op een relatief klein oppervlak een groot deel van de voedselvoorziening van Nederland verzorgde. Het dreigende verlies van tuinbouwgronden ten behoeve van Zuidwest en de nabijgelegen wijken Zichtenburg en Waldeck, ontketende een felle strijd tussen de tuinders die zich met hand en tand verzetten tegen verplaatsing van hun florerende bedrijven en de gemeente Den Haag die zich genoodzaakt zag een oplossing te bieden aan de grote schare woningzoekenden. In het gevecht om de grond werd in een aantal gevallen tot aan de Kroon geprocedeerd tegen de onteigening van de grond. Met een aantal eigenaren is het niet gelukt via de minnelijke weg tot een oplossing te komen.

Aanpassing van het planproces

Het tuinbouwvraagstuk had niet alleen effect op Bouwlust, Berestein en Vrederust, maar hield in feite de complete stadsuitbreiding van Den Haag in zuidelijke en westelijke richting in de greep. De aanleg van de nieuwe woonwijken was met het 'schema tempo van aanleg' in de tijd uitgezet. Het was aanvankelijk de bedoeling om het plan voor Berestein en Vrederust-west te koppelen

De Lozerlaan vormt de grens tussen de stenen stad en de glazen stad. Opname 1966.

aan de besluitvorming omtrent Waldeck. De keuze voor behoud van tuinbouwgronden in Waldeck en Zichtenburg had immers gevolgen voor uitbreidingsplannen in omliggende gebieden. De verwachting was dat het plan-in-hoofdzak voor Waldeck, nadat alle procedures waren doorlopen, in het gunstigste geval pas in 1956 onherroepelijk zou worden. Pas dan zou begonnen kunnen worden met de verdere uitwerking tot een uitbreidingsplan en zou in 1958 met de aanleg van straten en het bouwrijp maken van de grond gestart kunnen worden. Door de koppeling zou ook met de aanleg van Berestein en Vrederust-west pas in 1958 gestart kunnen worden. Bakker Schut vond dit scenario in 1953 onaanvaardbaar.

De aanleg van Berestein en Vrederust-west zou bespoedigd kunnen worden door de planprocedure los te koppelen van Waldeck. Dit leverde echter weer een nieuw probleem op in relatie tot de grens van de stad. De provincie hield vast aan een brede, groene buffer tussen het kassengebied en de woonwijken. Om toch met de voorbereidingen te beginnen, werden Berestein en Vrederust-west ingekort en koos men voor een brede groenstrook. De Lozerlaan, die ten opzichte van de oorspronkelijke ligging meer naar het zuidwesten is verschoven, zou de definitieve grens van de bebouwing vormen. Het resterende gebied tot aan de gemeentegrens kreeg een open karakter ten behoeve van recreatie.

Zuidwest in cijfers

Het grootste deel van de woningen in de wijken van Zuidwest bestaat uit arbeiderswoningen, die voor het merendeel als drie- of vierkamerwoningen in gestapelde bouw zijn uitgevoerd. Tussen de wijken zijn kleine verschillen te zien. In Moerwijk zijn meer kleinere woningen voor kinderloze gezinnen, alleenstaanden en ouderen gerealiseerd. In Morgenstond is het grootste aantal portiek-etageflats van vier bouwlagen gebouwd. In Bouwlust, Berestein en Vrederust zijn verhoudingsgewijs meer eengezinswoningen en vijfkamerwoningen gebouwd. Ook de typologie van de woningbouw hangt hiermee samen. Vormen van hoogbouw zijn in alle wijken tot stand gekomen, zij het dat in Bouwlust, Berestein en Vrederust deze deel uitmaakt van de oorspronkelijke plannen en in Moerwijk en Morgenstond deze rond 1960 zijn toegevoegd. Het totaal aantal geplande woningen en inwoners is in onderstaande tabel weergegeven. De gegevens zijn afkomstig van de toelichtende beschrijvingen van de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling. Bij de berekening van de woningdichtheid per hectare zijn de grote doorgaande verkeerswegen niet meegerekend in de totale oppervlakte van de wijk.

	Moerwijk	Morgenstond	Bouwlust & Vrederust-oost	Berestein	Vrederust-west
aantal woningen	9700	9200	6200	1880	1205
aantal inwoners	32000	36800	22800	7500	7400
woningdichtheid/ha	onbekend	58	51	42	48

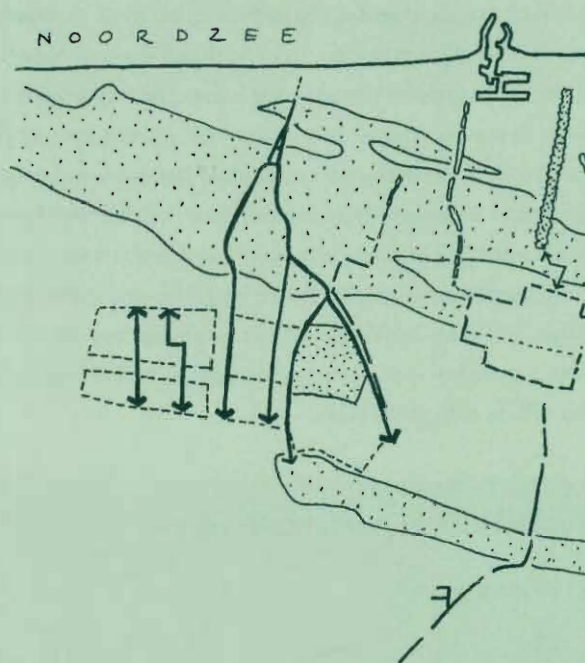
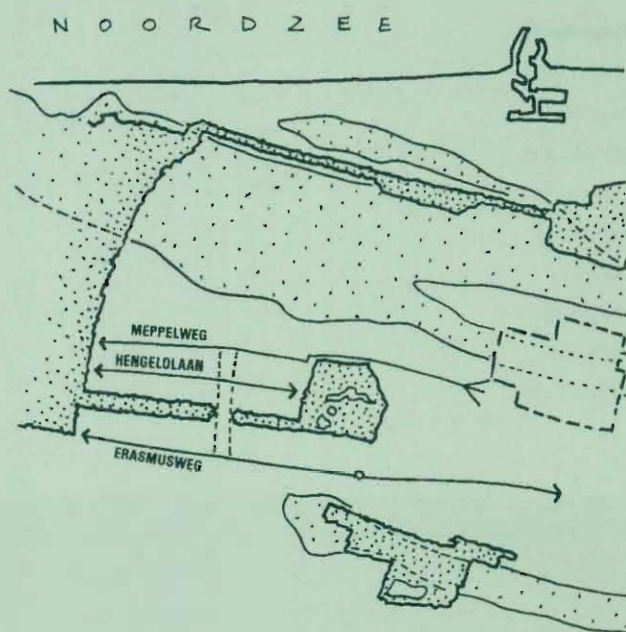
Ruimtelijke opzet

De ruimtelijke structuur van Den Haag, met lange lijnen parallel aan de kust en de strandwallen is in Zuidwest doorgezet. De Meppelweg, de Hengelolaan, de Melis Stokelaan en de Erasmusweg vormen lange continue routes. De verbindingen haaks op de lange lijnen hebben een meer fragmentarisch karakter. De verbindingen in Bouwlust-Berestein en Vrederust zijn kort, hebben een bajo-netvormige knik of veranderen van profiel.

Moerwijk en Morgenstond, de wijken die tezamen het Zuiderpark omsluiten, zijn goed verbonden met het bestaande stedelijk weefsel van Den Haag.

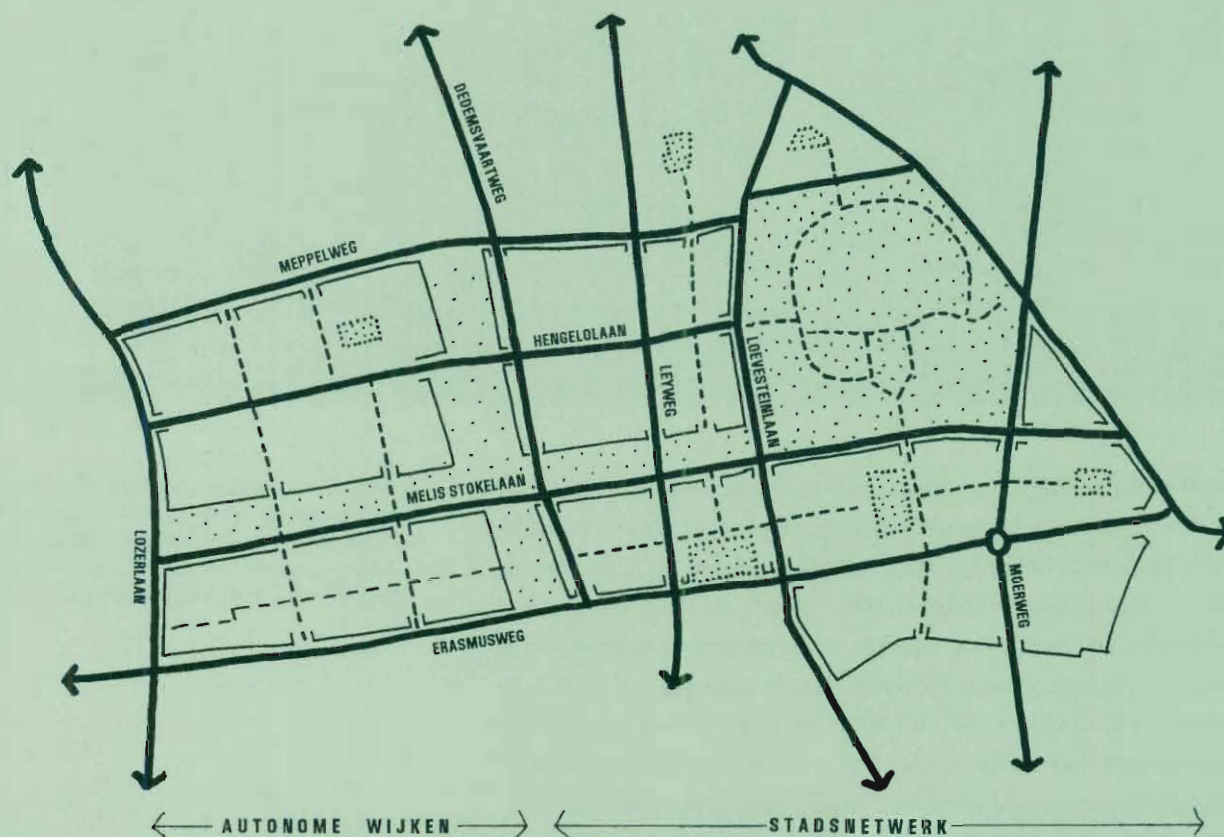
Bouwlust, Berestein en Vrederust hebben een meer autonome ligging. Dit wordt met name veroorzaakt doordat deze wijken van de noordelijker gelegen woonbuurten zijn afgeschermd door het bedrijventerrein Zichtenburg. De Lozerlaan vormt een belangrijke verbinding tussen Zuidwest en de wijken Loosduinen, Waldeck en de kust.

De vier wijken van Zuidwest worden door hoofdwegen van elkaar gescheiden. Daarnaast zorgt een groen assenkruis voor een vierdeling tussen Bouwlust-Berestein, Vrederust en Morgenstond. De oost-west as van dit groengebied verbindt het Zuiderpark met het recreatiegebied Ockenburgh. Hoewel het assenkruis vooral als groengebied is opgevat, was het ook de bedoeling dat bijzondere functies in de groenstroken zouden worden gehuisvest. In de noord-zuidas zijn dit voornamelijk sportvelden en volkstuinen; in de oost-westas zijn een zwembad, een ziekenhuis, een school en sportvelden ondergebracht. Tezamen met de belangrijkste ruimtes in de wijken zoals singels, pleinen, parken en plantsoenen vormt het assenkruis de ruimtelijke hoofdstructuur van Zuidwest.

De Meppelweg, Hengelolaan en Erasmusweg vormen lange continue routes parallel aan de oude strandwallen. De verbindingen haaks hierop hebben een meer fragmentarisch karakter.

De belangrijkste verkeerswegen in Zuidwest. Opvallend is dat de hoofdwegen van Moerwijk en Morgenstond onderdeel vormen van het doorgaande stadsnetwerk terwijl dit in veel mindere mate het geval is in Bouwlust, Berestein en Vrederust.

De relatie architectuur-stedenbouw

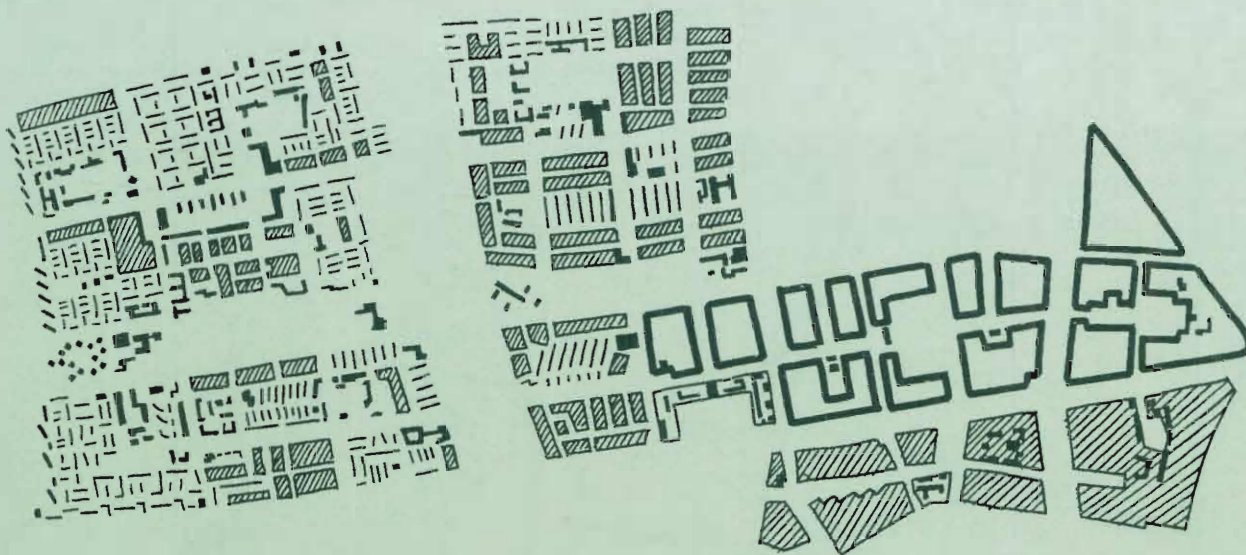
In de wijken van Zuidwest is een ontwikkeling in de verhoudingen tussen architectuur en stedenbouw te zien. In de oudste delen van Moerwijk staat de vorm van de stedelijke ruimte centraal. De bouwmassa voegt zich hiernaar. In de nieuwere delen van Moerwijk is de eenheid van het langgerekte bouwblok, kenmerkend voor de stedenbouw van Dudok, het ordenend principe. In Morgenstond is een ontwikkeling zichtbaar waarbij in delen van de wijk strokenbouw wordt toegepast. Het enkele woongebouw wordt hier de grootste maat der dingen en de ruimte tussen de gebouwen wordt langzaam onbepaald. Bouwlust, Berestein en Vrederust zijn veel meer opgebouwd vanuit de woon-eenheid. Samengevoegd in stempels ontstaan bebouwingsvelden, waarin de stedelijke ruimte onbepaald raakt.

□ = VORM VAN DE STEDELIJKE RUIMTE ORDENEND PRINCIPE

▨ = BOUWBLOK ORDENEND PRINCIPE

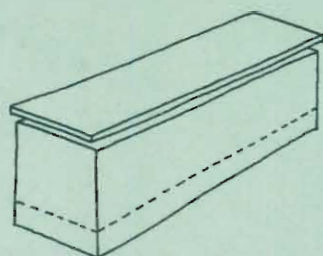
≡ = WONING ORDENEND PRINCIPE

⌒ = ARCHITECTONISCH OBJECT

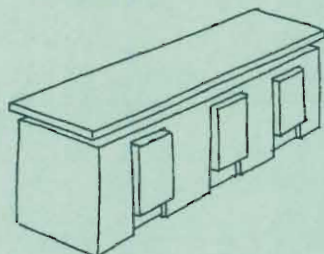

Deze ontwikkeling van duidelijke afgebakende stedelijke ruimtes naar een open structuur met gebouwen in het groen, vindt ook zijn weerslag in de verkaveling van de bouwblokken. In Moerwijk, dat gedeeltelijk vooroorlogs is, zijn verschillende verkavelingen binnen de bouwblokken zichtbaar. Bij het oudste gedeelte volgt de rand van het bouwblok de stedelijke hoofdstructuur. Langs de hoofdverkeerswegen is hoge bebouwing toegepast. Aan de binnenzijde is de verkaveling informeel en kleinschalig. Het prototypebouwblok, behorend bij het typische 'Dudokpatroon' van langgerekte straten, is rechthoekig met aan de lange zijde twee uitgestrekte stroken al dan niet afgesloten door een kort blok. Dit type is veelvuldig in Moerwijk en Morgenstond toegepast. Het binnenterrein is

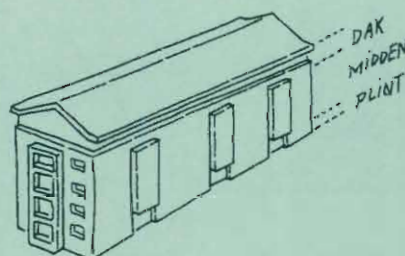
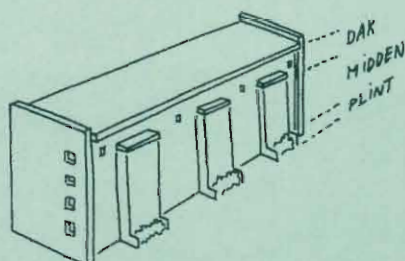
De verhouding stedenbouw-architectuur varieert van bouwmassa's die zich voegen naar de vorm van de stedelijke ruimte (de oudste delen van Moerwijk) tot bebouwingsvelden in de vorm van stempels waarin de stedelijke ruimte onbepaald raakt (Berestein).

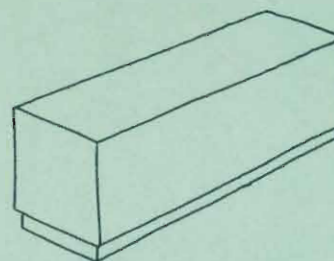
BLOK ONDER EEN DAK

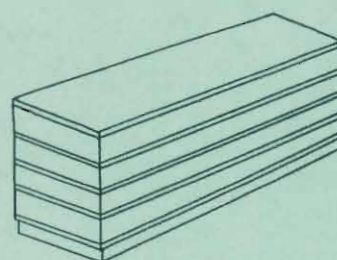
VERTICALE GELEDING VAN DE GEVEL

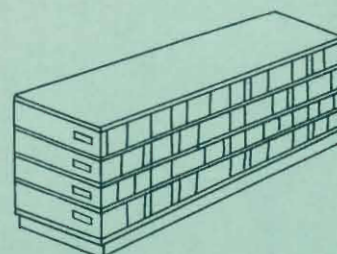
TWEE UITWERKINGEN

MASSA OP EEN PLINT

HORIZONTALE GELEDING VAN DE GEVEL

DYNAMISCHE GEVELCOMPOSITIES

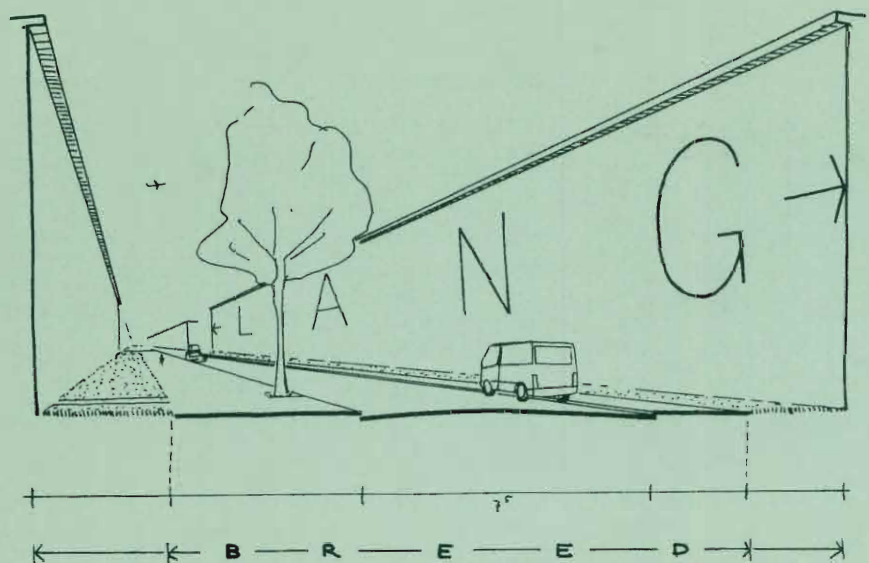
De gestapelde bouw in Bouwlust, Berestein en Vrederust is modern van signatuur. De gevels hebben een horizontale ordening waarin met puien dynamische composities worden gevormd.

Bij de gestapelde bouw in Moerwijk en Morgenstond is de architectonische ordening van de gevels vrij traditioneel en sterk verticaal geleed.

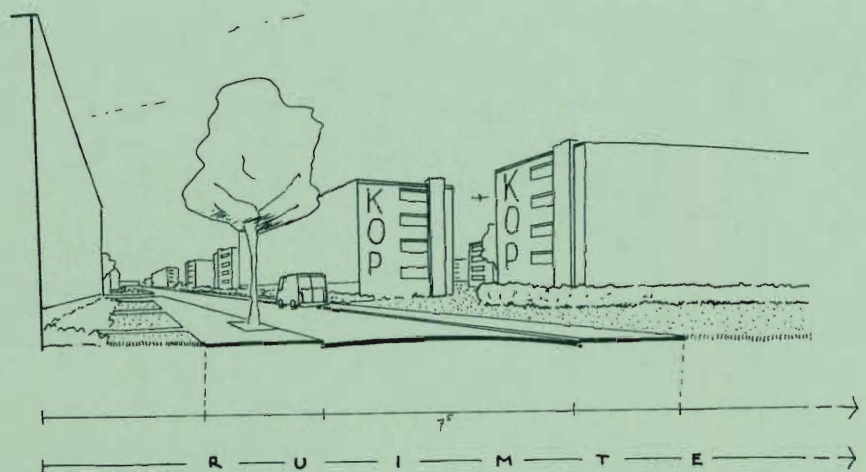
voor gemeenschappelijk gebruik van de bewoners. De woningen zijn boven het maaiveld getild door ze op een souterrain te plaatsen.

Hoewel het beeld van Moerwijk en Morgenstond vooral wordt bepaald door eindeloze reeksen portiek-etageflats, zijn veel variaties te zien in de manier waarop de blokken worden ontsloten en de binnenterreinen zijn ingericht. Strokenbouw wordt zowel toegepast met een ontsluiting op de koppen van de bebouwing als met een portiekontsluiting. Dit leidt automatisch tot een meer of minder collectief gebruik van de ruimte tussen de stroken. Soms zijn looproutes dwars door de blokken gelegd, waardoor binnenterreinen volledig openbaar zijn.

Typisch voor Moerwijk en Morgenstond zijn langgerekte gevelwanden.

In Bouwlust, Berestein en Vrederust vormt de bebouwing geen langgerekte gevelwanden. Een meer open verkaveling levert het beeld op van een continue groene ruimte waarin de gebouwen zijn geplaatst.

In Bouwlust ontwikkelt het bouwblok zich tot een open verkaveling van stroken in het groen. Doordat meer ruimte voor eengezinswoningen wordt bestemd, ontstaat ook variatie in bouwhoogte en woonvorm. Door gestapelde bouw en grondgebonden eengezinswoningen in een repeteerbare eenheid van afwisselende stroken samen te voegen ontstaat een ruimtelijk onbegrensd stempel. Deze 'Haagse stempel' is in Berestein in totaal elf keer herhaald. Bijzondere verkavelingen worden toegepast als oplossing voor de randen rondom de stempelbouw. In Vrederust eindigt de zoektocht naar vrijere verkavelingen in de geheel los van de straat, bouwblok of stempel geprojecteerde stroken, die ogenschijnlijk als strooigoed, maar heel zorgvuldig, in een parkachtige groenstrook zijn geplaatst.

De zestien bouwlagen tellende torens aan de Lozerlaan vormen vanuit het Westland de eerste tekenen van de Haagse bebouwing. Opname circa 1973.

Ontwikkelingen na 1965

Na de voltooiing van Vrederust-west, in chronologisch opzicht de laatste buurt van Zuidwest, hebben verschillende ontwikkelingen in en rondom het stadsdeel plaatsgevonden. In de eerste plaats werd op een aantal plaatsen de oorspronkelijke opzet gewijzigd door hoogbouw toe te voegen. Mede als gevolg van het feit dat Den Haag op dat moment geen enkele bouwgrond beschikbaar had en omdat de woningnood nog steeds niet was opgelost, werd ingestemd met bebouwing voorbij de Lozerlaan. Al in 1957 maakte F. van der Sluys van de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling een ontwerp voor bebouwing aan de Lozerlaan in de vorm van stervormige flatgebouwen, maar hiertegen rees verzet van de provincie. In 1973 wordt het nogmaals geprobeerd en deze keer met succes. Het concept van stervormige flats heeft plaatsgemaakt voor hoekige, zestien bouwlagen tellende torens, die vanuit het Westland de eerste tekenen van de Haagse bebouwing vormen.

Ten noorden van Zuidwest werd het bedrijventerrein Zichtenburg aangelegd. Het gebied maakt deel uit van de tuinbouwgronden die samen met Houtwijk en Waldeck tot in de jaren zeventig gehandhaafd zouden blijven.

De grootste verandering van Zuidwest is ongeveer tien jaar geleden in gang gezet. Enerzijds hebben zich talloze renovaties van bouwblokken voorgedaan. De karakteristieke architectuur uit de vroeg-naoorlogse periode blijkt daarbij zeer kwetsbaar. Anderzijds wordt gewerkt aan een grotere variatie in het woningaanbod, hetgeen sloop van een deel van de portiek-etageflats tot het gevolg heeft gehad. Ingegeven door de behoefte aan grondgebonden woningen met particuliere tuinen, wordt gemeenschappelijk groen opgeofferd. De open verkaveling met de bebouwing als losse elementen in het groen wordt wel als kwaliteit gezien, maar instandhouding van deze vorm van stedenbouw blijkt in de praktijk vaak niet haalbaar.

Betekenis voor de stad als geheel

De uitbreidingswijken van Zuidwest vormen het Haagse antwoord op de woningnood van na de oorlog. De planningsgeschiedenis van de wijken is sterk bepaald door de worsteling van Den Haag met de beschikbare ruimte, de aanwezigheid van kostbare tuinbouwgronden en de vorm van de stad als geheel. De ruimtelijke opbouw van de wijken is in eerste instantie bepaald door stedenbouwkundige opvattingen van Dudok. Deze betekenden een grote verbetering ten opzichte van de vooroorlogse woningbouwproductie, maar werden door velen echter niet gezien als een ideaal toekomstbeeld. Gaandeweg de uitvoering van Zuidwest zijn moderne inzichten van stedenbouw en volkshuisvesting aan de plannen toegevoegd.

Een aantal ruimtelijke kenmerken van het stadsdeel Zuidwest heeft bijzondere kwaliteiten. Op de eerste plaats is dit de continue reeks van, vaak met groen en singels ingerichte, lange lijnen voortkomend uit de karakteristieke Haagse stadsstructuur. Daarnaast is de open ruimte van het groene assenkruis een belangrijk element, als scheiding tussen de afzonderlijke wijken en als zone voor het onderbrengen van specifieke, overwegend recreatieve functies. Als publiek park is het assenkruis van mindere betekenis, vanwege het 'functionele groen' dat hierin is ondergebracht en de beperkte doorgangen.

Ondanks de tegenstand werd de woningbouw in met name Zuidwest hoger dan gepland. Om zoveel mogelijk woningen te bouwen werden waar mogelijk vier bouwlagen gerealiseerd; de maximale bouwhoogte die zonder lift mocht worden gebouwd.

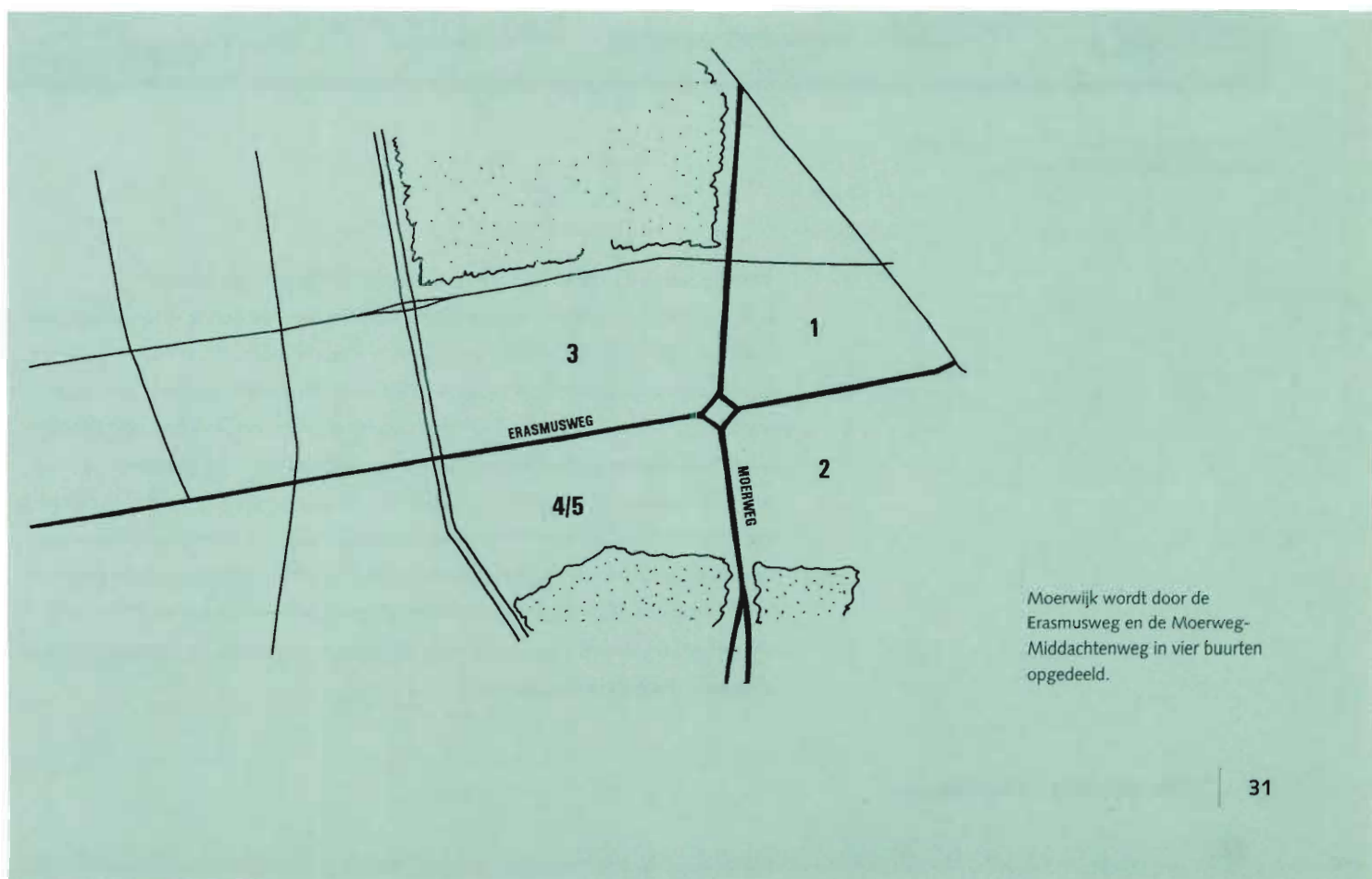
In de loop van de jaren vijftig veranderden de opvattingen omtrent hoogbouw. Het ruimtegebrek in Den Haag werd steeds evidenter en de technische mogelijkheden voor hoogbouw werden beter. Bovendien verleende het Rijk subsidies voor de toepassing van hoogbouw. In de geplande en deels voltooide wijken werden flatgebouwen aan het stedenbouwkundige plan toegevoegd.

MOERWIJK

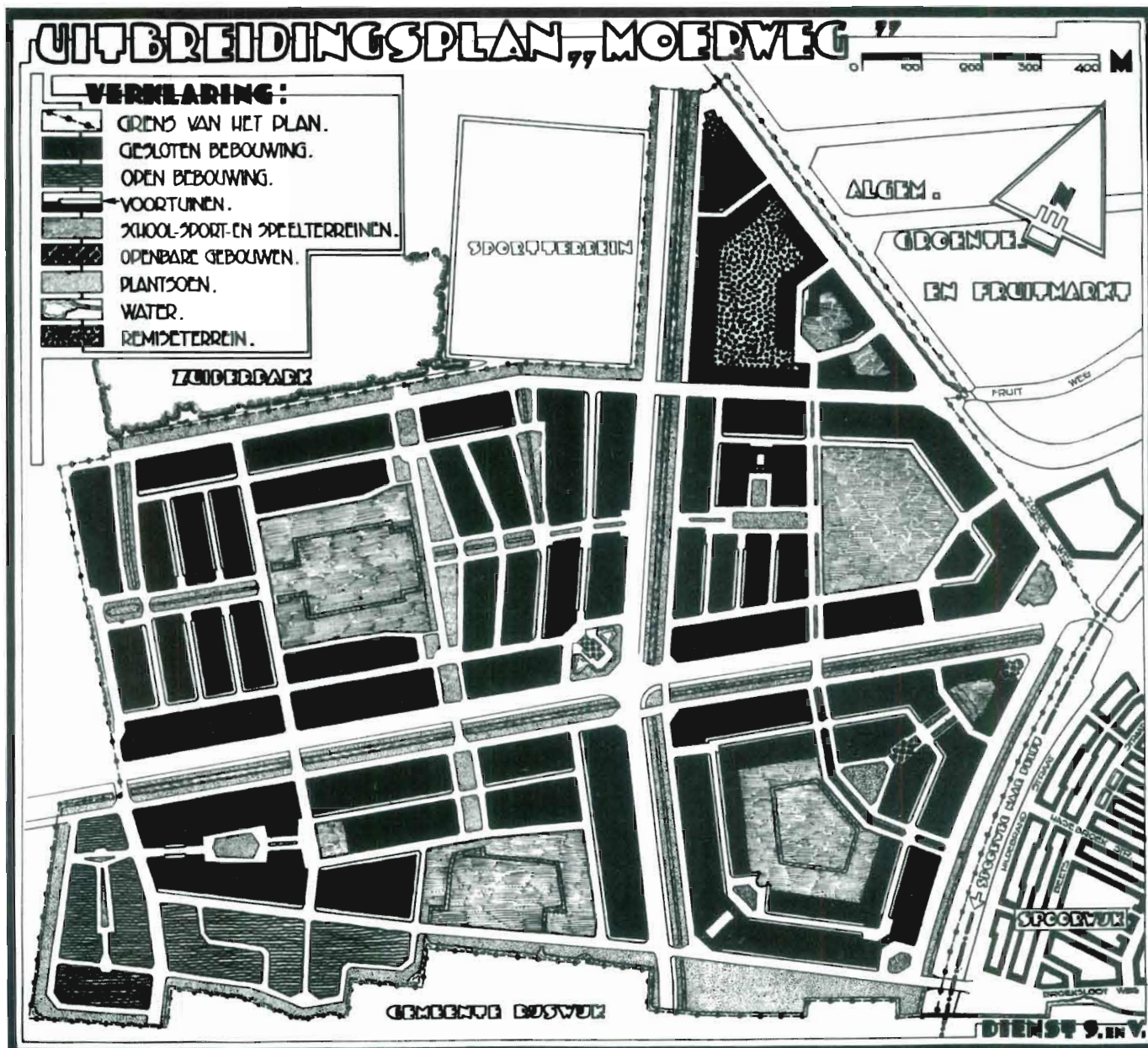
Ontwikkeling in fases

Het uitbreidingsplan Moerwijk behelsde het poldergebied bestaande uit de Noordpolder, de Escamppolder-oost en de Wippolder. Dit poldergebied werd doorsneden door twee landwegen met parallel hierlangs smalle waterlopen: de Moerweg, die een verbinding vormde tussen Den Haag-west en Delft en de Erasmusweg, die het Laakgebied met het Westland verbond. Deze bestaande verbindingen vormen de hoofdverkeerswegen van de wijk en hebben een zeer breed profiel gekregen. De twee wegen kruisen elkaar in het midden van het plangebied, waardoor vier ongelijkvormige buurten (Moerwijk 1, 2, 3 en 4/5) zijn ontstaan.

De ontwikkelingsgeschiedenis van Moerwijk gaat terug naar 1908, toen H.P. Berlage zijn uitbreidingsplan van Den Haag presenteerde. Hierin werd een eerste hoofdopzet van de wijk, ten zuiden van het geplande stadspark, geschetst.

Moerwijk wordt door de Erasmusweg en de Moerweg-Middachtenweg in vier buurten opgedeeld.

Uitbreidingsplan Moerweg uit 1929 van de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting.

Twintig jaar later, in 1929, is door de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting op basis van Berlage's hoofdozet een eerste uitbreidingsplan getekend. Het plan kenmerkt zich door een eenvoudige, maar hiërarchische opzet. De buurten zijn door singels in kleinere eenheden verdeeld, die op hun beurt weer door woonstraten worden opgedeeld. De overwegend rechthoekige bouwblokken met een gesloten bebouwing bestaan uit eengezinswoningen in het midden van de buurten en etagebouw aan de randen. Opvallend in het plan zijn de grote ruimtes die voor scholen en sportvelden worden bestemd en centraal in de buurten zijn gepositioneerd. De geprojecteerde pleinen en plantsoenen dienen om geknikte straten en onregelmatige bouwblokken tot een eenheid te smeden. Bij de entrees van de wijk en op belangrijke kruispunten zijn kerken of openbare gebouwen gedacht.

De aanleg en bouw van de wijk zouden ruim twintig jaar in beslag nemen. In deze periode werd de ontwikkeling van de wijk tot twee maal toe gefrustreerd. Als gevolg van de economische crisis in de jaren dertig kwam de bouw van Moerwijk 1 stil te liggen en door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd de aanleg van het in 1940 goedgekeurde plan voor Moerwijk 3 – dat in chronologisch opzicht het tweede gedeelte vormt – vertraagd. Een bijkomend verschijnsel van deze vertragingen is dat aanpassingen in de plannen zijn aangebracht, ingegeven door voortschrijdend inzicht. De hoofdopzet van het ontwerp uit 1929 blijft echter al die jaren ongemoeid.

Moerwijk 1

Nadat het uitbreidingsplan in 1930 door de gemeenteraad was goedgekeurd, kon in 1932 worden begonnen met de aanleg van straten in Moerwijk 1. Dit oudste gedeelte heeft een driehoekige vorm. De Melis Stokelaan, die parallel aan de Erasmusweg een tweede belangrijke verbinding vormt tussen de bestaande stad en de geplande uitbreidingswijken, verdeelt de buurt weer in twee delen. In het noordelijke deel werd aanvankelijk ruimte gereserveerd voor een tramremise die door hoge bebouwing zou worden omsloten. In 1934 is het plan gewijzigd en maakt de remise plaats voor woningbouw. Het buurtje is in 1940 grotendeels voltooid.

In het zuidelijke deel is een groot sport- en speelveld aangelegd. Deze grote groene vlakte vormt het hart van de buurt en is door middel van een brede groenstrook verbonden met de Moerweg. Aan de noordzijde van de groenstrook bevindt zich een U-vormig plein: het Esmoreitplein. In 1940 is de bebouwing rondom het sportveld en het Esmoreitplein grotendeels gereed. De buurt werd pas na de oorlog voltooid.

Als in 1945 de draad weer wordt opgepakt, blijkt een grote behoefte te zijn aan woningen voor ouderen en kleine gezinnen. In 1948 is daarom door de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting een wijziging in de bebouwing voorgesteld. In de bouwblokken aan de Minstrelstraat en de Starterstraat, die aanvan-

Luchtopname van Moerwijk I uit 1951.

kelijk bedoeld waren voor eengezinswoningen, wordt het mogelijk kleine gestapelde woningen te bouwen.

Moerwijk 3

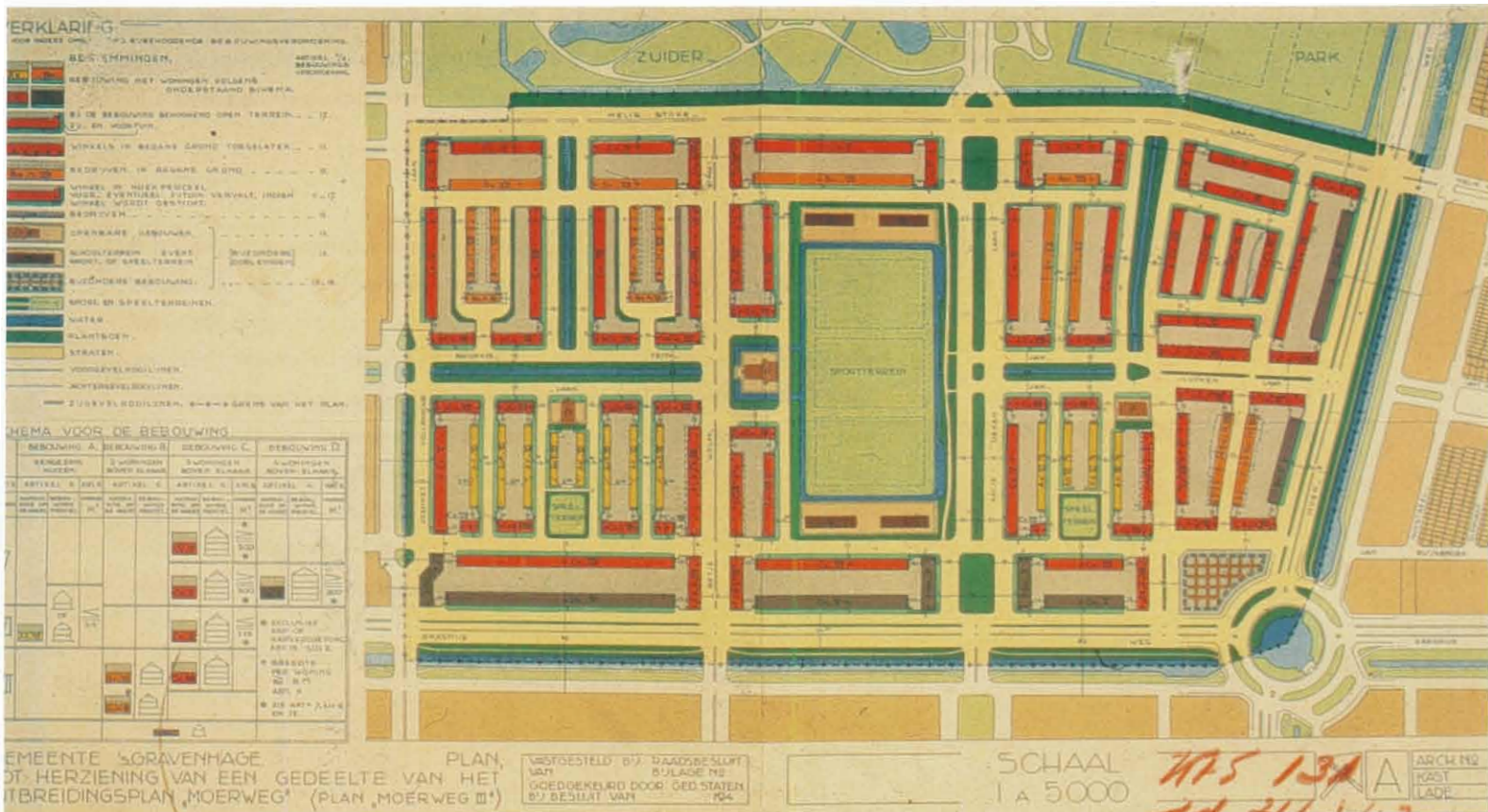
Door de depressie van de jaren dertig ondervond de ontwikkeling van het tweede en in omvang grootste deel van Moerwijk ernstige vertraging. Het ontwerp voor Moerwijk 3 werd in 1940 herzien en in hetzelfde jaar goedgekeurd. Het stratenplan bestaat uit een rechthoekig patroon van overwegend noord-zuid lopende straten. De langgerekte buurt wordt door twee secundaire hoofdstraten, de Betje Wolffstraat en de Aagje Dekenstraat in drie delen opgedeeld. De Aagje Dekenstraat vormt de verbinding tussen het Zuiderpark en het Rijswijkse gebied van de Voordes. Deze weg is ontworpen als parkweg en zou volgens het ontwerp ook in het toekomstige Moerwijk 4/5 worden voortgezet.

Tegen het plan rees verzet van de vereniging van huiseigenaren. Deze groep particuliere ondernemers, die de klap van de crisisjaren nog niet hadden verwerkt, vond dat in Den Haag nog voldoende bouwrijpe grond voorhanden was. Bovendien vonden deze ondernemers de prijs van de bouwgrond, die in erfpacht werd uitgegeven, veel te hoog waardoor particuliere initiatieven werden verstikt. Om die reden werd voorgesteld de aanleg van Moerwijk 3 voorlopig uit te stellen.

B & W gaven hieraan geen gehoor en in 1941 werd een aanvang gemaakt met de aanleg van de riolering. Als gevolg van de oorlogsomstandigheden zou de bouw echter zeven jaar stil liggen.

Tijdens de bezetting werd een poging ondernomen het plan voor Moerwijk 3 te wijzigen. Van de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting was op dat moment weinig over en bestuurlijk stond Den Haag onder leiding van een NSB-burgemeester. De burgemeester stelde een Raad van Advies inzake Stadsuitbreidingen en Architectuur aan, die zich onder andere met het plan voor Moerwijk bezig hield. In 1943 bood het dubieuze adviesorgaan een schetsplan in voor herziening van Moerwijk 3. Voorgesteld werd de gronden ten zuiden van het Zuiderpark voor een groot deel open te houden voor een uitbreiding van het park. Om vanuit het park een ruim doorzicht te houden naar de Voordes werd een brede zone met sportvelden uitgespaard. Ten zuiden daarvan – het latere Moerwijk 4/5 – zouden weilanden van de boerderij Westervoorde behouden blijven. De geheel nieuwe verkaveling die het plan voorstelde, was traditioneel van opzet met brede wegen en grote gesloten bouwblokken. De burgemeester droeg de dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw op het plan nader uit te werken. De dienst weigerde echter medewerking te verlenen. De makers van het plan reageerden hierop door de directeur van de dienst te wijzen op zijn taak. Deze kon niets anders doen 'dan de door de adviesraad vastgesteld schetsplannen nader uit te werken en in overeenstemming te brengen met de op grond van beschikbare gegevens te verwachten behoeften'. Het plan zou nooit aan een papieren status ontsijgen.

Na de oorlog, op het moment dat Dudok gevraagd werd het structuurplan voor Den Haag te maken, ontstond de behoefte om Moerwijk 3 in overeenstemming te brengen met het schema van het totale uitbreidingsgebied. Dudok wilde het

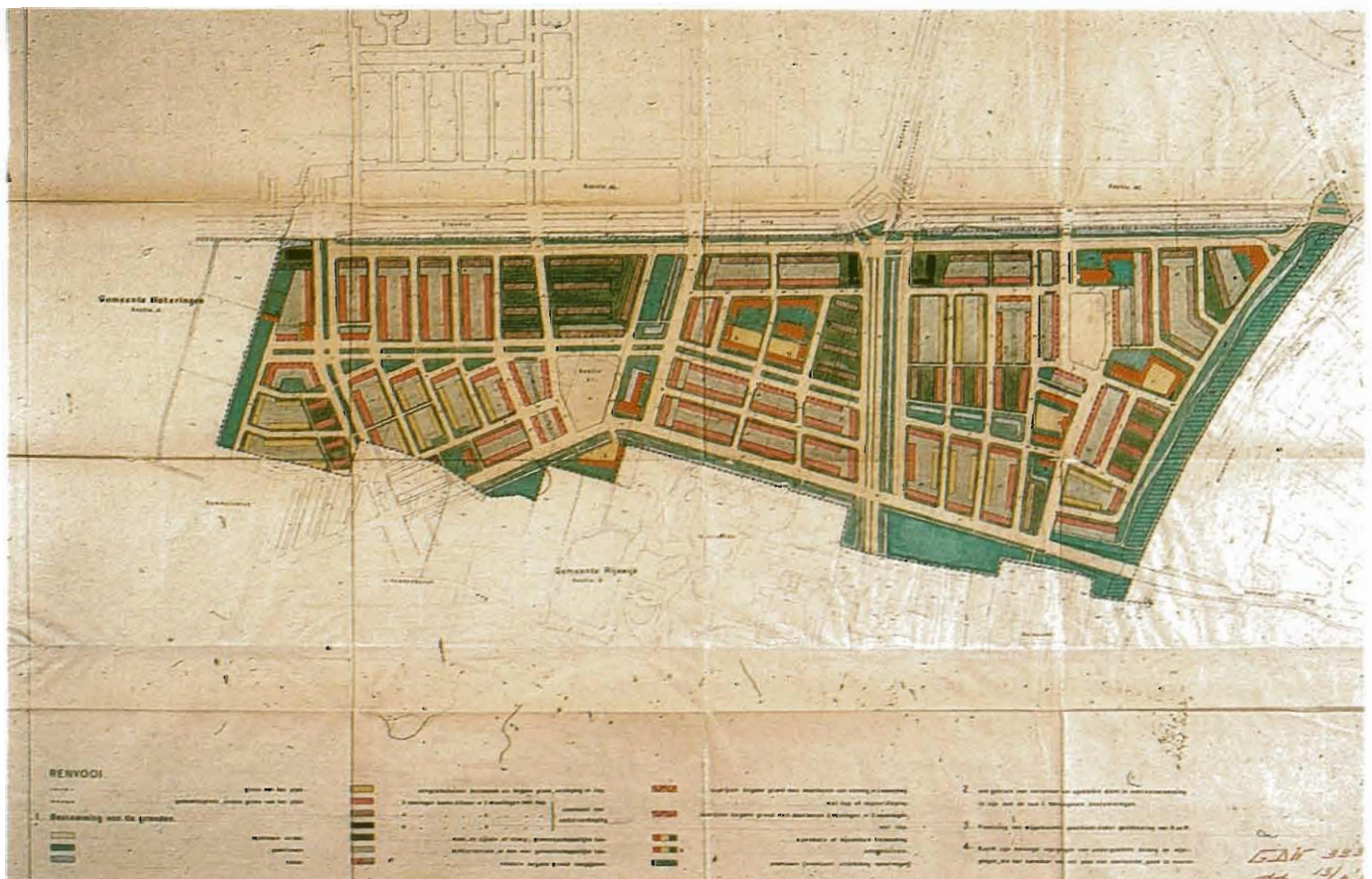
Herziening van het uitbreidingsplan voor Moerwijk 3 uit 1949 van W.M. Dudok.

resterende deel van Moerwijk 3 – ten zuiden van de Aagje Dekenlaan – aanpassen aan zijn visie voor geheel Zuidwest. Vanwege de grote behoefte aan bouwgrond werd hieraan op aandringen van de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting geen gehoor gegeven. Dat Dudok het hiermee niet eens was, blijkt uit een brief aan B & W waarin hij waarschuwt voor de gevolgen. Door vast te houden aan het plan uit 1940 'staat een plan voor zijn realisatie, dat op belangrijke punten tegen het structuurplan ingaat en dat later ongetwijfeld opnieuw geldelijke offers zal vorderen voor wijziging, onder andere ten behoeve van het verkeer, en dit terwijl ik een concept-wijziging, als onderdeel van een veel omvangrijker plan, gereed heb. Dat wil dus zeggen dat in een tijd, waarin overal ter wereld ingrijpende doorbraken worden ontworpen om bestaande steden te verbeteren ten kosten van ongelooflijke bedragen, hier dus nodeloos een nieuwe wijk verkeerd, buiten visie op een groter geheel zal worden gebouwd, alleen omdat de administratieve behandeling dermate traag en ontaard is dat de zo noodzakelijke flexibiliteit van onze stedenbouw er totaal door wordt ondermijnd'. Moerwijk 3 werd, afgezien van kleine wijzigingen, volgens het plan uit 1940 voltooid. Eén van Dudoks wensen, de verbreding van de Aagje Dekenlaan, werd in 1947 wel in het plan opgenomen. Een andere wijziging had betrekking op de bestemming van de bebouwing aan het Erasmusplein. In 1956 werd de mogelijkheid gecreëerd hier een bijzonder woongebouw te realiseren. Op de locatie aan de kop van de Rhijnvis Feithlaan wordt lange tijd gestudeerd. In plaats van een openbaar gebouw en een vijverpartij die hier als beëindiging van

de singel waren gepland, werd in 1962 gekozen voor een hoogbouwaccent in de vorm van een galerijflat. Het gebouw leverde extra woningen op en die waren, met het oog op de nog steeds niet geledigde woningnood, zeer welkom.

Moerwijk 2 en 4/5

In 1948 werd Dudok gevraagd de plannen voor de buurten ten zuiden van de Erasmusweg nader uit te werken. In tegenstelling tot Moerwijk 3 is voor dit gedeelte wel een nieuw ontwerp gemaakt, waarmee rekening gehouden kon worden met het structuurplan en met nieuwe stedenbouwkundige inzichten zoals de wijkgedachte. Het verschil in stedenbouwkundige opzet tussen de buurten ten noorden en ten zuiden van de Erasmusweg is opvallend. In 1949 werd het plan voor Moerwijk 2, ten oosten van de Middachtenweg, en Moerwijk 4, ten westen van de Middachtenweg, door de Raad vastgesteld. Dudok tekende een deel van Moerwijk 4 op Rijswijks grondgebied. De strook tussen de Erasmusweg en de gemeentegrens met Rijswijk was slechts enkele

Het eerste ontwerp van het uitbreidingsplan voor Moerwijk 2 en 4/5 uit 1948 van W.M. Dudok.

honderden meters breed. Om een goed afgeronde wijk te maken met een volwaardige stadsgrens had Dudok een aantal straten over de gemeentegrens doorgetrokken. De directeur Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, de heer H.E. Suyver, was hierop tegen en meende B & W te moeten adviseren niet akkoord te gaan. De kwestie leek alleen opgelost te kunnen worden door een tijdrovende grenscorrectie.

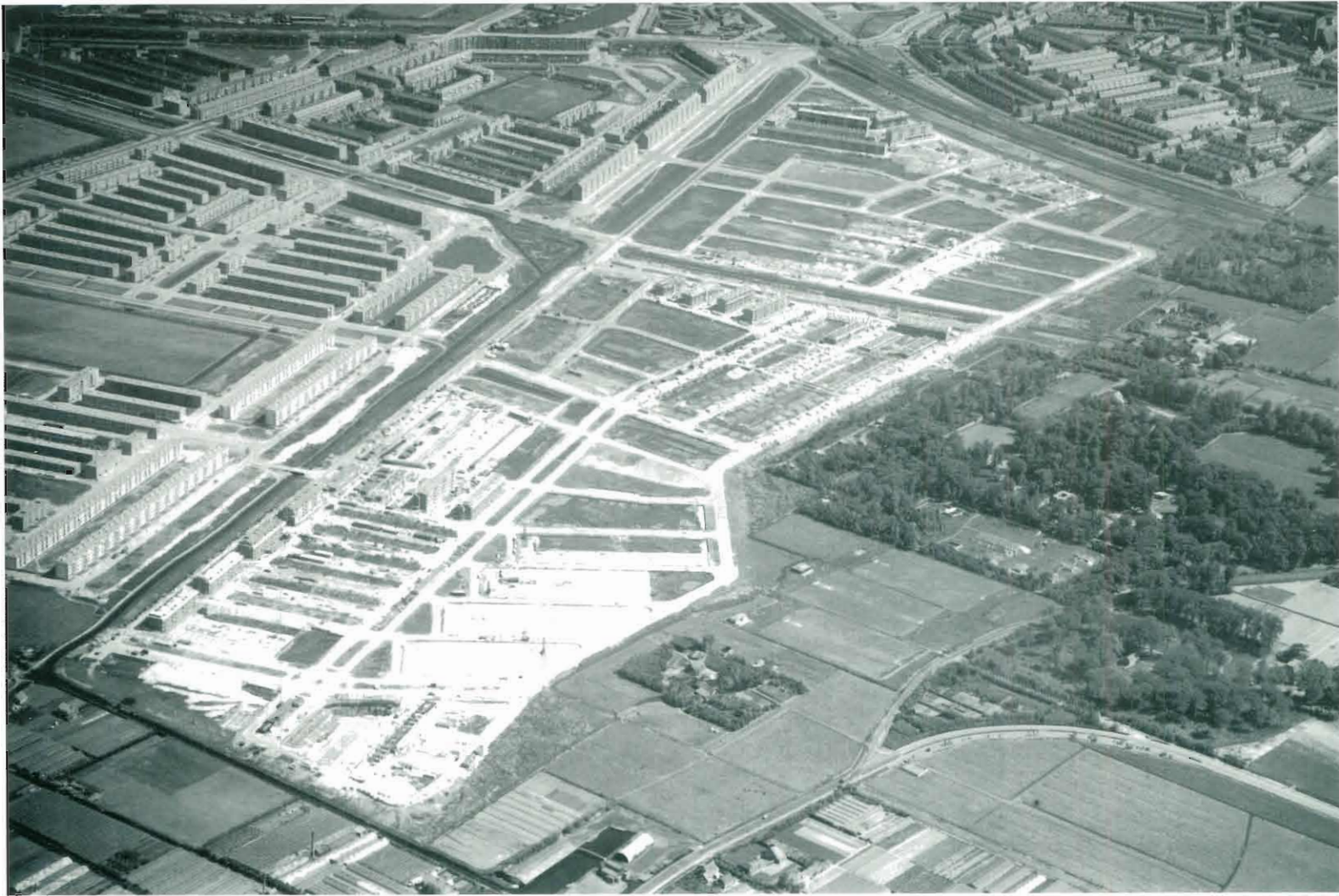
P. Bakker Schut, directeur van de Dienst voor de Wederopbouw stelde voor in overleg te treden met Rijswijk en haar aan te sporen een klein deel van

Herziening van het uitbreidingsplan voor geheel Moerwijk uit 1952.

Moerwijk aan te leggen op eigen grondgebied. Dudok treedt in overleg met de stedenbouwkundig adviseur van Rijswijk, jonkheer De Ranitz³. Aangezien op korte termijn geen oplossing in zicht bleek, stelde De Ranitz voor een deel van Moerwijk 4 afzonderlijk te laten vaststellen. Op deze manier zou de aanleg van Moerwijk 4 niet worden vertraagd. De kwestie met Rijswijk zou in een later stadium worden beslecht. Van een grenscorrectie is het echter nooit gekomen. Het gedeelte ten zuiden van de Cannenburghlaan – Moerwijk 5 – zou in 1952 worden vastgesteld. In dat jaar wordt ook besloten voor alle delen van Moerwijk een eensluidende verordening op te stellen waarvoor het uitbreidingsplan wordt herzien.

Dat het plan voor Moerwijk 2 en 4/5 op een andere leest geschoeid was dan de oudere delen van Moerwijk, bleek ook uit de toelichting, waarin gewag wordt gemaakt van een nieuwe verkaveling: strokenbouw. 'Strokenbouw is een bouwwijze van gesloten bebouwing, waarbij tegenover iedere voorgevel een achtergevel is geplaatst. Deze methode wordt gekozen daar, waar men als primair belang voorop stelt, dat iedere woning identiek tegenover de zoninval moet zijn gelegen'. Ook hiertegen rees verzet van Suyver, die B & W verzocht Dudok te berichten dat in Moerwijk 2 en 4/5 niet op strokenbouw moest worden gerekend. Dudok wenste echter geen afstand te doen van strokenbouw. Hij zag het als een middel om variatie aan te brengen en vond dat als het in Amsterdam en Rotterdam werkte, het in Den Haag toch ook toegepast kon worden. Door tussenkomst van Bakker Schut werd strokenbouw toch mogelijk. Hij vond dat het weren van strokenbouw uit het stadsplan door een groot deel van de architecten

Luchtopname van Moerwijk uit 1951. Voor de deelgebieden Moerwijk 2 en 4/5 is de straatanaleg reeds voltooid maar van de bebouwing zijn nog maar enkele huizenblokken gereed.

zou worden beschouwd als een hopeloos conservatisme. De praktische consequenties waarvoor Suyver waarschuwde, in casu de zichtbare achtergevels met drogende was en het ontbreken van vrije achtertuinen, waren deels wel terecht, maar Bakker Schut was van mening dat de kwestie 'ni cette indignité ni cet excès d'honneur' verdient. Woningen in strokenbouw zouden in zijn optiek alleszins aanvaardbare oplossingen opleveren.

Een ander punt van kritiek op het plan komt van de provincie Zuid-Holland. Gedeputeerde Staten maakten bezwaar tegen de formele vormgeving van Dudoks plan. Daarnaast betreurden zij het ontbreken van bebouwingsvoorschriften, ondanks dat de Woningwet dit niet verplicht. De oorzaak voor het ontbreken van bebouwingsvoorschriften was de steeds veranderende voorschriften van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. Een voorbeeld is het veto van het ministerie op het plaatsen van kappen op de bebouwing. Dudok wilde graag kappen op de bebouwing, maar door de schaarste aan dakpannen was dit niet mogelijk. Het had volgens de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting dan ook geen zin om met betrekking tot kappen richtlijnen op te stellen in bebouwingsvoorschriften.

Moerwijk en de wijkgedachte

Tijdens de oorlog wordt door architecten en stedenbouwkundigen een debat gevoerd over de stand van zaken in de stedenbouw en volkshuisvesting.

Hoofdthema is de 'wijkgedachte', die als een onmisbaar gegeven werd gezien voor de uitbreiding van de stad. In tal van publicaties duikt de term op en vanuit verschillende invalshoeken – stedenbouwkundig, economische en maatschappelijke – wordt het fenomeen belicht. Een tweetal Rotterdamse publicaties vormt de basis voor de verdere uitwerking van het nieuwe gedachtegoed. In

'Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam' (1941) van de architecten Van Tijen, Brinkman, Van den Broek en Maaskant en 'Stad der toekomst, toekomst der Stad' (1946) van A. Bos, directeur van de Rotterdamse dienst

Volkshuisvesting, worden nieuwe verkavelingstypen geïntroduceerd die mede een voedingsbodem moeten bieden voor de vorming van gemeenschapszin.

Ook Dudok is bekend met deze nieuwe inzichten. Hij is het eens met de constatering dat de moderne stad zinvolle geleding en een duidelijke structuur mist.

De burgers leven merendeel als vreemden naast elkaar en voelen nauwelijks enige band tot het grotere stadsgeheel. Zij wanen zich eerder verloren dan dat ze zich tot enig actief gemeenschapsleven aangetrokken voelen. Daarom was een structurele opbouw van de stad nodig: een opbouw van gezin tot buurt, van buurt tot wijk, van wijken tot stadsdeel en van stadsdeel tot totale stad.

De wijk speelt hierin een cruciale rol en deze moet dusdanig zijn opgebouwd dat een levende volksgemeenschap mogelijk is. Dudok was van mening dat de

Gemeenschappelijke binnentuinen, zoals hier in de Jan Luykenlaan zouden de gemeenschapszin bevorderen. Opname 1951.

wijkgedachte een hiërarchische opbouw tot gevolg had en vond dat het als stedenbouwkundig beginsel niet moest worden overdreven. Bovendien zou de wijkgedachte uiteenvallen door religieuze verschillen. Door religie zou een grote verbondenheid ontstaan tussen gelijkgezinden en veel minder tussen andersdenkenden.

Ondanks de scepsis van Dudok groeit Moerwijk uit tot één van de schoolvoorbeelden van het vroeg-naoorlogse gemeenschapsleven. Vanuit het hele land kwamen politici, sociologen en wijkbewoners het Moerwijkse model aanschouwen. Met veel elan wordt door de nieuwe bewoners gestalte gegeven aan het zo hoog gewaardeerde wijkleven. In 1951 wordt de 'Moerwijk Gemeenschap' opgericht: een overkoepelende organisatie van 40 verenigingen, ter bevordering van de gemeenschapszin. Deze verenigingen organiseerden tal van activiteiten voor de wijkbewoners, variërend van spelbijeenkomsten voor de kinderen tot ochtendgymnastiek voor huisvrouwen in de gemeenschappelijke binnentuinen. Ten behoeve van het jeugdwerk werd in een aantal woningbouwprojecten ruimte gereserveerd voor een jeugdhonk, zoals in het bouwblok tussen de Wildenborchstraat en Erasmusweg.

De souterrains van de woningen in de Anslotstraat zijn aan de achterzijde in open verbinding met de binnentuinen. Opname 1954.

Dat de wijkgedachte ook bij de Haagse politiek zijn intrede deed, blijkt uit de oprichting van de gemeentelijke commissie voor gemeenschappelijke tuinen in 1950. Deze commissie had als taak de mogelijkheden van de bestemming van de binnenterreinen tussen de blokken te onderzoeken. De commissie adviseerde de terreinen als gebruikstuin voor bewoners toegankelijk te maken. Stevige afscheidingen aan de uiteinden zouden de tuinen van het openbare gebied scheiden. Openheid dient hierbij als uitgangspunt: geen muur maar een heg. Afscheidingen in de tuinen waren taboe. De inrichting zou moeten bestaan uit groen, banken en spelwerktuigen voor kinderen tot zes jaar.

Het ambitieniveau voor de inrichting was door de commissie op een hoog peil gezet. De gemeentelijke diensten zagen problemen in het toezicht en het beheer van de tuinen. De dienst Plantsoenen zou belast worden met de aanleg en het onderhoud in opdracht van de woningbouwverenigingen. De voorgestelde inrichting zou boven de reeds verplichte bijdrage van 25 cent per week uitstijgen.

Uiteindelijk werd besloten het niveau van de inrichting over te laten aan de corporaties en de bewoners. Een verhoging van de bijdrage van 25 cent werd onacceptabel geacht. Wanneer de animo voor een hoogwaardige inrichting ontbrak, zou de plantsoendienst alleen gras zaaien. De gemeente besloot een modeltuin in te richten ter inspiratie van de bewoners en corporaties.

De tuinen van de woningbouwcomplexen ter weerszijden van de Anslustraart werden uitverkoren tot modeltuin. De souterrains van de woningen waren hier aan de achterzijde open naar de binnentuin. Hierdoor kon ook bij regenachtig weer toch was worden gedroogd en kinderen in de open lucht buitenspelen. Vanuit de trappenhuizen konden de bewoners het terrein bereiken. Een deel van de oorspronkelijke beplanting is nog aanwezig.

Proeftuin voor nieuwe inzichten

Ondanks de kritiek op het gebouwde resultaat in Moerwijk die aan het begin van de jaren vijftig wordt geventileerd, fungeerde de wijk voor Den Haag als een proeftuin voor latere uitbreidingswijken. De nieuwe inzichten op het gebied van architectuur, stedenbouw, volkshuisvesting en bouwtechniek werden voor het eerst toegepast in de ontwerpen voor de bebouwing in Moerwijk. Het motto van licht, lucht en ruimte werd bij de nieuwe bewoners volop onder de aandacht gebracht.

Wat de moderne begrippen voor het interieur van de woning konden betekenen, kon worden bekeken in twee modelwoningen die de Stichting Goed Wonen in 1950 aan de Erasmusweg inrichtte. Goed Wonen werd in 1946 opgericht als een overkoepelende organisatie van vier verenigingen. Ontwerpers, fabrikanten, distributeurs en consumenten verenigden zich met als doel een goede voorlichting te verschaffen op het gebied van woninginrichting. De stichting hield zich ook bezig met het ontwerpen van producten en het verkopen daarvan door bij de stichting aangesloten winkeliers. Om het grote publiek bekend te maken met het doel van Goed Wonen werden in verschillende steden modelwoningen geopend. Op het verzoek om ook in Den Haag twee modelwoningen in te richten stelde de Gemeentelijke Woningdienst subsidie beschikbaar. De modelwoningen waren een succes. Het lichte interieur samengesteld

Een modelwoning uit 1950 van de Stichting Goed Wonen in Erasmusweg 617.

uit lichte constructies en kleuren – mede door Scandinavische invloeden – waren voor vele Hagenaars een noviteit.

Een andere noviteit die in Moerwijk voor het eerst werd toegepast was systeem-bouw. Direct na de oorlog vroeg de wethouder van Openbare Werken en Wederopbouw aan de gemeentelijke dienst voor de Wederopbouw of deze kon rapporteren over de mogelijkheden en wenselijkheid van de bouw van noodwoningen door middel van geprefabriceerde elementen. Bakker Schut antwoordt in een notitie dat noodwoningen in systeembouw niet aan te raden waren. De kosten waren bijna net zo hoog als permanente bouw. Bakker Schut had het meeste vertrouwen in het zogenaamde korrelbeton. Hiermee waren ook vloeren te maken, waardoor stijve constructies mogelijk werden, die zelfs beter waren dan traditionele bouw. Korrelbeton is een lichte, poreuze betonsoort waar, in plaats van grof grint, poreus materiaal als bims, slakken of gebroken baksteen werd toegevoegd. Door toepassing van dit systeem werden hout, baksteen, arbeid en kosten bespaard en kon puin worden hergebruikt. Maar het belangrijkste argument lag toch in het feit dat de snelheid van de woningbouw kon worden opgevoerd.

Op basis van deze notitie werd goedkeuring verleend om een proefproject te starten in Moerwijk 3. Aannemingsbedrijf van Wijnen uit Dordrecht bouwde in

Steenmolen nabij de Erasmusweg, bedoeld voor het maken van korrelbeton voor de woningbouw. Opname 1950.

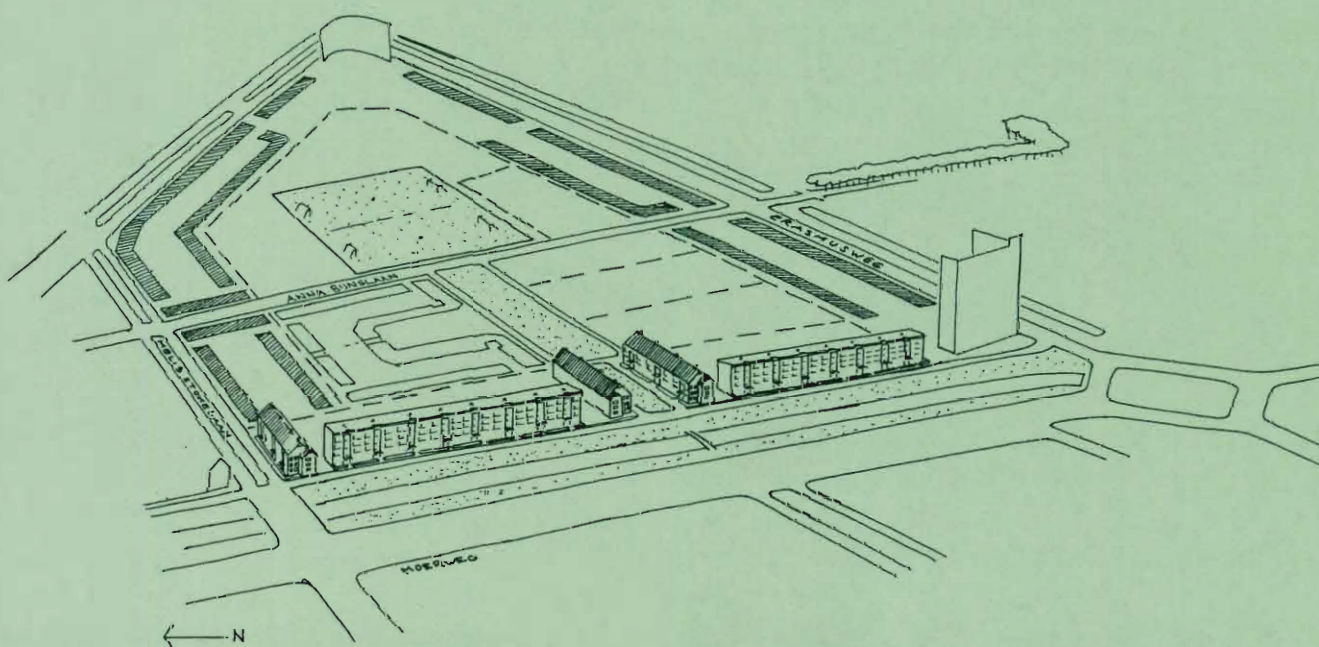

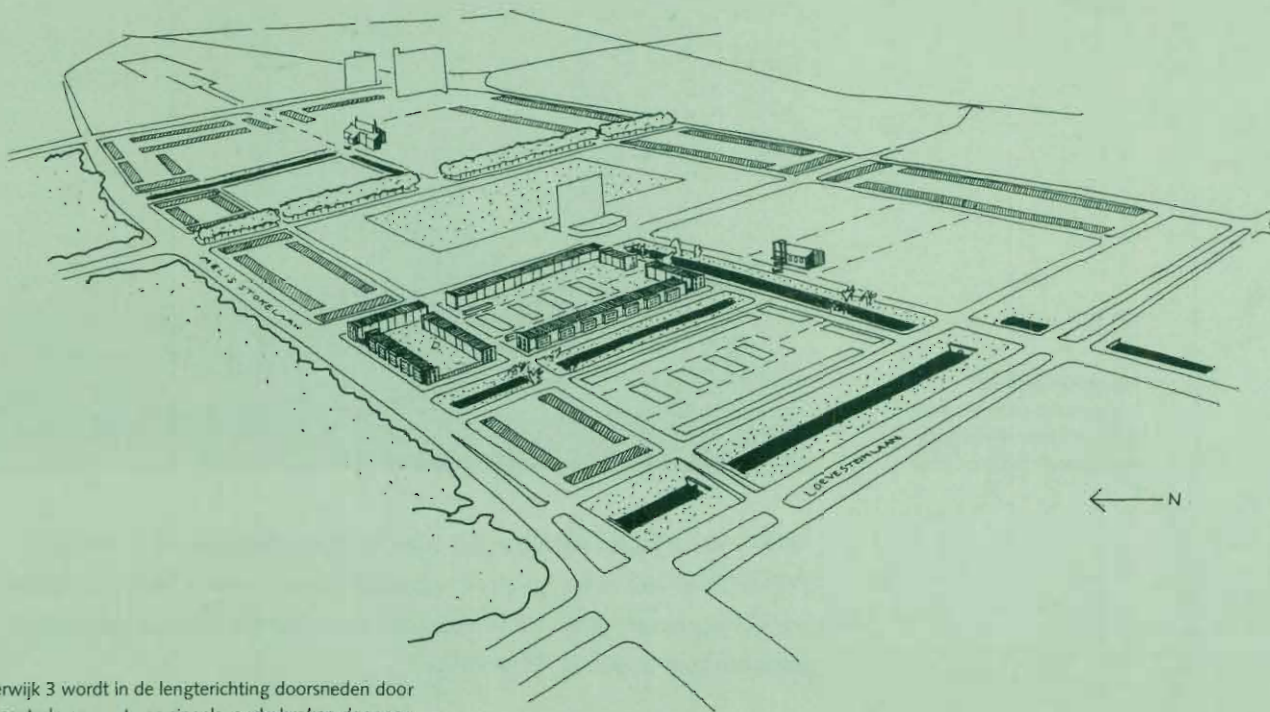
1948 250 woningen in vijf stroken nabij de Hoogvlietstraat en de Roemer Visserstraat. Het ontwerp van de woningen is van de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting. Na het proefproject werd met Van Wijnen een contract gesloten voor nog eens 500 woningen.

Ruimtelijke opzet

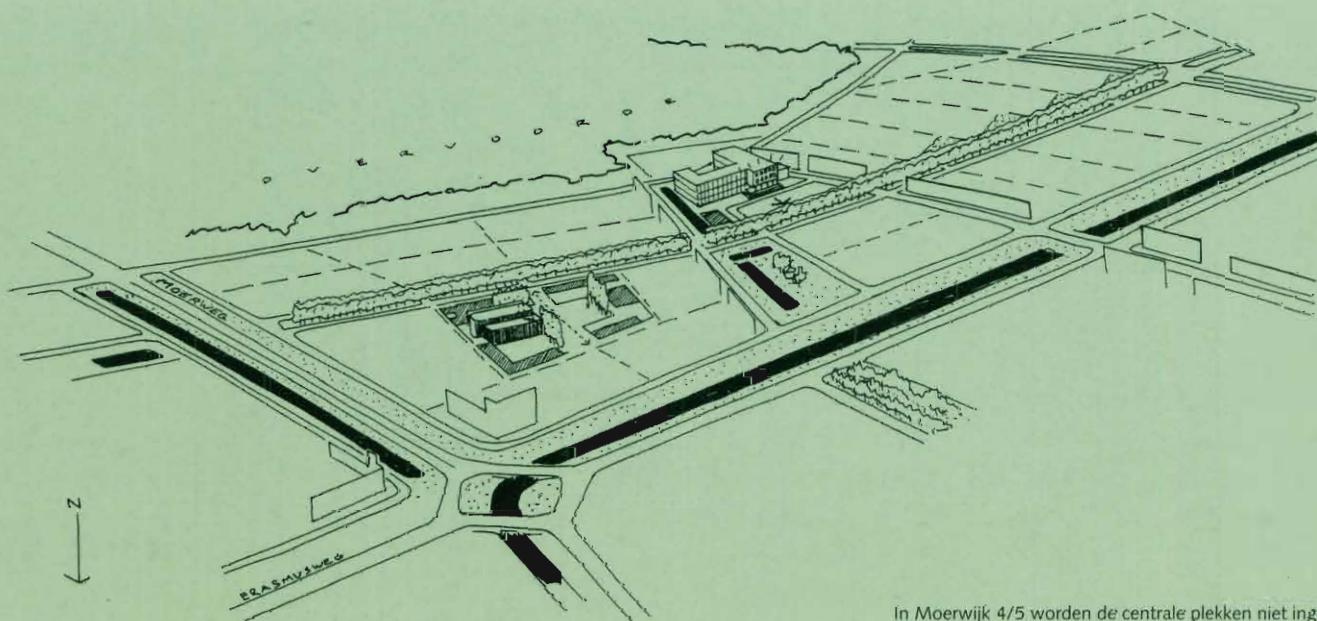
Moerwijk heeft, wanneer het vooroorlogse deel buiten beschouwing wordt gelaten, een langwerpige vorm parallel aan de kustlijn. De buurt wordt door de zeer brede hoofdverkeerswegen, de Erasmusweg en de Moerweg-Middachtenweg, in vier kwadranten verdeeld. Het kruispunt van deze verkeerswegen, het Erasmusplein, is vooral een verkeersplein voor interlokaal verkeer. Vanuit de

Moerwijk 1. Centraal in de buurt ligt een voetbalveld dat met een groenas is verbonden met de Moerweg.

Moerwijk 3 wordt in de lengterichting doorsneden door een centrale as van twee singels, onderbroken door een sportveldencomplex.

In Moerwijk 4/5 worden de centrale plekken niet ingenomen door sportvelden maar door pleinen waaraan scholen, winkels, wijkcentra en een kerk zijn gelegen.

vier kwadranten kan het plein alleen te voet worden overgestoken. Door de weids opgezette verkeerswegen zijn afzonderlijke buurten ontstaan, waartussen slechts enkele verbindingen zijn aangelegd.

Moerwijk 1 en 3 hebben een traditioneel karakter van gesloten bouwblokken rondom centraal gelegen sportvelden. In de opzet van Moerwijk 2 en 4/5 is voor een andere benadering gekozen. De centrale plekken in de buurten worden niet ingenomen door sportvelden, maar door kerken, wijkcentra, scholen en winkels, die zoveel mogelijk geconcentreerd zijn aan weids opgezette pleinen. Leidend motief in het ontwerp was de wijkgedachte.

Groen en water

Grote plantsoenen of wijkparken zijn in Moerwijk niet aanwezig. De gunstige ligging ten opzichte van het Zuiderpark en De Voordes zorgt voor voldoende parken en natuurschoon op loopafstand. Het patroon van water en groen valt voor het merendeel samen met de belangrijke verkeerswegen, secundaire straten en openbare ruimten. Op de eerste plaats hebben de Moerweg, de Middachtenweg en de Erasmusweg een uitzonderlijk breed profiel met singels en riante oevers. Langs de singels zijn lange bomenrijen en boomgroepen geplaatst en de oevers zijn voorzien van gras en wandelpaden.

Een tweede belangrijk groenstrook in Moerwijk, die doelbewust als parkweg is aangelegd, is de Aagje Dekenlaan. Deze straat heeft een zeer breed profiel, met een brede grasstrook in het midden. Het is onderdeel van de verbinding tussen het Zuiderpark en het gebied van De Voordes in Rijswijk.

De Moerweg met singels en riante oevers.
Opname 1999.

De Canneburglaan met brede middenberm en boombeplanting. Opname 1999.

Daarnaast bezit de wijk een fors aantal secundaire straten met lommerrijke middenbermen, al dan niet in samenhang met een singelstructuur.

Het sportveldencomplex in Moerwijk 3 is weliswaar een groot en groen gebied maar door een ringsloot, hekwerken, brede bossages en een hoge bomenrij vormt het eerder een barrière dan een aantrekkelijke groene ruimte voor de buurt.

Bebouwingsbeeld

Met het structuurplan en de uitbreidingsplannen wilde Dudok samenhang tot stand brengen in de Haagse stedenbouw. Volgens Dudok ontbrak het de moderne stad aan orde en regelmaat. Zijn ontwerpvisie wordt sterk bepaald door zijn ideeën over de stad als geheel en veel minder vanuit de woonomgeving. Volgens de Haagse architectuurcriticus R. Blijstra ontbrak het dan ook aan een streven naar saamhorigheid of intimiteit. Dudok zou vooral ruimte hebben geschapen⁶. Dit komt ook tot uitdrukking in het ruim opgezette ontwerp voor Moerwijk. Desondanks is sprake van een zorgvuldige, hiërarchische opbouw. Langs de brede verkeerswegen zijn de blokken langgerekt en vier bouwlagen hoog. In de buurten zelf tellen de blokken meestal drie en soms maar twee bouwlagen. Maar door verdraaiing van blokken, ingegeven door de onregelmatige vorm van de buurten, is wel degelijk enige variatie aangebracht.

De meest gehoorde kritiek op Moerwijk is de monotonie van de bebouwing; de eindeloze reeksen langgerekte bouwblokken. Deze kritiek komt deels voort uit

Dit bouwblok in de Schoonhetenstraat heeft een afwijkende opzet op de koppen. De kopwoning, speciaal ontworpen voor een arts is voorzien van een atelier-ruimte op het noorden. Opname 1952.

het feit dat de meeste blokken een overeenkomstige verkaveling hebben: een half open bouwblok bestaande uit twee evenwijdige stroken met op de koppen een korte strook. De binnentuinen zijn toegankelijk voor de bewoners en worden afgesloten van de openbare ruimte door halftransparante muur- of hekwerken. Op beperkte schaal is strokenbouw toegepast. Meer dan in Morgenstond en Bouwlust, lijken de bouwblokken in het groen te staan. De kruinen van de bomen komen boven de bebouwing uit en door de vaak als hagen uitgevoerde afscheidingen tussen tuinen en openbaar gebied ontstaat het karakter van een tuinstad.

Het hoge venster van het atelier uitkijkend op de gemeenschappelijke binnentuin. Opname 1952.

De bebouwing in Moerwijk bestaat voor het overgrote deel uit sociale woningbouw voor arbeiders en lagere middenstand. Daarnaast zijn op beperkte schaal woningen voor alleenstaanden en kleine gezinnen gebouwd, die vooral in Moerwijk 1 en 2 zijn gerealiseerd. Een voorbeeld zijn de kleine vrijstaande woningen op de binnenterreinen van de bouwblokken aan de Hackfortstraat, Verwoldestraat en Zippendalstraat, die aan het door alle bouwblokken doorlopende voetpad zijn gesitueerd. Een bijzonder vormgegeven bouwblok bevindt zich aan de Schoonhetenstraat. Het geknikte bouwblok werd in de knikken voorzien van een afwijkende bebouwing, waarvan de atelierwoning met een groot venster, georiënteerd op het noorden en uitkijkend op de gemeenschappelijke binnentuin, in het oog springt.

Architectuur

Ondanks de overeenkomsten in de opbouw, zijn in de architectonische uitwerking van de verschillende bouwblokken grote verschillen te zien. De opbouw van de gevels en het materiaalgebruik zijn zeer uiteenlopend. De blokken in Moerwijk hebben een overwegend klassieke opbouw met een plint – in de vorm van souterrains – een reeks verdiepingen die de eigenlijke gevel vormt, en een afsluiting in de vorm van een doorlopende en enigszins uitkragende dakrand. De dakranden zijn vaak net iets opgetild boven het muurwerk, waardoor een sterk horizontaal effect ontstaat.

Ritmiek in de gevels is bereikt door de accentuering van trappenhuisen, balkonpartijen of erkerreeksen, die terugliggend of juist vooruitspringend zijn geplaatst. Vaak is bijzondere aandacht besteed aan de kopgevels.

De blokken in Moerwijk, zoals hier aan de Moerweg, hebben veelal een klassieke opbouw met een plint - in de vorm van souterrains - een reeks verdiepingen en een afsluiting in de vorm van een uitkragende dakrand. Opname 1949.

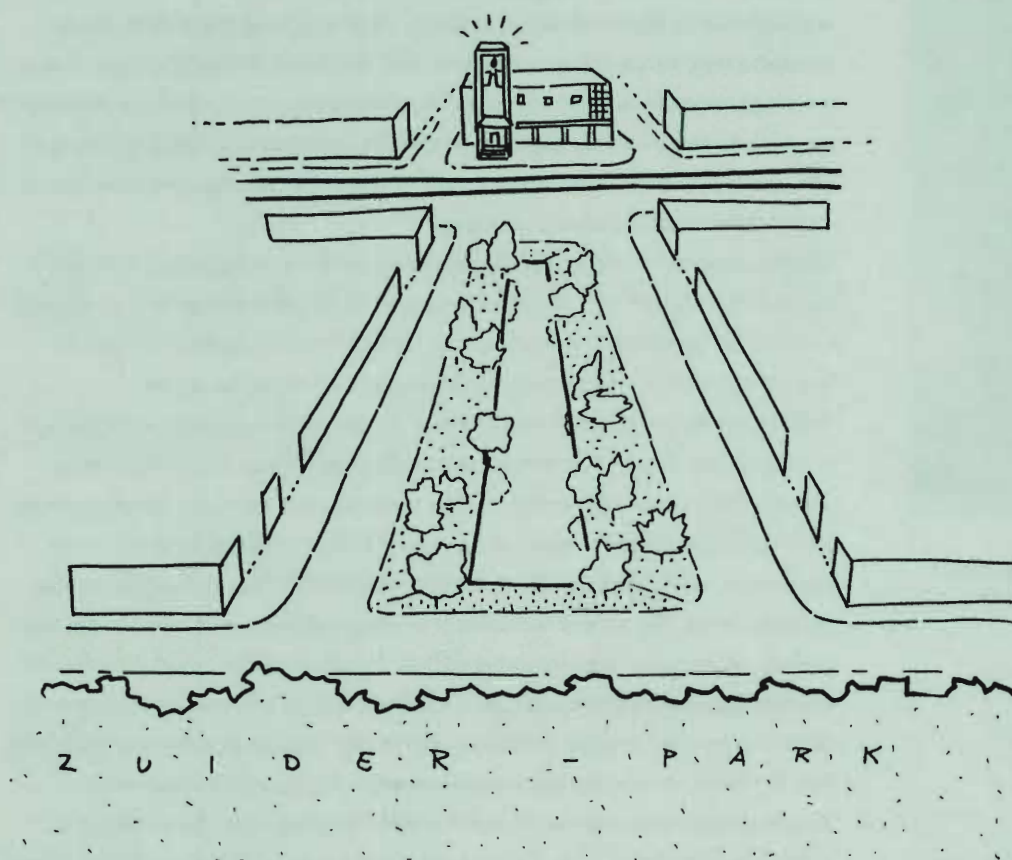
Vaak is in de architectuur bijzondere aandacht besteed aan de kopgevels, zoals bij dit bouwblok aan de Assumburgweg. Opname 1954.

Bebouwing op de hoek van de Betje Wolffstraat en de Rheinvis Feithlaan met winkels in de onderbouw en een verlevendiging van de kopgevel doordat hier de entree naar de woningen is geplaatst. Opname 1954.

De Haagse bouwverordening schreef een aantal richtlijnen voor waaraan de woningbouw in Moerwijk moest voldoen. Zijgevels, voor zover deze aan de openbare weg waren gelegen, mochten niet blind zijn. Erfafscheidingen moesten uit gemetselde muurtjes bestaan. De afscheiding tussen openbaar plantsoen en privé-tuinen moest uit hagen bestaan. Het ambitieniveau bleek vrij hoog te zijn, maar door materiaalschaarste werden extra voorzieningen als muurtjes en afscheidingen uit de plannen geschrapt.

Volgens architect F. Ottenhof van de gemeentelijke woningdienst zat de kwaliteit niet in de 'glans' van de buitenkant maar in de plattegrond. Er was dan ook veel energie gestoken in de verbetering van de woontoestanden. Tijdens de bezetting had directeur Suyver van de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting een studie verricht naar de ontwikkeling van de woningbouw-plattegronden. Een van de resultaten van deze studie was dat de bebouwingsvoorschriften vlak na de oorlog werden aangepast aan de steeds meer gangbare eisen van licht, lucht en ruimte. Een typisch Haags verschijnsel in de vroeg-naoorlogse woningbouw is de waskamer, waarin badkamer en washok werden gecombineerd. Dit vertrek werd direct naast de keuken gesitueerd en was vaak ook vanuit de ouderslaapkamer bereikbaar. In het lavet kon zowel de mens als zijn kleding worden gewassen. Later maakte het lavet plaats voor de wasmachine en een gewone douche. Daarnaast moest elke woning een eigen berging hebben, het liefst in de onderbouw zodat ook rijwielen gestald konden worden. Trappenhuizen moesten aan de gevel worden gesitueerd en draai- en steile trappen waren uit den boze. Ieder vertrek moest vanuit de hal bereikbaar zijn of tenminste vanuit twee andere vertrekken. Tenslotte werden eisten gesteld aan de ontluchting, lichttoetreding en buitenruimte.

Landmarks

De hoogbouw aan het Erasmusplein, die mogelijk werd na een wijziging van de oorspronkelijke plannen, zijn vooral voor de automobilist belangrijke markeringstekens. De gebouwen hebben nauwelijks een relatie met de achterliggende buurten en zijn vanuit de buurten slechts af en toe zichtbaar. Er is sprake van een contrast tussen de beleving van de voorbijganger, die Moerwijk kruist via de brede hoofdverkeerswegen, en de individuele bewoner, die meer op zijn eigen buurt is georiënteerd.

In de buurten vormen de kerkgebouwen belangrijke herkenningspunten. Deze zijn weliswaar klein van omvang, maar de positionering is prominent. In Moerwijk 3 sluiten zij de singels af die vanaf de Melis Stokelaan de buurt indringen. In Moerwijk 2 en 4/5 zijn de kerken aan de buurtpleinen gelegen, waardoor ze een duidelijke plaats hebben in het wijkleven.

Het flatgebouw op de kop van de Rhijnvis Feithlaan, gebouwd in 1962, vormt de enige hoogbouw in Moerwijk die in het midden van een buurt is gelegen. Pogingen om op deze plek een wijkgebouw met zalen, restaurant, winkels en woningen te bouwen, hadden geen succes. Tegen de bouw van de flat ontstond groot verzet door bewoners van omliggende woningen, maar aan het oplossen van de woningnood werd meer belang gehecht.

Kerkgebouwen zijn belangrijke herkenningspunten in Moerwijk. Ze zijn klein van omvang maar de positionering is prominent.

Ontwikkelingen na 1965

Aan het eind van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw breekt in Moerwijk een renovatiegolf uit. Het merendeel van de bebouwing is dan zo'n veertig jaar oud. De renovaties hebben vooral gevolgen voor de oorspronkelijke kozijnen en puien. Deze worden meestal vervangen door kunststof of aluminium exemplaren met een andere indeling en profilering. Bovendien wordt de kans gegrepen isolerende beglazing aan te brengen, hetgeen gevolgen heeft voor de dikte van de kozijnen. Daarnaast leiden nieuwe eisen ten aanzien van energiegebruik en isolatie tot het inpakken van gevels. De detaillering van de karakteristieke wederopbouwarchitectuur blijkt hier uiterst kwetsbaar.

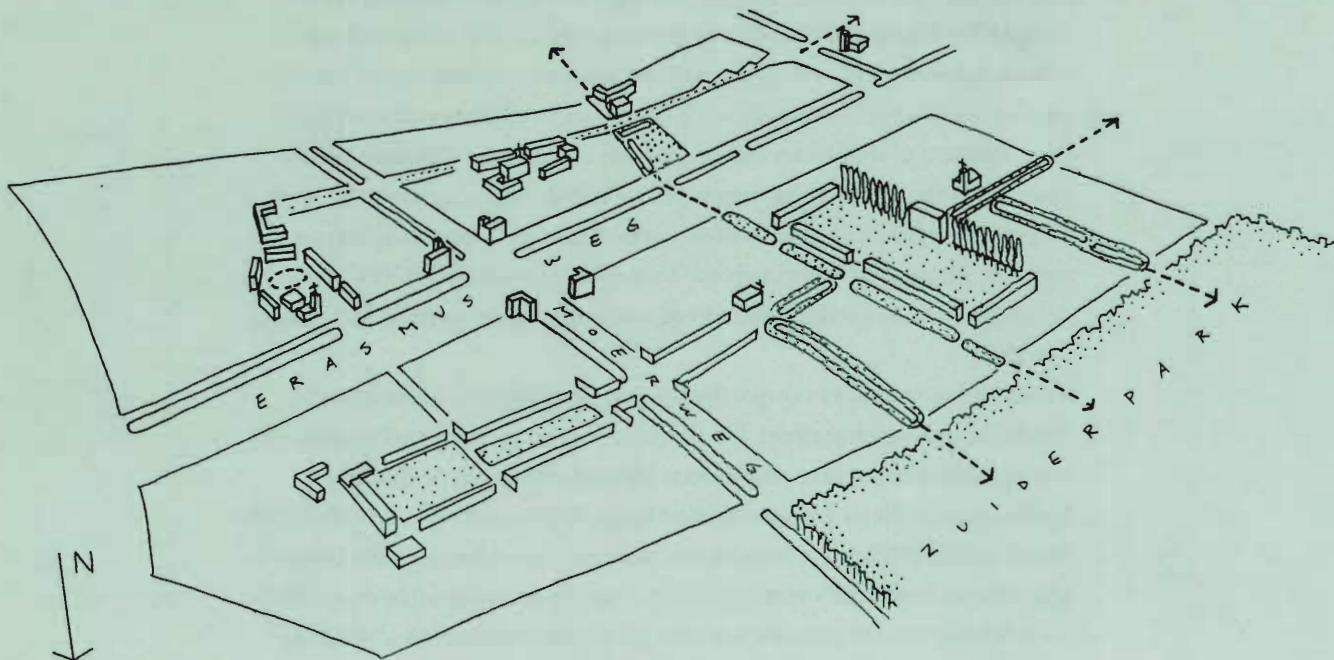
Actueel is het streven van corporaties en gemeente om meer variatie aan te brengen in het woningaanbod. Dit heeft onder meer geleid tot vervanging van een aantal blokken in Moerwijk 3, waar bijvoorbeeld tussen de Rhijnvis Feithlaan en de Pieter Langendijkstraat eengezinswoningen zijn gebouwd. Ook het Heeswijplein heeft recentelijk een metamorfose ondergaan door toevoeging van een bouwblok – met supermarkt – aan de noordoostzijde en een nieuwe inrichting van het plein. Een andere opvallende vernieuwing is voorts de ronde bebouwing op de kop van de Erasmusweg en de Troelstrakade die de entree van de wijk vanuit het Laakkwartier accentueert.

Conclusie

De gefaseerde ontwikkeling van Moerwijk en de uiteenlopende stedenbouwkundige inzichten die aan het ontwerp ten grondslag liggen, hebben geleid tot afzonderlijke buurten met een eigen karakter. Verbindingen tussen de buurten zijn wel gepland maar slechts ten dele uitgevoerd. Nieuwe inzichten op het gebied van verkaveling en volkswoningbouw zijn voorzichtig toegepast en gecombineerd met een klassieke stedenbouwkundige benadering, waarin rekening is gehouden met de stad als geheel.

De bebouwing in Moerwijk bestaat overwegend uit portiek-etageflats van drie of vier bouwlagen. De kwaliteit van de architectuur is redelijk en vertoont overeenkomsten in de klassieke opbouw en in de ritmiek van de gevels. Op een aantal plaatsen zijn bijzondere bebouwing en nieuwe verkavelingstypen toegepast. Ondanks de beperkte middelen die vlak na de Tweede Wereldoorlog beschikbaar waren, is het Den Haag gelukt om voor Moerwijk een hoog ambitieniveau te ontwikkelen op het gebied van woningbouwplattegronden, openbare ruimte en gemeenschappelijk groen. Tevens hebben nieuwe inzichten met betrekking tot de wijkgedachte gestalte gekregen en is een begin gemaakt met de toepassing van systeembouw. Moerwijk vormde de proeftuin voor Den Haag-Zuidwest.

De recente renovatiegolf en het streven naar een gevarieerder woningaanbod hebben tot gevolg dat fors is en wordt ingegrepen in het oorspronkelijke karakter van Moerwijk. De vroeg-naoorlogse architectuur heeft haar kwaliteiten al voor een groot deel verloren. Het ruime en groene karakter van de buurten is nog wel grotendeels aanwezig.

Overzicht van de hoofdstructuur van Moerwijk.

Noten

- 1 Brief van de Raad van Advies inzake Stadsuitbreiding en Architectuur aan de burgemeester, d.d. 21 December 1943, archief dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, gemeentearchief Den Haag.
- 2 W.M. Dudok in een brief aan B & W, d.d. 19 juli 1947, archief dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, Gemeentearchief Den Haag.
- 3 De Ranitz is lid van het Rotterdamse bureau Verhagen, Kuiper, Gouwetor en De Ranitz.
- 4 Nota van Bakker Schut, d.d. 21 November 1952, semi-statisch archief dienst Stedelijke Ontwikkeling.
- 5 Brief van Dudok aan Bakker Schut, d.d. 8 augustus 1953, semi-statisch archief, dienst Stedelijke Ontwikkeling.
- 6 Rein Blijstra, *Gravenhage, stad om de vijver*, Amsterdam 1964.

MORGENSTOND

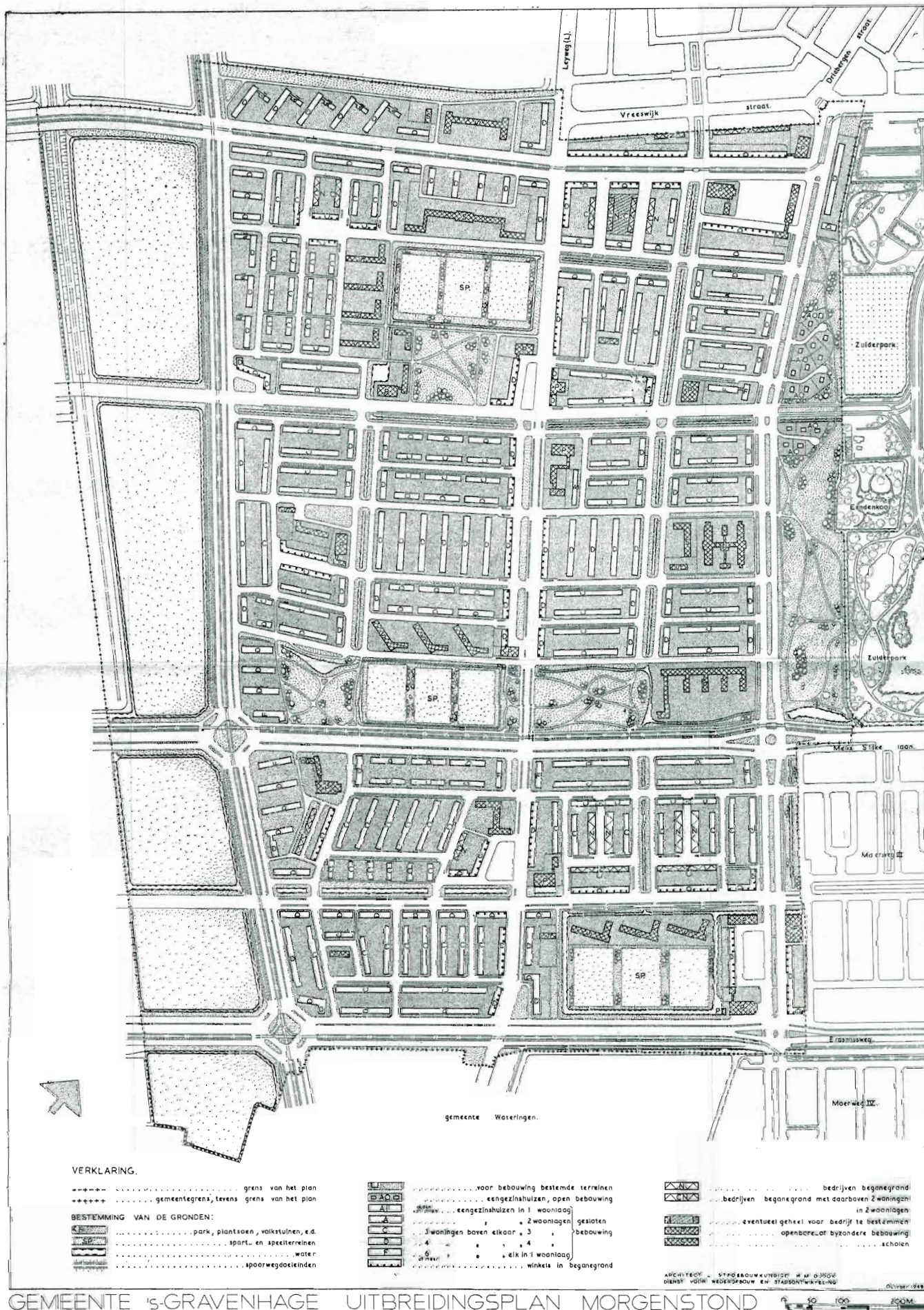
Planontwikkeling

Voor het grondgebied van de wijk Morgenstond, gelegen in de vroegere Escamppolder, werd in 1930 een eerste uitbreidingsplan gepresenteerd. Dit op traditionele stedenbouw gestoelde plan, met symmetrisch opgezette wijken en lange zichtassen op bijzondere gebouwen, gaf richting aan de stadsuitbreiding van Den Haag in Ockenburgh, Mae- en Escamppolder. Door het uitbreken van de economische crisis in de jaren dertig kwam de uitleg van nieuwe stadswijken op een laag pitje te staan. In 1935, een jaar na zijn aanstelling, presenteerde W.M. Dudok een nieuw uitbreidingsplan voor Ockenburgh, Mae- en Escamppolder. Dit plan werd in 1941 door de provincie verworpen, vanwege het grote oppervlak van tuinbouwgronden dat met de uitvoering van het plan verloren zou gaan.

Na de oorlog, toen Dudok zijn stedenbouwkundige werkzaamheden voor Den Haag hervatte, werd op basis van zijn vooroorlogse plannen een aangepast ontwerp gemaakt. In eerste instantie heette het plan voor Morgenstond 'uitbreidingsplan Leyweg', naar de bestaande polderweg die in de stadsuitbreiding zou worden opgenomen. In 1949 wordt dit omgedoopt in Morgenstond, als gevolg van het streven uitbreidingsplannen van Den Haag te vernoemen naar boerderijen in de oorspronkelijke poldergebieden. Ook Vrederust, Bouwlust,

Tot de aanleg van de wijk Morgenstond was de Leyweg een polderweg met aan weerszijden boerderijen. Opname circa 1950.

Luchtopname uit 1964. Geheel op de voorgrond het Zuiderpark. In het midden de Hengelolaan.

Mariahoeve en Leyenburg verwijzen naar verdwenen boerderijen. Morgenstond is de eerste wijk van het stadsdeel Den Haag-Zuidwest die geheel volgens stedenbouwkundig plan van Dudok is aangelegd.

Nadat het plan was gepresenteerd, stelde de dienst Gemeentewerken voor om de gronden voor Morgenstond op te spuiten. P. Bakker Schut, directeur van de dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw, vond dit echter niet nodig om de eenvoudige reden dat deze werkzaamheden te veel kostbare tijd zouden innemen. Het was zaak om zo snel mogelijk met bouwen te beginnen. Tijdens de aanleg van de straten is het oorspronkelijke plan verdicht. Onder druk van de woningnood werd het aantal woningen opgeschroefd van 7500 tot 9500. Deze verdichting kreeg gestalte door, waar mogelijk, een bouwlaag toe te voegen aan de geplande bebouwing. Hierdoor is de beoogde overgang tussen hoog en laag aan de randen van de wijk maar gedeeltelijk gerealiseerd.

Linkerpagina:
Het uitbreidingsplan uit 1949 van W.M. Dudok.

Op 24 januari 1950 werd het uitbreidingsplan van Dudok door de Raad vastge-

steld. Het plandocument ging gepaard met een ingekleurde plankaart, waarin rooilijnen, hoogte en bestemming van de bebouwing exact waren aangegeven. Daarnaast bevatte het plan een verordening met richtlijnen voor de inrichting van het groen en bebouwingsvoorwaarden, in aanvulling op de bestaande Haagse bouwverordening. De architectonische supervisie over Morgenstond lag in handen van de Haagse architect G. Westerhout.

De verordening schreef voor dat zijgevels, voor zover aan de straat gelegen, geen blinde muren mochten zijn. De bebouwing moest worden voorzien van een doorlopend trappenhuis langs voor- of achtergevel. Een lift was noodzakelijk bij meer dan vier woonlagen boven elkaar. De meeste bebouwing in Morgenstond komt echter niet boven de vier bouwlagen uit, de onderbouw of het souterrain niet meegerekend.

Sleutelen aan Dudoks plan

In de toelichting bij het plan waren ook de bevoegdheden van B & W vastgelegd. Als onderdeel hiervan werd een clause ingebouwd die het B & W mogelijk maakte af te wijken van het door Dudok opgestelde plan. Wijzigingen van ondergeschikt belang konden onverminderd worden doorgevoerd, als deze om redenen van welstand of technische aard gewenst waren. Voor bouwterreinen die in eigen beheer van de gemeente werden ontwikkeld, kon ook in rooilijnen en bestemmingen worden gewijzigd, echter niet zonder toestemming van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland.

Van Beusekom, hoofdingenieur-directeur bij het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting, vond deze wijzigingsbevoegdheid een zwaktebod. Hij vond dat de gemeente vertrouwen moest hebben in haar eigen plan. Bakker Schut, directeur van de dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw, reageerde hierop door het plan 'doorwrocht' te noemen, maar zei daarbij dat uit de praktijk was gebleken dat een uitbreidingsplan vrijwel nooit ongewijzigd wordt uitgevoerd. Door gebruik te maken van de afwijkingsbevoegdheid werden op verschillende plaatsen wijzigingen doorgevoerd, meestal op verzoek van de dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw, maar ook door de opdrachtgever of zijn

Het winkelcentrum aan het Almeloplein is beduidend kleiner geworden dan Dudok in zijn uitbreidingsplan had aangegeven. Opname 1960.

architect. Zo werd de omvang van het Almeloplein, de toegang van de buurt vanuit het noorden, fors verkleind. Door de bouw van het winkelcentrum Leyweg meende de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling dat het Almeloplein met minder winkels beter zou functioneren en om die reden werd besloten extra woningen toe te voegen ten koste van plein en winkelruimten. In 1950 werd door de Rotterdamse architect W. van Tijen, in opdracht van de gemeentelijke woningdienst, een plan ontwikkeld voor de bouw van 400 woningen in de bouwblokken tussen Loevesteinlaan, Weerselostraat, Maartensdijklaan en Markelostraat. Aanvankelijk liet Van Tijen de door Dudok verkavelde blokken intact, maar kort na de presentatie van zijn ontwerp werd besloten de opzet met langgerekte stroken voor een deel te verlaten en een speelsere verkaveling toe te passen. De langgerekte stroken werden door Van Tijen in twee delen losgeknipt en haaks op de straat geprojecteerd. Op deze manier ontstond meer openheid en variatie in het programma. De woningplategronden en de gevels kwamen in nauwe samenwerking met de hoofdarchitect van de woningdienst, F. Ottenhof, tot stand.

Tijdens de bouw werd Van Tijen gevraagd een tweede buurtje in Morgenstond te ontwikkelen, tussen de Dedemsvaartweg en de Exlostraat. Ondanks protest van Dudok is ook hier de verkaveling onder handen genomen. De portiek-etageflats van drie bouwlagen werden afgewisseld door korte stroken eengezinswoningen die haaks op de onderling verspringende portiekflats zijn geplaatst. Beide buurtjes, die mogelijk werden gemaakt door toepassing van de afwijkingsbevoegdheid, zijn inmiddels gesloopt.

Aan het eind van de jaren vijftig zou een voorlopig laatste wijziging in het plan-Morgenstond worden doorgevoerd. Onder druk van de nog immer onopgeloste woningnood gaf de gemeenteraad groen licht voor de bouw van vier torenflats aan het Drentheplantsoen in het groene assenkruis.

Met het door architect W. van Tijen ontworpen buurtje tussen Kuinrestraat en Hengelolaan werd het stedenbouwkundig plan van Morgenstond open gebroken. Het buurtje is inmiddels gesloopt. Opname van de Dalfsenstraat in 1954.

Dudok was het met de meeste van de doorgevoerde wijzigingen niet eens. Hij bleef vasthouden aan een letterlijke uitvoering van zijn plan. Volgens Bakker Schut was het onmogelijk om bij wijzigingen van ondergeschikt belang deze telkens met Dudok te bespreken, mede vanwege de tijdsdruk bij de uitvoering van de plannen. Volgens Bakker Schut was Dudok nog maar weinig in Den Haag om uitvoerig overleg te plegen. Hij adviseert B & W in 1951 om Dudok niet langer in te schakelen. Zijn stedenbouwkundige taak – het maken van een structuurplan en een uitbreidingsplan – had hij ‘naar ieders voldoening’ volbracht, aldus Bakker Schut. Dudok hield de eer aan zichzelf en diende nog hetzelfde jaar zijn ontslag in.

Winkelcentrum Leyweg

In het oorspronkelijke plan van Dudok was de Leyweg bestempeld als centrum voor de wijk ten noorden van de groene as. Tussen de Hengelolaan en de Genemuidenstraat kreeg de Leyweg een verbreed profiel. De langgerekte, pleinvormige ruimte die zo ontstond werd aan de uiteinden door hoge bebouwing afgesloten. ‘In dit centrum is gelegenheid geschapen voor de vestiging van winkels en voor de bouw van enkele openbare gebouwen en een school. Aansluitend aan het centrum zijn een wandelpark en een sportterrein ontworpen, waar omheen eveneens scholen en openbare gebouwen zijn gegroepeerd’ aldus de toelichting bij het plan-Morgenstond¹.

In Dudoks plan was alleen ruimte voor dagwinkels. Bakker Schut wilde daarentegen de Leyweg laten uitgroeien tot een winkelcentrum met voorzieningen voor heel Zuidwest. De inwoners van Zuidwest woonden immers op grote afstand van de Haagse binnenstad en zouden eerder naar Delft gaan om inkopen te doen. Bakker Schut voorspelde een behoefte aan een uitgebreid aanbod van winkels. De Leyweg zou moeten uitgroeien tot een ‘trefpunt van openbaar leven’, en werd voorzien een wijkgebouw, een bibliotheek, een bioscoop en diverse etablissementen.

Op aandringen van de kring 's-Gravenhage van de BNA werd in 1952 besloten een prijsvraag te organiseren voor het ontwerp van het winkelcentrum. De randvoorwaarden werden door de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling geformuleerd. Aan de hoofdopzet met de langgerekte vorm kon niet meer worden getornd. Aan Dudok werd gevraagd zitting te nemen in de jury, maar hij bedankte voor de eer, aangezien hij teleurgesteld was in de manier waarop Den Haag met zijn uitbreidingsplannen omging. Als alternatief werd architect A.J. van der Steur gevraagd. Daarnaast werden drie architecten genodigd, die elk één van de drie grote steden vertegenwoordigde: B. Merkelbach uit Amsterdam, W. van Tijen uit Rotterdam en H. Wegerif namens Den Haag. De jury werd aangevuld met directeuren en vooraanstaande ambtenaren van de gemeentelijke diensten. Wethouder Feber van Openbare Werken en Wederopbouw trad op als voorzitter.

Onder de inzendingen bevonden zich geen grote architectennamen; vermoedelijk een gevolg van het lage prijzengeld dat beschikbaar was gesteld. De kwaliteit van de inzendingen was dan ook teleurstellend en besloten werd de eerste prijs niet uit te reiken. De inzendingen van de architecten H.A. Tielman en

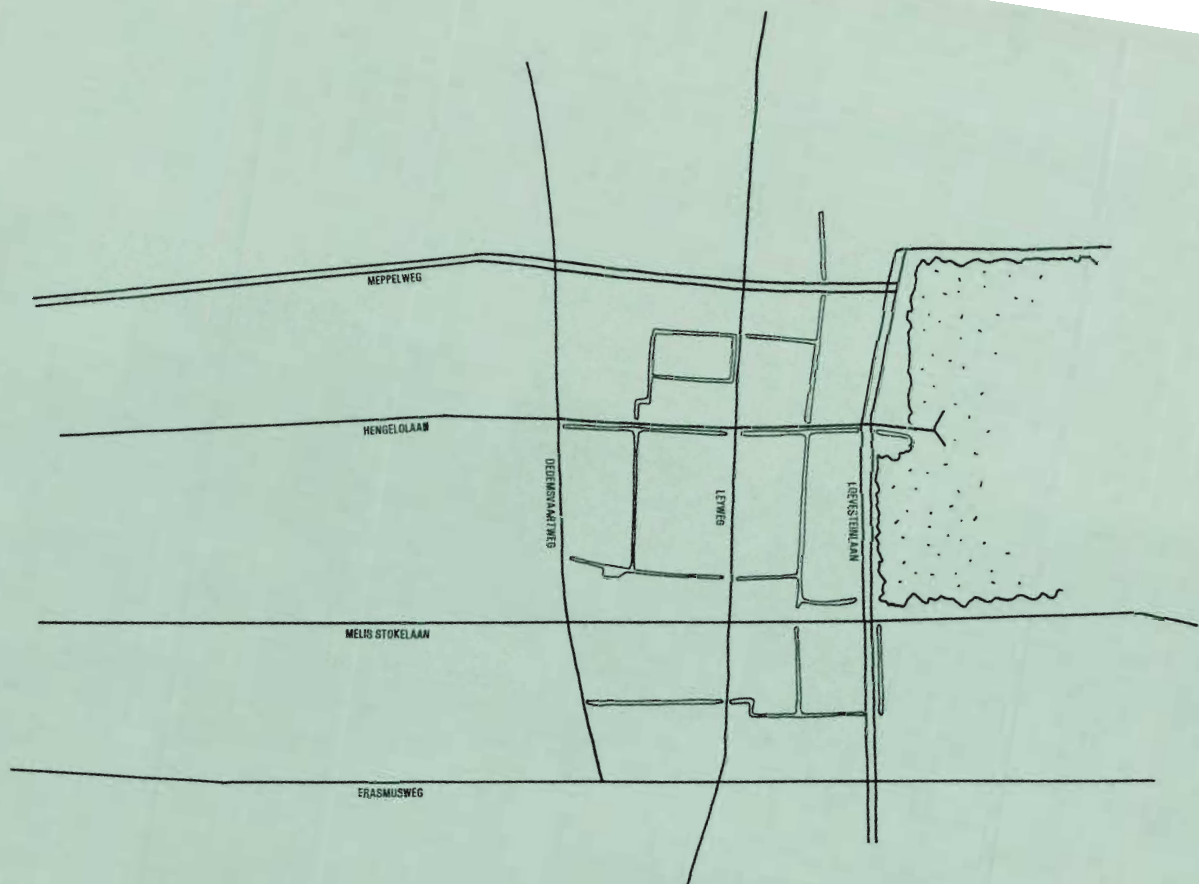
Het winkelcentrum Leyweg in 1964. Door de langgerekte vorm werd het winkelcentrum al vanaf het begin als ongezeilig ervaren.

C.Th. Nix riepen de meeste waardering op. Nix kreeg vervolgens de opdracht om de stroken met de winkels en woningen verder uit te werken en Tielman werd gevraagd het wijkcentrum te ontwerpen. Voor het ontwerp van bijzondere gebouwen als de bioscoop en de warenhuizen konden opdrachtgevers eigen architecten inschakelen.

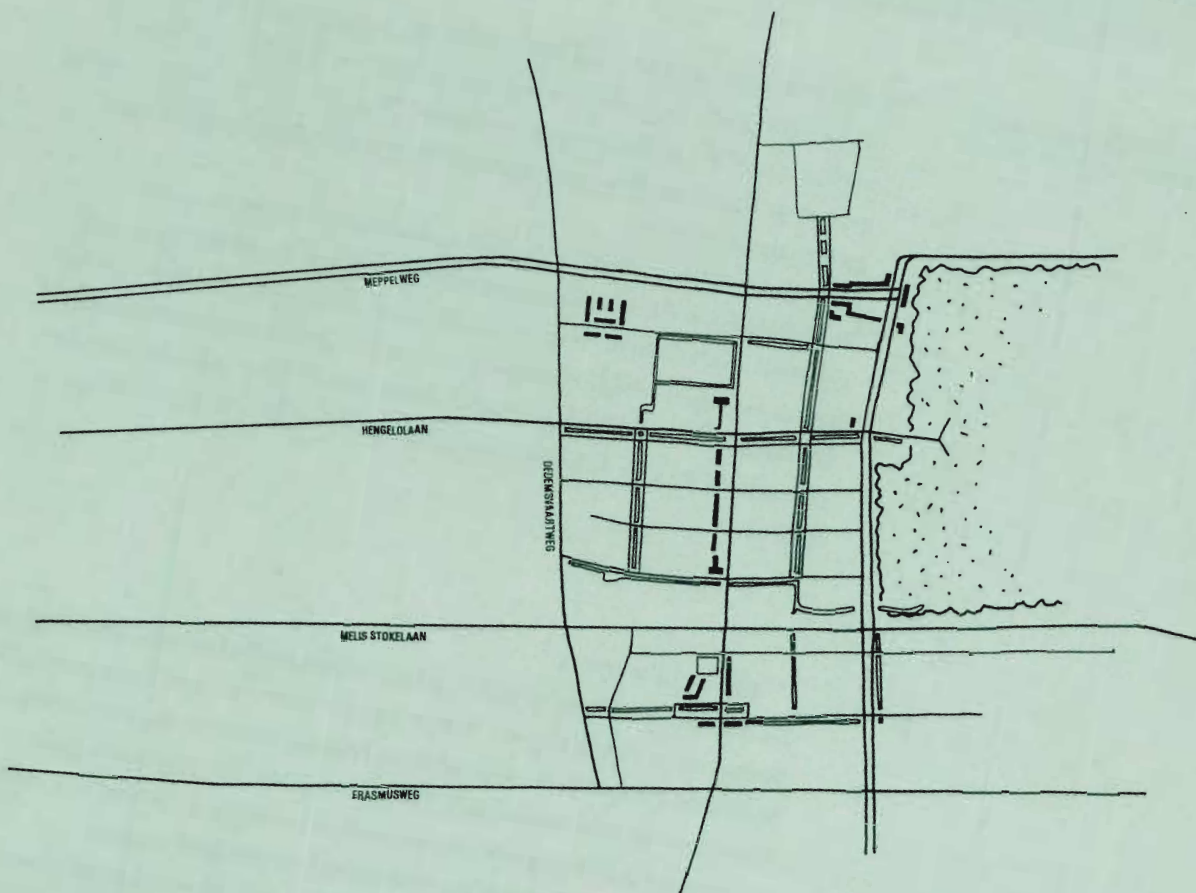
Door de langgerekte vorm en de grote onderbreking ter plaatse van de Hengelolaan werd het winkelcentrum door winkeliers en publiek als weinig coherent ervaren. Bij de opening van Vroom & Dreesmann in 1960 werd het gebrek aan samenhang al opgemerkt in de openingstoespraak van directeur W. Dreesmann. Het 'ongezellige' karakter bleef door de jaren een heet hangijzer. Desondanks groeide de Leyweg uit tot het winkelcentrum van Den Haag-Zuidwest.

Ruimtelijke opzet

De hoofdstructuur van de wijk is geheel in lijn met Dudoks plan aangelegd en bestaat uit de evenwijdig aan de kust lopende verkeerswegen Erasmusweg, Melis Stokelaan, Hengelolaan en Meppelweg en haaks hierop de Loevesteinlaan, de Leyweg en de Dedemsvaartweg. Tot de aanleg van Morgenstond was de Leyweg een polderweg met aan weerszijden boerderijen. De weg werd verbreed en 'genormaliseerd' en zou het centrum van de wijk gaan vormen. Deze brede wegen verdelen de wijk in zes buurten. De vier buurten ten noor-

De hoofdstructuur van de wijk wordt gevormd door, merendeels evenwijdig aan de kust lopende, brede wegen.

De rustige, ingetogen hoofdopzet wordt hier en daar verlevendigd door verspreid over de wijk gelegen winkelcentra langs pleinvormige ruimten. Deze zijn op de tekening zwart gearceerd.

Luchtopname Morgenstond-midden. De bouwblokken volgen de richting van het rechte stratenpatroon.

den van de groene as langs de Melis Stokelaan vormen tezamen een volledige wijk. De twee ten zuiden van de groenstrook gesitueerde buurten zouden in de toekomst een eenheid vormen met de buurt die ten zuiden van de Erasmusweg was geprojecteerd op Waterings grondgebied. Deze buurt is, mede door de problemen met het structuurplan en de gewenste uitbreiding van het Haags grondgebied, nooit gerealiseerd. Pas in de jaren negentig van de vorige eeuw is een deel van Wateringen bij Den Haag gevoegd. De in het gebied gelegen tuinbouwkassen zijn verplaatst en de wijk Wateringseveld is – op enige afstand van Morgenstond – aangelegd.

De zes buurten worden door een rechtlijnig stelsel van smalle straten verder opgedeeld. De bebouwing voegt zich naar deze overzichtelijke structuur door

middel van stroken, die overwegend parallel aan de straten zijn gesitueerd. Bij de situering van de bebouwingsstroken heeft bezonning nauwelijks een rol gespeeld. De plaatsing van de stroken is voornamelijk bepaald door het rechtlijnige patroon van straten en bouwblokken. De ruimte tussen de stroken is als collectieve tuin voor de bewoners ingericht en soms als openbaar toegankelijk groengebied.

De rustige, ingetogen hoofdropzet van Morgenstond is verlevendigd door op een aantal plaatsen variatie in het grid aan te brengen. Op de eerste plaats oriënteerde Dudok hier en daar stroken niet haaks, maar enigszins schuin in het bouwblok. Ook werden bescheiden pleinvormige ruimtes gecreëerd aan kruisingen van verkeerswegen of bij de entrees van de verschillende buurtjes, zoals het Almeloplein. Verspreid over de wijk zijn verschillende kleine buurwinkelcentra gesitueerd. In Dudoks plan waren winkels vooral in de bebouwing langs doorgaande straten en aan kruispunten van belangrijke wegen gepland. Het fenomeen winkelcentrum was in 1949 nog nauwelijks ontwikkeld. Op initiatief van Bakker Schut werd in 1951 besloten de Leyweg te laten uitgroeien tot een belangrijk wijkcentrum met winkels, restaurants, een bioscoop, een bibliotheek en een wijkgebouw.

Groen en water

Het groen is in Morgenstond prominent aanwezig en vormt een integraal onderdeel van de wijk. Dit wordt in de eerste plaats bereikt door de hoofdverkeerswegen, die een breed profiel hebben met een middenberm en rijkelijk zijn voorzien van bomen. De secundaire wegen als Maartensdijklaan, Hoogeveenlaan en Enschedelaan zijn uitgevoerd als singels waarbij het water

De groene as van de Melis Stokelaan deelt de wijk in tweeën. Opname 1958.

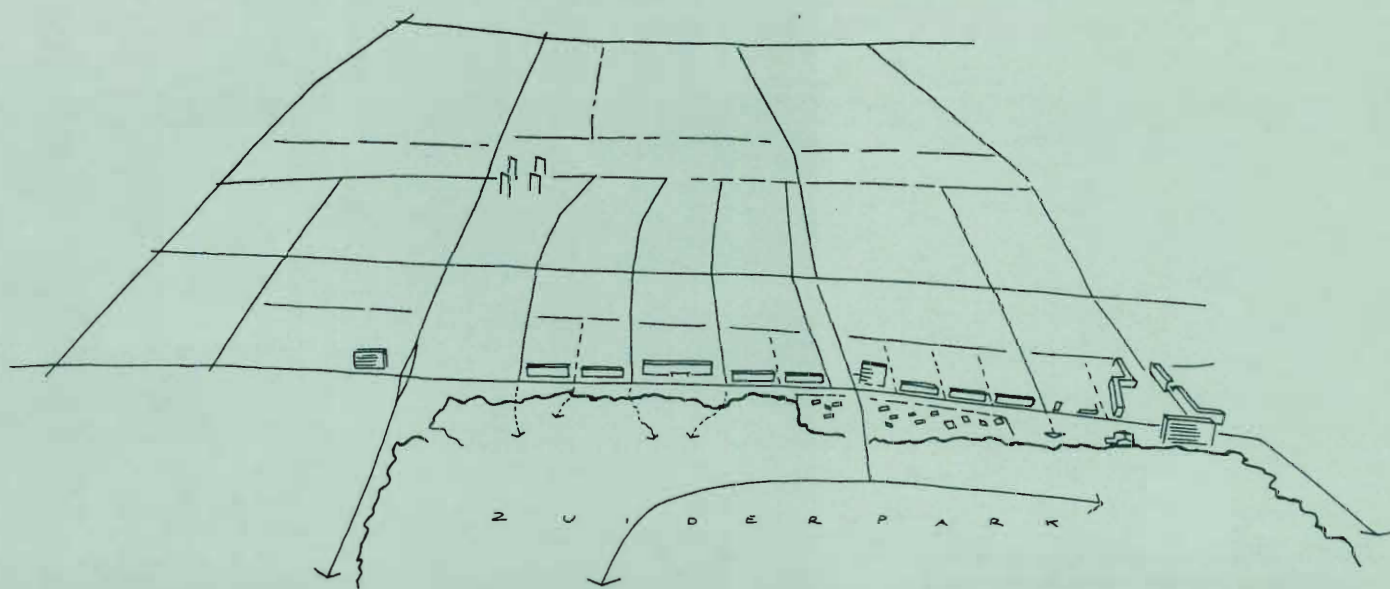
tussen gescheiden rijbanen is aangelegd of langs de rijweg. De ruimtes tussen de bebouwing en de voortuinen zijn overwegend als gemeenschappelijke tuin ingericht. Hierdoor ontstaat het beeld van een verkaveling van stroken in een zee van groen.

Het water, vooral in de vorm van singels aangebracht, heeft in de eerste plaats een waterhuishoudkundige betekenis. De singels hebben daarnaast een belangrijke esthetische waarde. Het lineaire karakter onderstreept de rechtlijnige structuur van de wijk. Romantische vijvers of waterpartijen zal men tevergeefs zoeken. De belangrijkste groene ruimten bevinden zich aan de randen van Morgenstond: het Zuiderpark, de groene as langs de Melis Stokelaan en de zone tussen Morgenstond en Bouwlust.

De groene as deelt de wijk in tweeën en is ingericht met plantsoenen, sportvelden en bijzondere bebouwing. Ter hoogte van de Dedemsvaartweg was in Dudoks plan ruimte gereserveerd voor vier stroken die als enige een verbinding zouden vormen tussen de twee delen van Morgenstond. In 1960 wordt op deze plek – het Drentheplantsoen – vier hoogbouwtorens gebouwd.

De groene as brengt een verbinding tot stand tussen Morgenstond en het Zuiderpark. Het park heeft een grote recreatieve betekenis voor nagenoeg alle wijken ten zuiden van het stadscentrum. Aan de koppeling van Morgenstond en het park werd door Dudok bijzondere aandacht besteed. Van een harde scheidslijn tussen park en stad is bij Morgenstond geen sprake. In plaats hiervan werd een meer diffuse zone ontworpen waarin groen en bebouwing elkaar afwisselen. Naast de recreatiemogelijkheden van het Zuiderpark zijn ook in de wijk op drie plaatsen sport- en speelvelden aangelegd. Deze liggen niet aan de rand van de wijk, maar midden tussen de bebouwing en in de nabijheid van scholen. Hoewel deze sportvelden een recreatieve functie hebben, vormen ze door hun omvang

Bijzondere aandacht in het ontwerp was er voor de overgang van de wijk naar het Zuiderpark.

en ligging eerder een barrière dan een aantrekkelijke ruimte. Het zijn groene enclaves die door hekken, sloten en hoge bomen worden omzoomd.

De zone tussen Morgenstond en Bouwlust was in Dudoks plan bedoeld als reservegebied voor een brede verkeersweg die dwars door Zuidwest een verbinding zou vormen tussen Rijswijk en het noordwestelijk gelegen Waldeck. Deze verkeersweg viel deels samen met een ringspoorlijn, die als onderdeel van Dudoks structuurplan was gepland. Deze gigantische infrastructurele operatie is nooit ten uitvoer gebracht. De strook werd uiteindelijk ingericht met sportvelden en volkstuinten. De Dedemsvaartweg, de westelijke begrenzing van Morgenstond, kreeg slechts een enkele rijbaan en de gereserveerde grond voor de verbreding zou tot in de jaren negentig onbebouwd blijven.

Bebouwingsbeeld

Morgenstond is voor het merendeel gevuld met gestapelde portiekwoningen in drie of vier bouwlagen. Het type woningen beperkt zich tot drie- en vierkamerwoningen die onderling slechts weinig variatie kennen. Aan dergelijke goedkope woningen, zowel in opdracht van de gemeentelijke woningdienst als door woningbouwverenigingen gebouwd, bleek de grootste behoefte. Ondanks de druk van de woningnood en de eenzijdige vraag naar betaalbare arbeiderswoningen is men er toch in geslaagd enige variatie in het woningaanbod aan te brengen.

Zo zijn in het plan van Dudok in de rand van het Zuiderpark nabij de Loevesteinlaan drie doodlopende straatjes gepland met hieraan aan weerszijden vrijstaande of geschakelde woonhuizen. Alvorens met de aanleg en bouw hier-

De bebouwing in de Coevordenstraat is typerend voor Morgenstond: gestapelde portiekwoningen in drie of vier bouwlagen. Opname 1952.

van te beginnen werd eerst een haalbaarheidsonderzoek uitgevoerd. Er bleek voldoende interesse voor de kavels, met name bij de hogere inkomensgroepen. Artsen, predikanten en schooldirecteuren wilden vanwege hun maatschappelijke functie in de wijk graag in de directe nabijheid van Morgenstond wonen.

In 1952 werd in de Haagse gemeenteraad aandacht gevraagd voor het grote aantal ambtenaren die de stad in de nabije toekomst zou moeten huisvesten. De oplossing van de woningnood stond vooral in het teken van goedkope arbeiderswoningen en in veel mindere mate van middenstandswoningen. Tachtig procent van de nieuw te bouwen woningen bestond uit arbeiderswoningen en maximaal twintig procent was voor de beter gesitueerden bestemd. Daarbij kwam dat geplande middenstandswijken als Mariahoeve en Duttendel pas enkele jaren later zouden worden aangelegd en dus niet op korte termijn aan de vraag konden voldoen. Deze ontwikkeling leidde tot een reeks maatregelen die het mogelijk maakte in Morgenstond ook een aantal middenstandswoningen te bouwen. Het aannemingsbedrijf Zwolsman diende als gevolg hiervan een plan in voor de bouw van 1000 woningen ter weerszijden van de Meppelweg. De vijf schuingeplaatste stroken met maisonnettewoningen aan de noordzijde van de Meppelweg maken deel uit van dit plan.

Architectuur

Ondanks de beperkte mogelijkheden die de krappe budgetten en de weinig gevarieerde woningplattegronden boden, is een verscheidenheid in de architectuur zichtbaar. Dit heeft ertoe geleid dat vrijwel geen enkele straat hetzelfde is. De afwisseling werd zelfs zo groot dat supervisor Westerhout in 1951 waarschuwde voor een chaotische aanblik van de wijk. Er werden plannen ingediend met platte daken, met licht hellende daken en met kappen. Westerhout en de Commissie voor Welstand wilden vasthouden aan kappen, zoals de bouwverordening voor Morgenstond voorschreef. De experimenten met systeembouw hadden daarentegen overwegend platte daken. Bakker Schut wilde tegemoet komen aan deze bouwers en om de voortgang van het bouwproces te garande-

De portiek-étageflats aan de Windesheimstraat zijn een voorbeeld van de meer traditionele bouwwijze waarbij de gevels nog uit metselwerk zijn opgetrokken. Opname 1954.

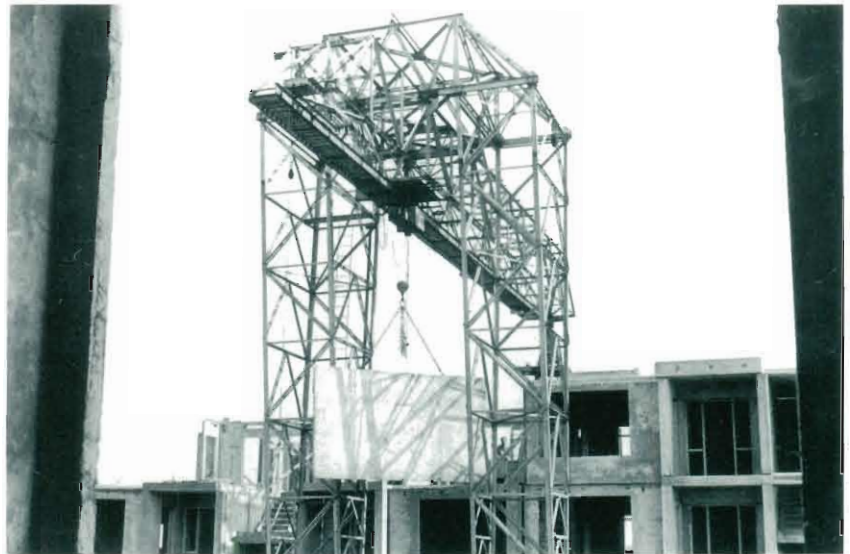
ren, verzocht hij B & W in voorkomende gevallen gebruik te maken van de wijzigingsbevoegdheid en platte daken toe te staan.

De kwaliteit van de architectuur in Morgenstond is uiteenlopend. In een deel van de bebouwing klinkt de klassieke opbouw van de gevels door, zoals die in Moerwijk is te zien: een plint, een aantal standaard verdiepingen en een daklijst. Daarnaast zijn blokken geheel in beton uitgevoerd, waarbij balkonhekken, vensterpartijen, gevelbekledingen en dakranden in de vorm van geprefabriceerde elementen zijn aangebracht. De woningen in het RBM-systeem, waarvan een klein deel behouden is, laten een dergelijke vormgeving zien. In tegenstelling tot het levendige gevelbeeld van deze montagebouw zijn andere in traditionele bouwtrant tot stand gekomen. Een voorbeeld is de bebouwing aan de Loevesteinlaan, tussen Hengelolaan en Melis Stokelaan, waarvan de gevels rondom uit metselwerk zijn opgetrokken, zonder enige horizontale of verticale geleiding. De stroken hebben een robuust karakter, maar zijn door betonnen portalen vóór de entrees en de plastieken aan de kopgevels niet saai. Aan de Zuidlarenstraat bevindt zich een buurtwinkelcentrum van de Groningse architect Klein. Dit zorgvuldig ontworpen ensemble, uitgevoerd in systeem Rottinghuis, combineert uiteenlopende functies die op een intelligente wijze aan elkaar zijn gekoppeld. De vormgeving toont de typische stijlkenmerken van de wederopbouw: asymmetrische puien, opengewerkte betonnen luifels ter besparing van gewicht, ronde uitsparingen die als confetti over de gevel zijn gestrooid en uit de rooilijn geplaatste etalages en vitrines.

De grootste betekenis voor de architectuur van de toepassing van systeembouw

De Zuidlarenstraat vlak na de oplevering. De architectuur is karakteristiek voor de vroeg na-oorlogse wederopbouw: dunne betonnen luifels met ronde uitsparingen, borstweringen met decoraties en een geprofileerde dakrand. Opname 1956.

Bouwkraan voor het systeem Rottinghuis nabij de Meppelweg. Door de systeembouw konden gevels dunner en transparanter worden uitgevoerd waardoor de constructie een rol gaat spelen in de architectonische geleding. Opname 1956.

en andere moderne bouwtechnieken is dat gevels niet langer dragend zijn, maar enkel een afsluitende functie hebben. Hierdoor worden gevels dunner en transparanter. De constructie gaat een rol spelen in de architectonische geleding. De gevels zijn opgebouwd uit rasters van horizontale vloerbanden en verticale scheidingsmuren of kolommen. De ruimte hiertussen wordt op verschillende manieren opgevuld. Meestal is een combinatie van houten puien, bakstenen borstweringen en betonnen elementen toegepast. In de bebouwing van Morgenstond is deze ontwikkeling goed te zien, juist door de grote verscheidenheid in bouwtechniek en detaillering.

Tenslotte wordt de bebouwing op veel plaatsen opgesierd door beeldende kunst. Deze kunsttoepassingen kunnen prominent aanwezig zijn, maar vaker nog duiken ze plotseling op, op onverwachte plekken. Ogenscheinlijk alledaagse blokken krijgen charme door kleurrijke mozaïeken ter weerszijden van de portieken, zoals aan de westzijde van de Enschedelaan of het schoolplein aan de Holtenstraat dat met een speels mozaïek op een vrijstaand betonnen paneel is verlevendigd.

Landmarks

Op enkele plekken in Morgenstond is middelhoge bouw toegepast. In het plan van Dudok was slechts op enkele locaties aan de Loevesteinlaan en de Melis Stokelaan bebouwing van zes bouwlagen mogelijk. Wijzigingen op het oorspronkelijke plan schiep de ruimte om iets hoger te bouwen en op meer locaties. Zo is langs de Loevesteinlaan, in een gelijkmatig ritme, een opeenvolging van flatgebouwen geplaatst, die steeds een belangrijk kruispunt of toegang van de wijk markeren. Ook langs de Leyweg zijn accenten in de vorm van middelhoge woongebouwen geplaatst. De vier hoge woontorens aan het Drentheplantsoen, gebouwd tussen 1960 en 1964, zijn met toestemming van het Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid gerealiseerd 'om een antwoord te kunnen geven op de grote woningnood en het nijpende tekort aan bouwgrond in Den Haag'². De torens zijn een ontwerp van architect C. Peut en werden door middel van glijbekisting geconstrueerd.

Echte 'landmarks' in de betekenis van grote, markant gepositioneerde gebouwen komen in Morgenstond niet voor. De kerken hebben een weinig prominente plaats en trekken door hun bescheiden omvang, in vergelijking tot vooroorlogse kerken, nauwelijks aandacht. Op verzoek van het bisdom is de kerk van de H. Antonius en Lodewijk aan de Leyweg zelfs een stuk verplaatst naar een iets rustiger positie achter de bebouwing.

De enige hoogbouw in Morgenstond zijn de vier woontorens van architect C. P. Pet in het Drentheplantsoen. Deze flats, gebouwd tussen 1960 en 1964, behoren niet tot de oorspronkelijke opzet van de wijk. Opname 1963.

Wijzigingen na 1965

Van alle wijken in Zuidwest onderging en ondergaat Morgenstond de grootste wijzigingen. In het zuidelijke deel van Morgenstond werd in de jaren vijftig de bestemming van de bebouwing aan de Ootmarsumstraat gewijzigd ten behoeve van de bouw van broodfabriek Hus. In de jaren zeventig werd de fabriek gesloopt en het terrein ingevuld met kleinschalige bebouwing rondom een woonerf.

In 1985 zijn de torens aan het Drentheplantsoen in verband met ernstige bouwkundige gebreken ontruimd. Een groot deel van de bewoners wilde graag in de torens terugkeren en besloten werd de torens te renoveren. De torens hebben niet alleen een ander uiterlijk gekregen; tussen de torens werd een langgerekte 'strip' toegevoegd met ouderenwoningen, die gedeeltelijk op kolommen zijn gebouwd. Op het maaiveld bleef zodoende een vrije doorkijk tussen de torens gehandhaafd. Aan de rand van Morgenstond is op de smalle strook grond die voor verbreding van de Dedemsvaartweg was gereserveerd bijzondere woningbouw gerealiseerd. De bebouwing is het resultaat van een internationaal

woningbouwfestival dat in 1988 van start ging. Het festival, ter gelegenheid van de 200.000ste woning in Den Haag, was bedoeld om zoveel mogelijk nieuwe woonvormen, plattegronden, materialen, bevolkingsgroepen en alternatieve energiebronnen toe te passen.

Het eind van de jaren tachtig vormen het begin van een ingrijpende renovatiegolf. De detaillering van de karakteristieke wederopbouwarchitectuur blijkt, zoals ook al opgemerkt bij Moerwijk uiterst kwetsbaar. De renovaties hebben vooral gevolgen voor de oorspronkelijke kozijnen en puien. De renovaties gaan vaak gepaard met het inpakken van gevels in een eigentijds kleurgebruik, die niets te maken hebben met de terughoudende kleurtoepassingen uit de wederopbouwperiode.

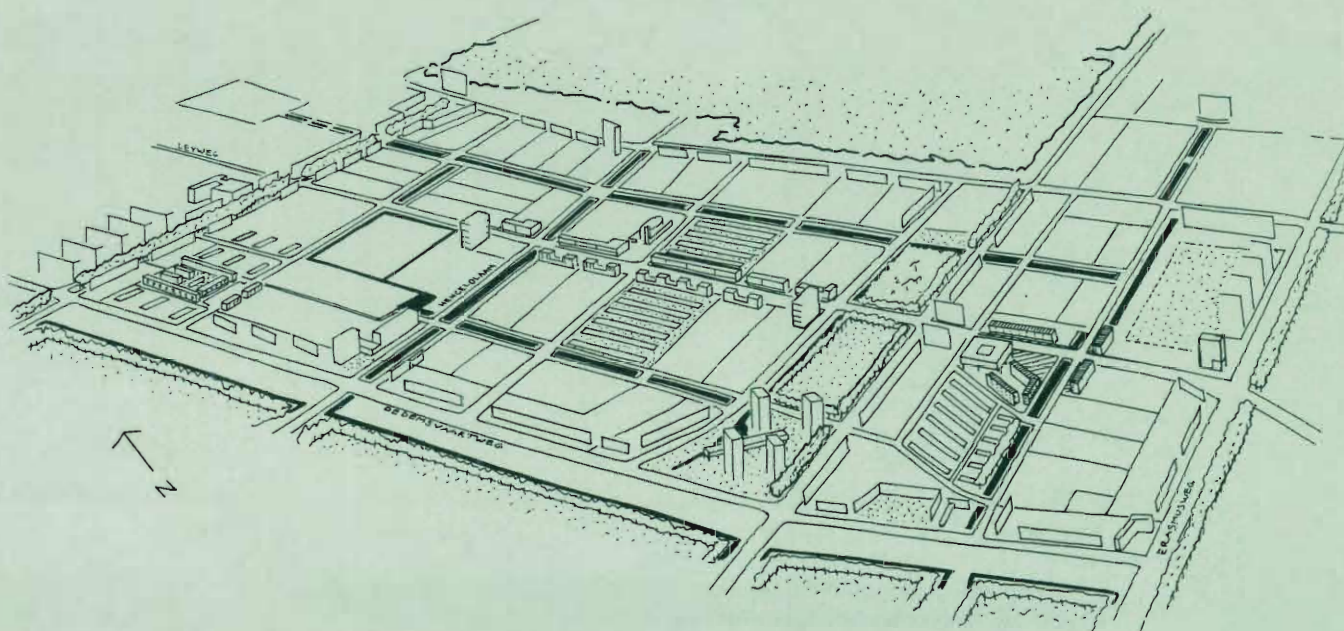
Het streven naar een grotere differentiatie van het woningaanbod heeft geleid tot sloop van enkele blokken en het opvullen van lege plekken. Vanaf 1995 komt dit transformatieproces pas goed op gang. Met name zal het middelste deel van Morgenstond de komende jaren nog drastische wijzigingen ondergaan.

Conclusie

Morgenstond is opgezet als een ruime, ontspannen en alledaagse wijk. Het beeld van de wijk wordt in hoge mate bepaald door de grote hoeveelheid strokenbouw van portiek-etageflats in drie en vier bouwlagen. De stroken worden omgeven door groen in de vorm van collectieve binnentuinen, openbaar plantsoen en beplantingen langs singels en hoofdwegen. Hierdoor is een evenwichtig en ingetogen beeld ontstaan.

In Morgenstond is voorzichtig geëxperimenteerd met nieuwe verkavelingstypen en zijn verschillende soorten systeembouw beproefd. De architectuur van de

Overzicht van de wijk.

woningbouw in Morgenstond vertoont een grote diversiteit, ondanks beperkende voorschriften en budgetten.

De vernieuwing van de naoorlogse wijken in Zuidwest heeft tot nu toe voor Morgenstond de grootste gevolgen gehad. Een deel van de bebouwing, waaronder de buurten van Van Tijen, is vervangen door nieuwbouw. Vooral het architectuurbeeld en de openbare ruimte van de wijk zijn hierdoor op een groot aantal locaties sterk gewijzigd. Het winkelcentrum Leyweg ondergaat een grootscheepse metamorfose die indruist tegen het oorspronkelijke concept en bovendien de Leyweg als historische route negeert.

Noten

- 1 Toelichting uitbreidingsplan Morgenstond, 24 januari 1950, Provinciaal Archief Zuid- Holland.
- 2 Cees van Boven, *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag 1997, p.109.

BOUWLUST-BERESTEIN

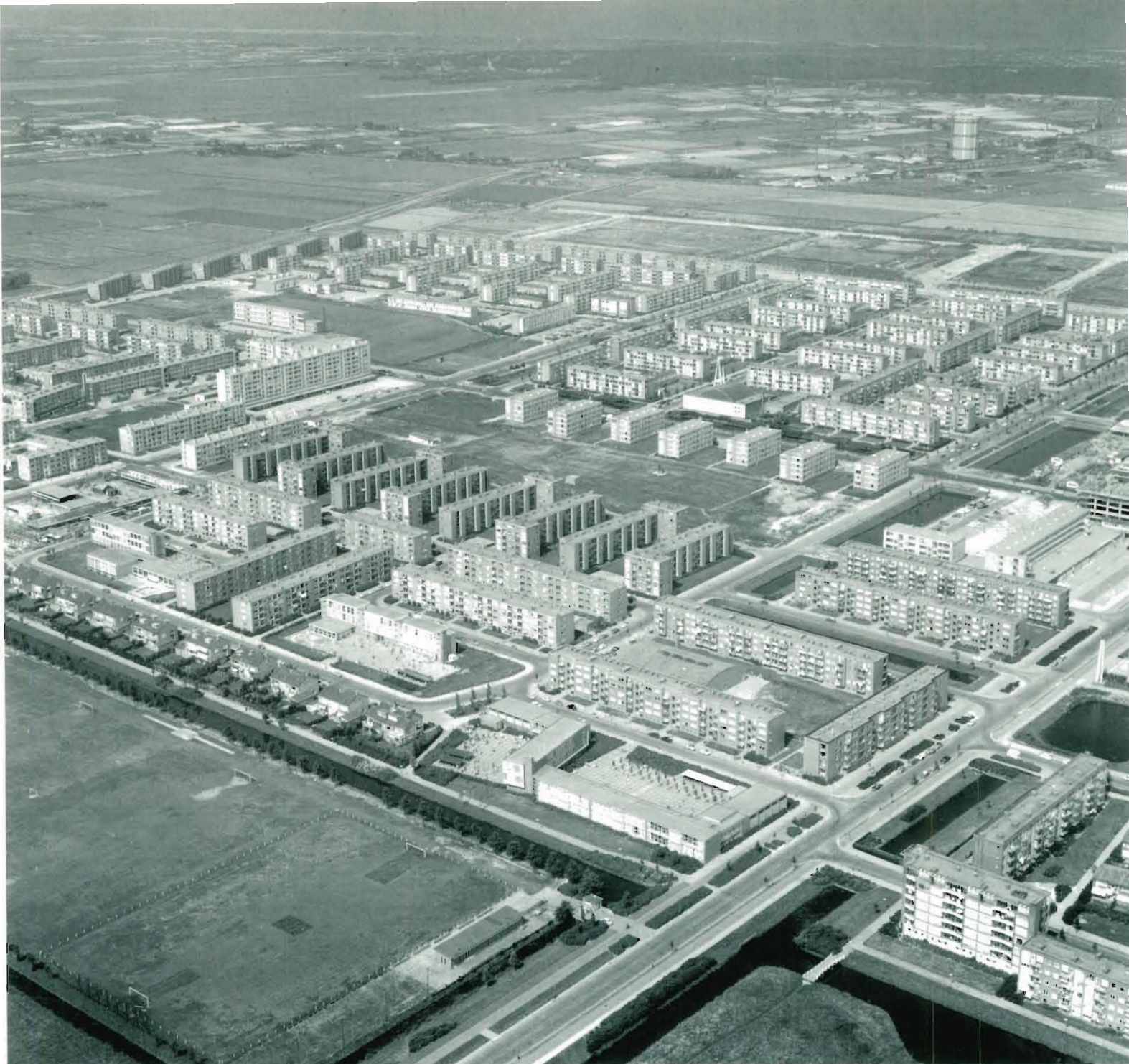
In de opzet van de wijken Bouwlust en Berestein is heel bewust rekening gehouden met een ruimtelijke en functionele koppeling tot één grote dubbelwijk. De wijken vormen tezamen het westelijke 'kwadrant' aan het groene assenkruis van Den Haag-Zuidwest.

Bouwlust volgens W.M. Dudok

Bij de uitwerking van het plan voor Bouwlust vormde de stedenbouwkundig opzet, zoals Dudok die in 1950 had ontworpen, de leidraad. De opzet van de wijk vertoont overeenkomsten met Morgenstond, zij het dat door bajonetvor-

"Reconstructie" van het ontwerp van Dudok voor de noordoosthoek van Bouwlust op basis van een beplantingsplan uit januari 1952.

Luchtopname van Bouwlust-Berestein uit 1964. Links op de voorgrond de sportvelden langs de Melis Stokelaan.

mige onderbrekingen meer verlevendiging in de hoofdwegen is aangebracht. De evenwijdige reeks verkeerswegen Meppelweg, Hengelolaan en Melis Stokelaan zijn in en langs Bouwlust voortgezet. De twee haaks hierop geprojecteerde straten – Bouwlustlaan en Vrederustlaan – liggen niet in elkaars verlengde maar verspringen, waardoor een geknikte dwarsverbinding is ontstaan. Door deze opzet is de wijk opgedeeld in vier buurten (de latere Oorden, Raden, Steden en Zichten) van ongelijke grootte. Op het kruispunt van de vier ‘kwadranten’ had Dudok een wijkcentrum gepland, dat zich ten zuiden van de Hengelolaan uitstrekte. Meer dan in Morgenstond en Moerwijk werd in Bouwlust ruimte gemaakt voor eengezinswoningen in strokenbouw. Aan de zuidoostkant, grenzend aan de groene long langs de Melis Stokelaan, was op beperkte schaal plaats voor vrij-

staande woningen. De overige bouwkavels waren vooral gereserveerd voor portiek-etagewoningen in drie of vier woonlagen. Bij de entrees van de wijk, vanuit de Melis Stokelaan en de Meppelweg en ter plaatse van het wijkcentrum, creëerde Dudok nog ruimte voor hoogbouw van zes of meer woonlagen.

Architectenwerkgroep

Hoewel de hoofdopzet van Dudoks plan in grote lijnen gehandhaafd zou blijven, werd aan de compositie van de bouwblokken flink gesleuteld. Dudok was bij de uitwerking van de uitbreidingsplannen voor Bouwlust, Berestein en Vrederust niet langer betrokken, nadat hij in 1952 Den Haag teleurgesteld de rug had toegekeerd. Dudok was het niet eens met de wijzigingen die zijn plannen ondergingen en kon de kritiek op de resultaten van de Haagse stadsuitbreidingen moeilijk verduren. Ook binnen de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling laaide het debat over de ingezette weg op. Eind 1951, nog voor het vertrek van Dudok, schrijft P. Bakker Schut aan de directeur van de Gemeentelijke Woningdienst dat bij de indeling van de complexen in Morgenstond nog was uitgegaan van een verdeling van bouwblokken tussen de woningbouwverenigingen. Dit had ertoe geleid dat bouwplannen van architecten van zeer verschillende capaciteit en architectuuropvatting naast of tegenover elkaar waren gebouwd. Voor de toekomstige woonwijk was dit niet wenselijk, meende Bakker Schut. 'Met name voor Bouwlust zou ik dan ook gaarne een andere richting in willen slaan, waardoor de plannen van de architecten die met elkaar harmoniëren bij elkaar gegroepeerd worden'¹. Hij stelde voor om een groep van architecten een collectieve opdracht te verlenen voor een bepaald deel van Bouwlust.

In augustus 1952 vroeg de woningdienst aan B & W toestemming om te beginnen met de voorbereidingen voor de bouw van woningen in Bouwlust en om particuliere architecten in te schakelen aangezien de woningdienst onvoldoende mankracht bezat om het grote aantal te kunnen behappen. De woningdienst stelde tegelijkertijd voor om grotere complexen in grotere eenheden te realiseren, vanuit esthetisch oogpunt maar ook ten behoeve van een economische uitvoering (systeembouw) en een efficiënt beheer. Aan B & W wordt voorgesteld om een werkgroep van architecten op te richten, die van 2000 woningen een architectonische eenheid moeten maken, 'in het vertrouwen dat het resultaat een groot en gaaf geheel zal vormen'².

De reden dat een architectenwerkgroep in het leven werd geroepen, was dus in de eerste plaats uit ontevredenheid over het gebouwde resultaat in Morgenstond. De grote verscheidenheid in de architectuur en de willekeurige verspreiding werd kennelijk negatief beoordeeld. Daarnaast was het duidelijk dat onder sommige architecten een drang heerste om moderne woningplaatgronden, verkavelingen en bouwmethodes toe te passen. Van Tijen was er al eerder in geslaagd het stedenbouwkundig plan van Morgenstond open te breken.

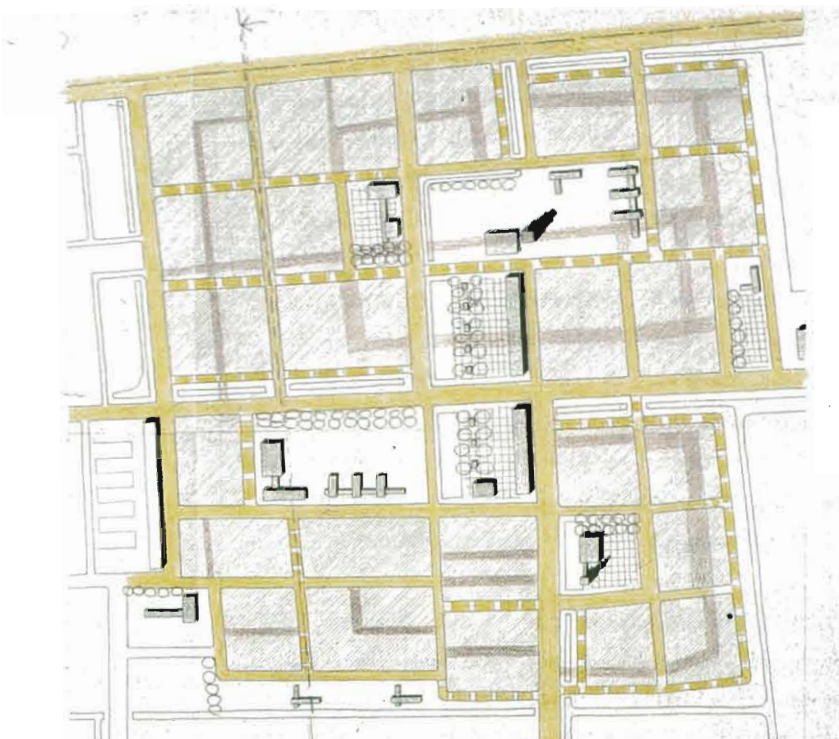
Dat Bakker Schut open stond voor dergelijke initiatieven blijkt uit de keuze voor een moderne architect aan het hoofd van de groep. 'Daar het uiteindelijke resultaat in zeer belangrijke mate zal afhangen van hen die in deze werkgroep de stuwende en richting gevende krachten zullen vormen, is het noodzakelijk

van deze groep, althans één architect deel te laten uitmaken die, behalve uitgesproken architectonische kwaliteiten, ook en vooral op het terrein van de woningbouw, een zeker moreel gezag en invloed kan doen gelden op de met hem samenwerkende collega's. Ik meen een dergelijke figuur gevonden te hebben in Prof.Ir. J.H. van den Broek, architect te Rotterdam; voorzitter van de kring B.N.A. te Rotterdam; lid van de kerngroep woningarchitecten; President van de Nederlandse sectie van de Union Internationale des Architectes¹¹.

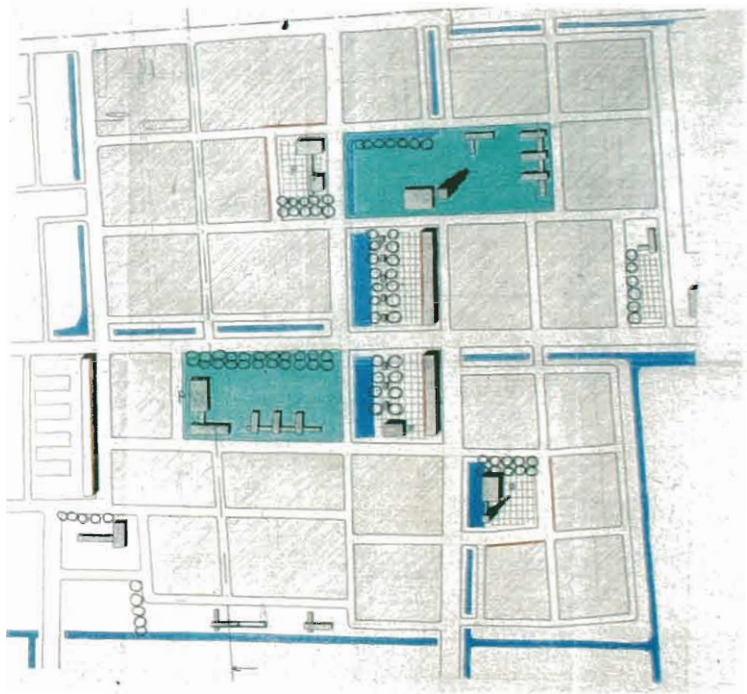
Van den Broeks 'avant-projet'

Uit correspondentie in de maanden voorafgaand aan de officiële oprichting van de werkgroep blijkt dat tussen Bakker Schut en Van den Broek reeds contacten werden onderhouden. Van den Broek heeft in september 1952 al een voorstel klaar voor het gedeelte van Bouwlust waarover de studiegroep zich zou gaan buigen. Dit schetsplan wordt in twee tekeningen aan de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling gepresenteerd en toont een vereenvoudigd stratenpatroon dat niet veel te maken heeft met het oorspronkelijke plan van Dudok. Op de schetsen wordt een gridvormige structuur voorgesteld, waarbij een groot deel van de geplande straten zou verdwijnen. De ruimte tussen de straten wordt gevormd door bouwkavels met een nagenoeg overeenkomstige afmeting, maar deze zijn nog niet voorzien van stroken of blokken. De plaatsing van de bebouwing was door Van den Broek dus niet bepaald, met uitzondering van kerken, scholen en winkels die min of meer op dezelfde plaats zijn gehouden als in Dudoks plan.

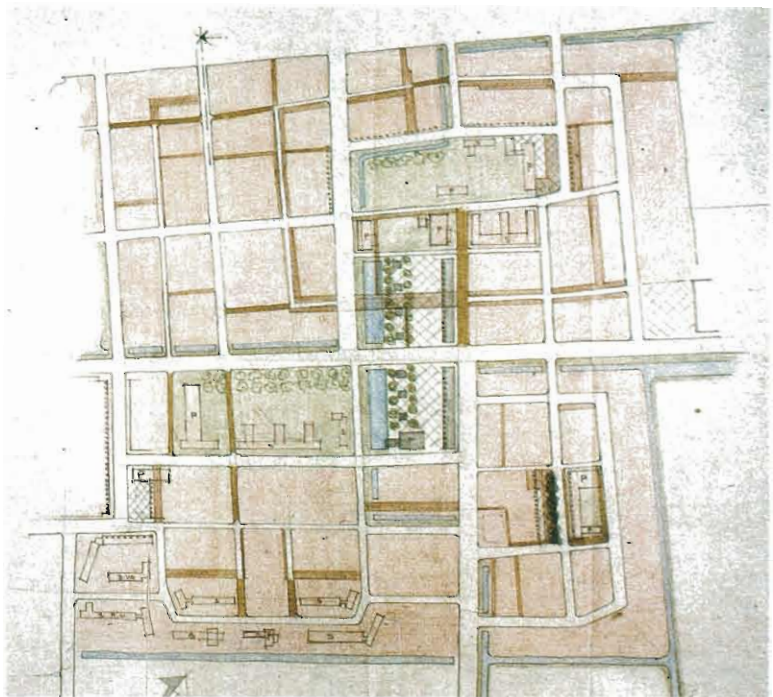
Een groot probleem was dat de werkzaamheden voor de aanleg van de wegen en rioleringen in Bouwlust al waren begonnen. Aanpassing aan Van den Broeks voorstel zou een vertraging betekenen van tenminste één jaar. Op het moment dat de schetsen zijn ingediend, was Bakker Schut met vakantie in Portugal.

Eerste schets uit september 1952 van het voorstel van Van den Broek. In geel is het nieuwe stratenpatroon aangegeven, gearceerd de te vervallen straten uit het plan van Dudok.

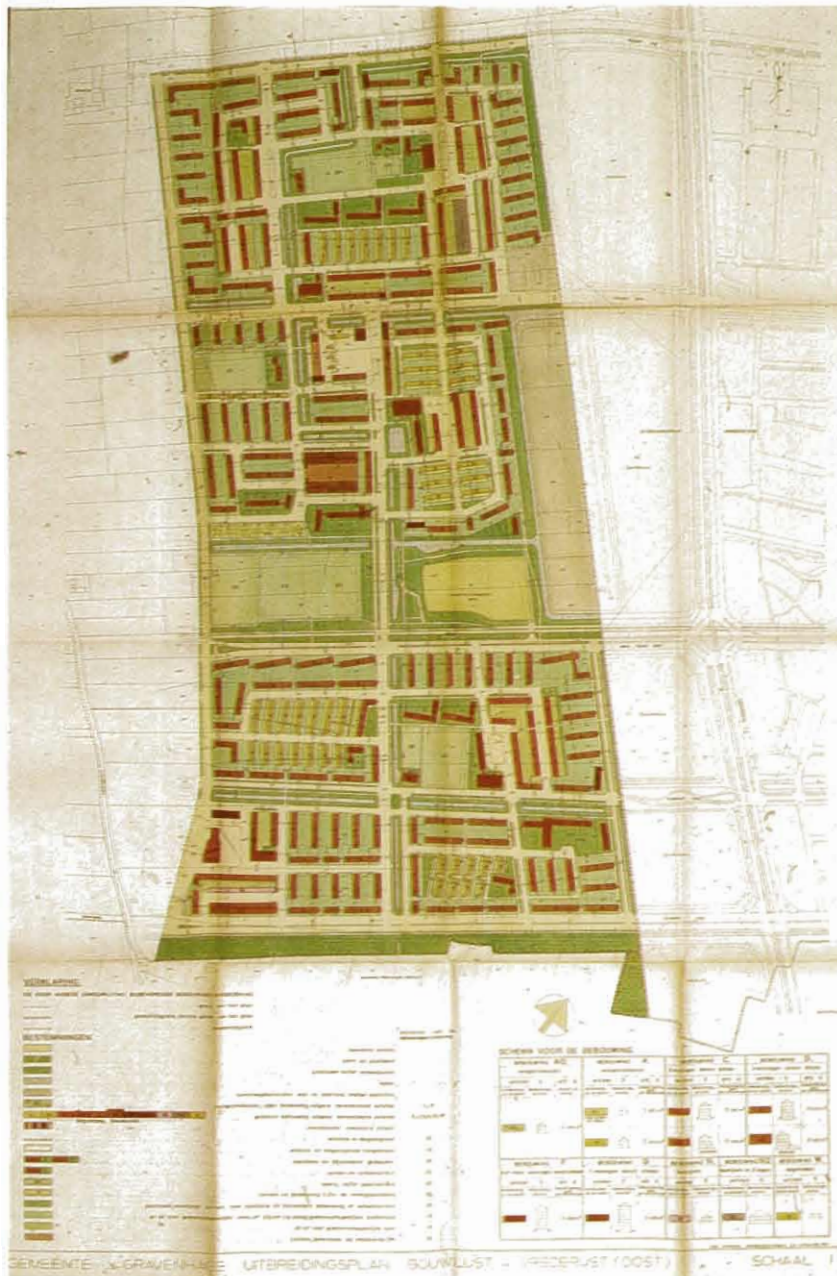

Tweede schets uit september 1952 dat in feite een uitgewerkte versie is van het eerste voorstel.

Het compromisvoorstel uit 1952 van F. Ottenhof, dat "slechts" een half jaar vertraging zou opleveren.

F. van der Sluys, op dat moment de tweede man bij de dienst ~~Wederopbouw~~ en Stadsontwikkeling, achtte de situatie ernstig genoeg om naar de mening van zijn hoofddirecteur te vragen en stuurde de tekeningen naar Portugal. F. Ottenhof, architect van de woningdienst, maakte naar aanleiding van Van den Broeks schets een minder ingrijpend compromisvoorstel dat een half jaar vertraging zou opleveren. Bakker Schut schreef terug dat uitstel onder geen beding aanvaardbaar was. De werkgroep onder leiding van Van den Broek moest aanvaarden dat wijzigingen in het stratenplan niet mogelijk waren. 'In het uiterste geval moet naar iemand anders worden uitgekeken', aldus Bakker Schut vanuit zijn vakantieadres.⁴

Ontwerp-uitbreidingsplan uit 1950 voor Bouwlust en Vrederust-oost van de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling op basis van het schetsplan van Dudok.

De werkgroep aan de slag

Op 4 december 1952 vond de eerste bijeenkomst van de groep plaats. Het plan van Dudok was op dat moment door de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling uitgetekend en in hoofdzaak vastgesteld. Naast Van den Broek, maakten de Haagse architecten H.J. Nuyten, L.J. de Klerk en J. Ritter en de Amsterdamse architect B. Merkelbach deel uit van de groep. Van den Broek liet zich vaak vergezellen door bureau-genoot J.B. Bakema en Merkelbach wees zijn compagnon P.J. Elling aan om ook zitting te nemen in de werkgroep. De opdracht aan de werkgroep was het maken van schetsontwerpen voor woningen in Bouwlust en, mits deze zouden worden aanvaard en tot uitvoering konden worden gebracht, tot het uitwerken van een definitief bouwplan. Vanuit de gemeente werd de duidelijke eis gesteld dat het stratenplan voor Bouwlust niet kon worden gewijzigd, behalve op ondergeschikte punten en op

voorwaarde dat Gemeentewerken geen bezwaren had, dat het geen kostenverhoging met zich meebracht, dat er geen vertraging ontstond en dat het stedenbouwkundig verantwoord was. De uiterste datum voor de definitieve situering van de bouwblokken werd gesteld op 15 februari 1953, waardoor de werkgroep slechts zeer kort de tijd had om voorstellen in die richting te maken.

Op de eerste bijeenkomst merkte Van den Broek op dat van Bouwlust meer te maken moest zijn dan het samenvoegen van enige individuele bouwplannen. De werkgroep besloot echter om elke deelnemer een bepaalde buurt toe te wijzen en niet om gezamenlijk de hele wijk ter hand te nemen. Van de zijde van de gemeente werd een aantal randvoorwaarden opgesteld. Het aantal woningen mocht niet verminderen, het aantal eengezinshuizen en winkels mocht niet worden gewijzigd en men diende rekening te houden met de Haagse bouwverordening die een woonkamerbreedte van 3.80 meter voorschreef, naast een waskamer en een stookgelegenheid in alle grote slaapkamers. Van den Broek meende dat op het gebied van de woningplattegrond weinig origineels verwacht hoefde te worden. Hiermee doelde hij op een artikel in Bouw van 20 december 1952 waarin de resultaten van de Studiegroep Efficiënte Woningbouw werden gepresenteerd. Van den Broek was als voorzitter van deze studiegroep goed op de hoogte van de beperkte mogelijkheden om in de volkswoningbouw nog enige typologische variatie aan te brengen.

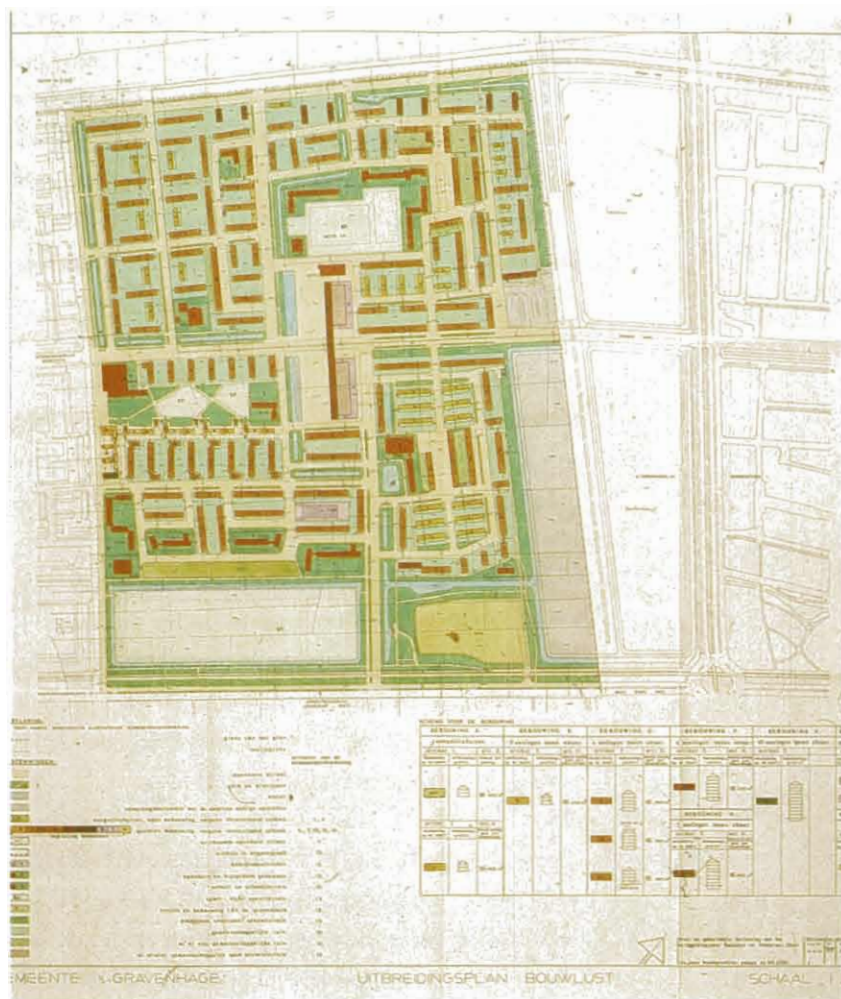
Op de bijeenkomsten van de werkgroep werd vooral gesproken over het woningbouwprogramma dat in Bouwlust gebouwd kon worden. Het gedeelte waarover de werkgroep zich boog, werd verdeeld over de deelnemende architecten en deze werkten elk hun onderdeel uit. De verschillen tussen de architecten lagen vooral op het vlak van de plattegronden van de woningen en het gebruikte bouwsysteem. Over de compositie van de bouwblokken werd nauwelijks gediscussieerd.

Om tot een gezamenlijk kwaliteitsniveau te komen, werden voorstellen gedaan over de opbouw en indeling van de blokken. Zo stelde de werkgroep voor om de uitgangen vanuit de blokken op de binnentuinen op het niveau van de tuin te situeren, zodat niet met een trapje uit het souterrain de tuin betreden hoeft te worden. Ook werd de gevelbekleding besproken, maar op dit punt werd men het minder snel eens. Van den Broek en Bakema wilden het liefst zo veel mogelijk betonnen elementen gebruiken, maar de andere architecten waren voorstanders van baksteen, zij het alleen als afsluitend en niet als dragend element. Om de voorstellen van de werkgroep te toetsen aan de uitgangspunten zoals woningaantal en -grootte waren ambtelijke vertegenwoordigers bij de bijeenkomsten van de werkgroep aanwezig.

Het plan-Bouwlust

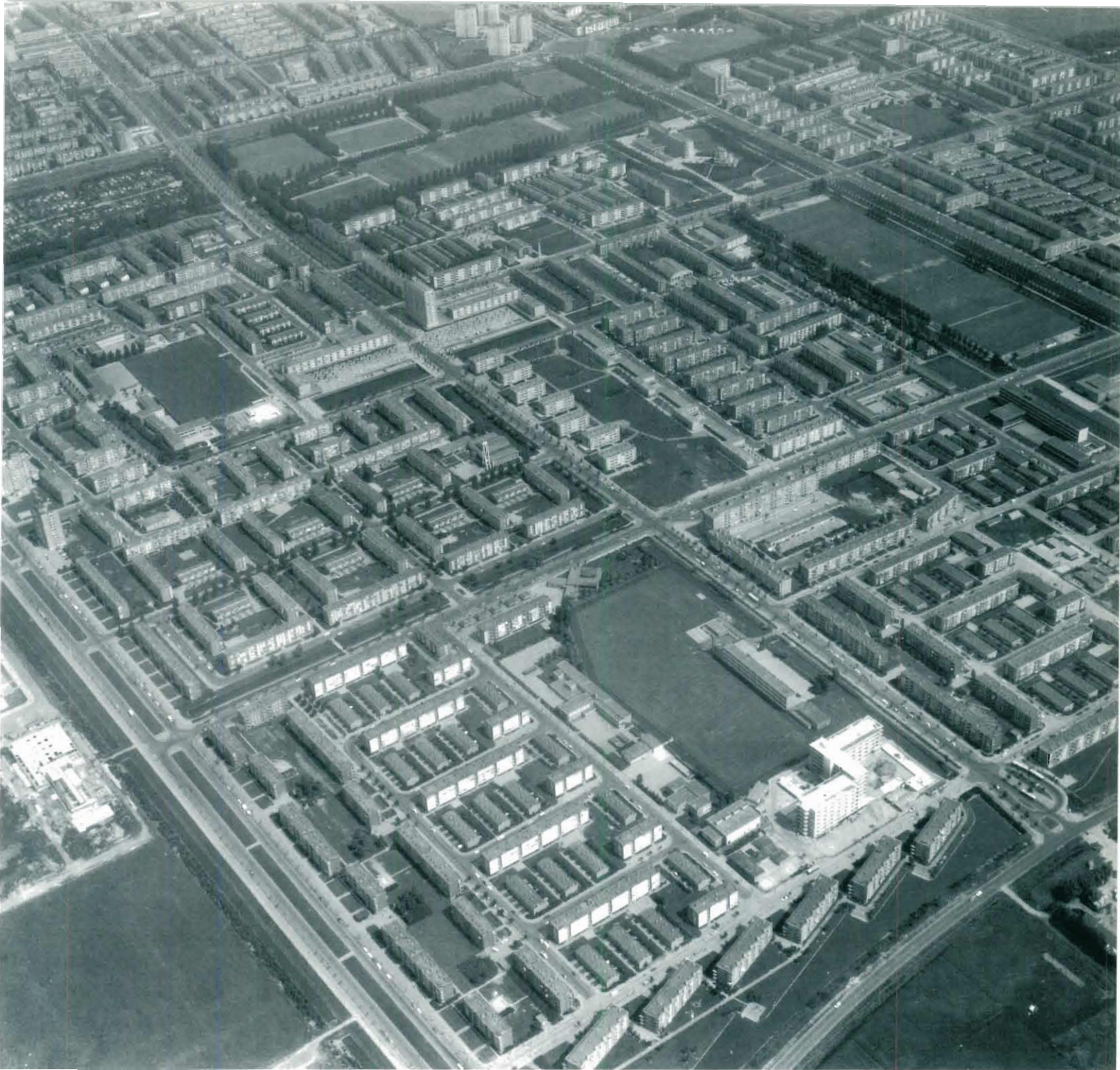
In de verslagen van de bijeenkomsten van de architectenwerkgroep wordt nauwelijks melding gemaakt van het stedenbouwkundig plan en de compositie van de verschillende bouwblokken. Desondanks zijn op instigatie van de werkgroep een aantal wijzigingen doorgevoerd. De stroken uit het plan-Dudok werden in "twee geknipt" en vervolgens haaks op elkaar geplaatst. Architect Nuyten bracht op deze manier meer variatie in de bebouwing aan de Hertenrade. Aan

Ingekleurde plattegrond uit 1955 van Bouwlust waarop de aanpassingen van de werkgroep van Van der Broek zijn verwerkt.

het Zonneoord paste Merkelbach en zijn compagnon Elling een open verkaveling toe naar analogie van het eerder door hen ontwikkelde Frankendael in Amsterdam. Ottenhof voerde een schaalvergroting door in de bebouwing langs de Meppelweg. Door de hoogte in te gaan, werd het bebouwde oppervlak kleiner. Hierdoor ontstond meer openheid. Van den Broek en Bakema studeerden op het winkelcentrum aan de Stede. In hun schetsen strekt het winkelcentrum zich ter weerszijden van de Hengelolaan uit aan ruim opgezette pleinen. In hun visie zou een langgerekt flatgebouw van acht bouwlagen hoog, die over de Hengelolaan heen zou worden gebouwd, beide delen met elkaar verbinden. Deze typologie is een vroeg experiment van het kernwandgebouw, zoals zij deze in hun stedenbouwkundige schetsen veelvuldig tekenden en in de jaren zestig in Tilburg voor het eerst zouden toepassen.

De reacties op de resultaten van de werkgroep waren niet onverdeeld positief. In de gemeenteraad, in casu de Commissie van Plaatselijke Werken en Eigendommen, werd verrast gereageerd. Onmiddellijk viel op dat het hier om een andere vorm van stedenbouw ging. Waarom was het werk van Dudok terzijde geschoven en was Van den Broek nu de 'leading man'? Bakker Schut reageerde hierop door de situatie nogmaals uit te leggen: 'Aangezien de resultaten van de werkzaamheden van de architecten in Moerwijk en Morgenstond ondanks de bemoeienis van supervisor de heer Westerhout van verschillende zijden geen onverdeelde bewondering genieten, is bij wijze van

proef voor Bouwlust I een enigszins andere werkwijze gevolgd. Hier is namelijk, met machtiging van B & W een werkgroep van architecten gevormd met de opdracht de woningblokken te ontwerpen’.

De werkgroep had mede een beperkte bevoegdheid gekregen amendementen op het uitbreidingsplan voor te stellen. Hierbij kon gebruik worden gemaakt van de ruime afwijkingsbevoegdheid van B & W. Deze bevoegdheid bestond ook in Moerwijk en Morgenstond, maar hiervan werd vooral incidenteel gebruik gemaakt. De werkgroep maakt een groter verband en betere samenhang mogelijk, aldus Bakker Schut. De rol van Van den Broek moest volgens hem worden gezien als ‘primus inter pares’. Dudok had geen rechtstreeks bemoeienis meer met de uitbreidingsplannen en is ‘op de hoogte van de werkgroep’, zoals Bakker Schut het geheel neutraal aan de raad meedeelde.

Luchtopname van Bouwlust-Berestein uit circa 1960.

Vooruitziende blik

De toelichting bij het plan voor Bouwlust, dat tegelijkertijd met Vrederust-oost ter goedkeuring aan de raad werd aangeboden in april 1953, bestaat uit een eenvoudige opsomming van feiten. De bestemming van de gronden waar deze wijk zou moeten worden gesitueerd, was vastgesteld in het Uitbreidingsplan Escampolder. Hierop werd een plan tot onteigening van de gronden opgesteld, dat door de Kroon was goedgekeurd.

De hoofdopzet, zoals door Dudok was bepaald, bleef gehandhaafd: twee wijken (Bouwlust en Vrederust) door een groenstrook van elkaar gescheiden.

In vergelijking met het uitbreidingsplan Morgenstond is in Bouwlust meer aandacht gegeven aan het eengezinshuis: 'voor een beperkt aantal huizen zal open bebouwing worden toegepast aan de grens met de groenstrook. Voorts zijn etagewoningen, hoofdzakelijk in drie en vier en op enkele markante punten in meer woonlagen, ontworpen'. Aan 'verlevendiging en verfraaiing van het stadsbeeld' was gedacht door voldoende ruimte voor gemeenschappelijke tuinen, groenpartijen en water te bestemmen. Door verscheidenheid te brengen in de groepering, richting en lengte der bouwstroken en in de hoogte van de bebouwing werd gestreefd het gevaar voor 'eentonigheid, hetwelk nu eenmaal inherent is aan de, in het bijzonder in de huidige tijdsomstandigheden bestaande noodzaak van een zo economisch mogelijke verkaveling' te vermijden'.

In Dudoks plan hadden Bouwlust en Berestein elk een eigen centrum, die door een brede groenstrook met elkaar waren verbonden. De groenstrook werd doorsneden door de scheidingsweg tussen beide wijken. In het ontwerp van de dienst Stadsontwikkeling en Wederopbouw werd deze weg naar het westen verschoven en ontstond een ononderbroken groenstrook. Dit groene hart zou als centrum van de samengevoegde wijk gaan fungeren en kreeg aan de uiteinden een stenen plein met winkels. Hierdoor ontstond één groot wijkcentrum met de groenstrook en de dagwinkels als verbindend element. Met het ontwerp van Bouwlust werd dus terdege rekening gehouden met de koppeling aan het toekomstige Berestein.

Opnieuw commentaar

Het plan voor Bouwlust werd halverwege het jaar 1953 aan de provincie voorgelegd. De Commissie van Advies inzake Uitbreidingsplannen vergeleek het plan met eerdere plannen voor Den Haag-Zuidwest, zoals Moerwijk en Morgenstond. De commissie verklaarde geschrokken te zijn van de monotone stedenbouwkundige vormgeving. Hieraan was volgens haar op dat moment helaas weinig meer te doen. Vanwege de woningnood en de vertraging die bezwaren van tuinbouwers met zich mee hadden gebracht, gaf de provincie toch haar goedkeuring. Maar de commissie vroeg zich af of het niet raadzaam zou zijn nog een andere stedenbouwkundige in de arm te nemen.

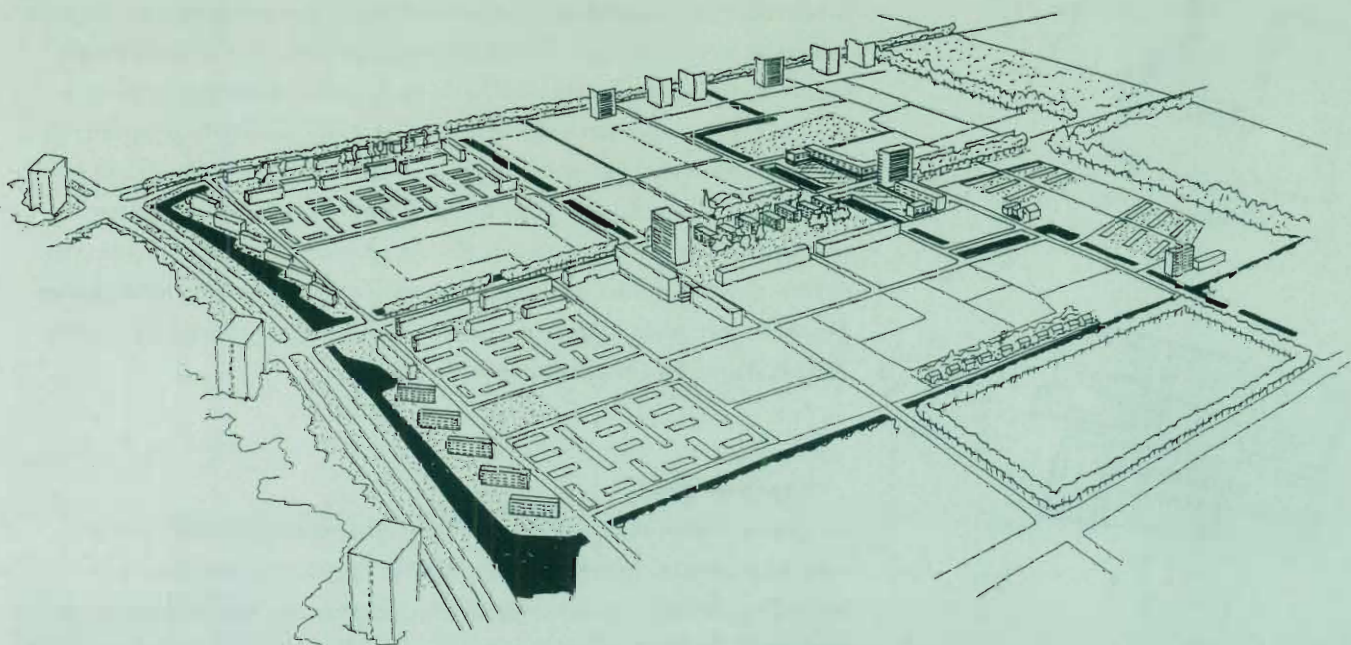
Bakker Schut reageerde furieus op het commentaar van de provincie. Hij vond het ongepast, onjuist, onuitvoerbaar en onverenigbaar met eerder uitgebrachte adviezen en maakte melding van een 'complot' tegen gemeentelijke diensten. Volgens hem was het opvallend dat de provinciale commissie dat jaar net was aangevuld met stedenbouwkundige en architect Van Embden en Prof. Wieger Bruin. Van Embden was ook voorzitter van de Bond van Nederlandse

Stedenbouwkundigen die in die dagen een actie voorbereidden om het stedenbouwkundige werk van de gemeentelijke diensten naar particuliere ontwerpers over te dragen. 'Daarnaast speelt een rol de hand over hand toenemende neiging van de Provinciale Planologische Dienst in Zuid Holland om op de stoel der gemeente te gaan zitten en zelf te gaan ontwerpen', aldus Bakker Schut. Hij vond het vreemd dat de commissie bij het plan Morgenstond nog haar waardering uitsprak en nu een totaal ander advies afgaf. De commissie was kennelijk niet op de hoogte van het feit dan niet Dudok maar een architectenwerkgroep het plan had uitgewerkt.

Het plan-Berestein

Het stedenbouwkundig plan voor Berestein werd, tezamen met Vrederust-west, uitgewerkt nadat de definitieve bebouwingsgrens van Den Haag was bepaald. Het planproces voor deze wijken was ingewikkeld vanwege de verschillende deelplannen waarin de wijk zou komen te liggen. Het meest oostelijke gedeelte – tussen Bouwlust en de oude Lozerlaan – behoorde tot de Escampolder; het gedeelte ten westen hiervan viel in de Uithofspolder. Het gedeelte van de Escampolder leverde weinig problemen op met tuinbouwers of grondaankopen. Om de voortgang van de bouwproductie te garanderen was aanleg van dit gedeelte noodzakelijk, maar door de willekeurige grens die hierdoor zou ontstaan – dwars door de geplande wijk Berestein – besloot men ook een deel van de Uithofspolder te ontwikkelen. Voorgesteld werd het plan-in-hoofdzaak voor de Uithofspolder op te delen in twee gedeeltes. Het meest westelijke gedeelte, waarover discussie bestond met de provincie, bleef gekoppeld aan besluitvorming omtrent Waldeck en het gedeelte direct in aansluiting op Bouwlust en Vrederust-oost kon los van de discussie over het tuinbouwvraagstuk en de stads-

Perspectieftekening van het tot één wijk samengevoegde Bouwlust-Berestein. De stadsrand is nadrukkelijk ontworpen als afgerond geheel. Een reeks dwarsgeplaatste flatjes in het groen aan een waterpartij markeren het einde van de wijk terwijl een reeks van torens aan de overzijde van de Lozerlaan het einde van de stad aangeven.

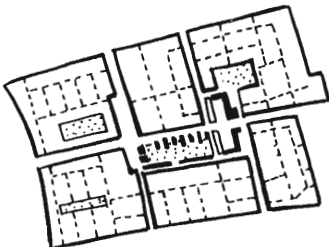
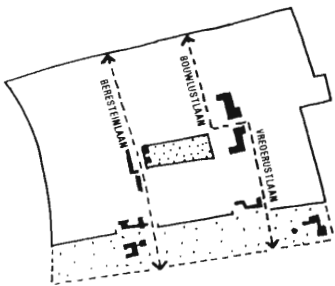
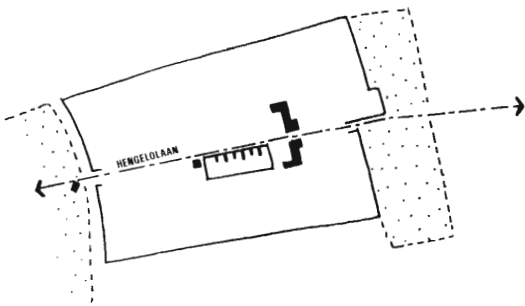

begrenzing worden ontwikkeld. Besloten werd om Bouwlust en Berestein samen te voegen tot één grote wijk. Den Haag kon en wilde de stadsuitbreiding niet laten afhangen van tijdrovende kwesties met de provincie en nam een kleiner Berestein en Vrederust op de koop toe.

Grote woningen, lage dichtheid

Het plan-Berestein vormt, tezamen met het plan Vrederust-west, de voltooiing van de zuidwestelijke stadsuitbreiding. De toelichting bij het plan gaat in op de stedenbouwkundige opzet, die een voortzetting is van het plan-Bouwlust. In het plan is de zuidwestelijke beëindiging van het wijkcentrum Bouwlust-Berestein opgenomen. Wegenstructuur, bestemmingen en ook de verkaveling sluiten – op enkele details na – geheel aan bij Bouwlust. Bij de situering van hoog- en laagbouw is gebruik gemaakt van inmiddels elders met succes toegepaste, nieuwere verkavelingsvormen, dit om een ‘variatie in het ruimtebeeld’ te verkrijgen. De afsluiting van de stedelijke bebouwing kreeg gestalte door ‘tracering van een randweg’, de naar het zuidwesten verlegde Lozerlaan, en ‘een vrijere vormgeving van het voor de beheersing van de waterstand in de polders noodzakelijke open water’.

Het aantal woningen in Berestein bedroeg volgens de toelichting ongeveer 1850, goed voor zo’n 7500 bewoners. De gemiddelde woningbezetting was hoger dan gemiddeld. Dit werd veroorzaakt door de voorgestelde woningdifferentiatie met verhoudingsgewijs meer grotere woningen. De woningdichtheid daarentegen lag onder het gemiddelde; dit had te maken met het relatief kleine oppervlak van de wijk en het vele groen. Naast woningbouw was ruimte gereserveerd voor bedrijven, autostalling, acht schoolgebouwen en twee openbare of bijzondere gebouwen.

Ruimtelijke opzet

De rechthoekige vorm van Bouwlust-Berestein wordt in lengterichting doorsneden door de Hengelolaan, die als de centrale as kan worden gezien. De twee helften ter weerszijden van deze weg zijn op hun beurt weer verdeeld in drie ongeveer even grote buurten door haaks op de Hengelolaan geprojecteerde straten. In het zuidwesten is dit de Beresteinlaan die zich aan beide zijden van de Hengelolaan uitstrekt en in het noordoosten zijn dit de Vrederustlaan en de Bouwlustlaan. Deze liggen echter niet in elkaars verlengde, maar zijn ten opzichte van elkaar iets verschoven. Zo zijn zes buurten te onderscheiden van ongeveer gelijke grootte. De twee zuidwestelijk gelegen buurten (de Zijden en Venen) vormen globaal het Beresteindeel. De andere vier buurten (de Steden, Zichten, Raden en Oorden) behoren tot Bouwlust.

Groen en water

De groenstructuur van Bouwlust-Berestein valt grotendeels samen met de waterverbindingen. In Bouwlust bestaat deze uit een singelstructuur tussen Meppelweg en Melis Stokelaan die door middel van een bajonetvormige verspringing langs het hart van de wijk voert. Ter plaatse van het winkelcentrum de

Groen en water van de Middenstede. De singels volgen de hoofdstructuur van de wijk en zijn in vergelijking met Morgenstond ruimer van opzet.

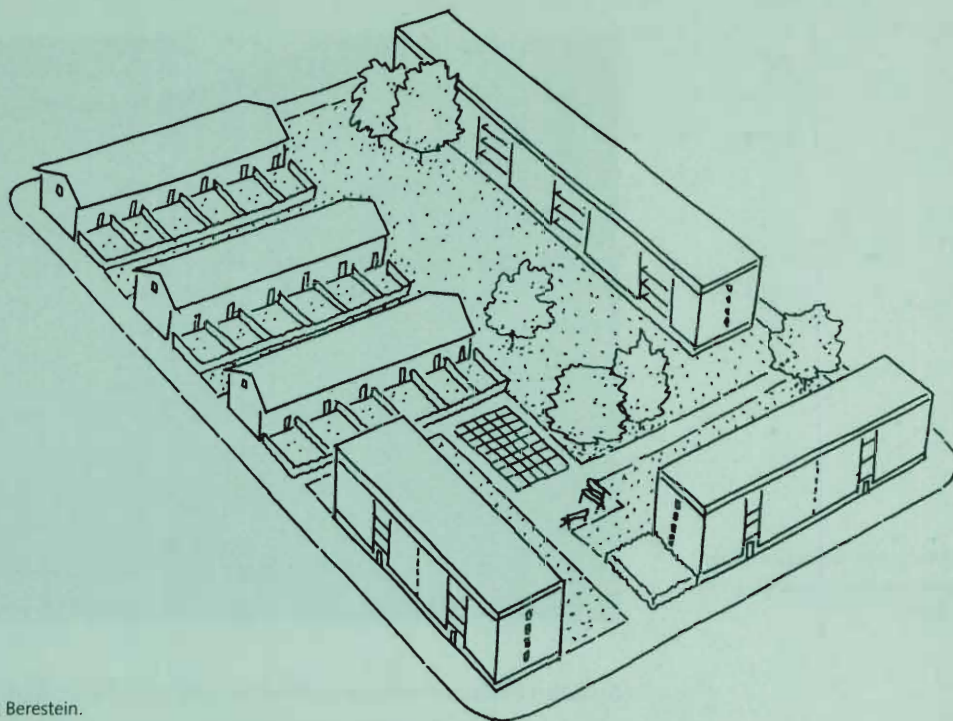

Stede zijn de oevers als stenen kades en pleinen uitgevoerd. De overige oevers zijn licht glooiend en met gras bedekt. In het talud zijn bomen geplaatst. Vanaf de Stede is – parallel aan de Hengelolaan – een waterverbinding naar het zuidwesten aangelegd die halverwege een aftakking heeft in noordwestelijke richting. Deze singelstructuur is door de geringe breedte en het lineaire karakter minder prominent.

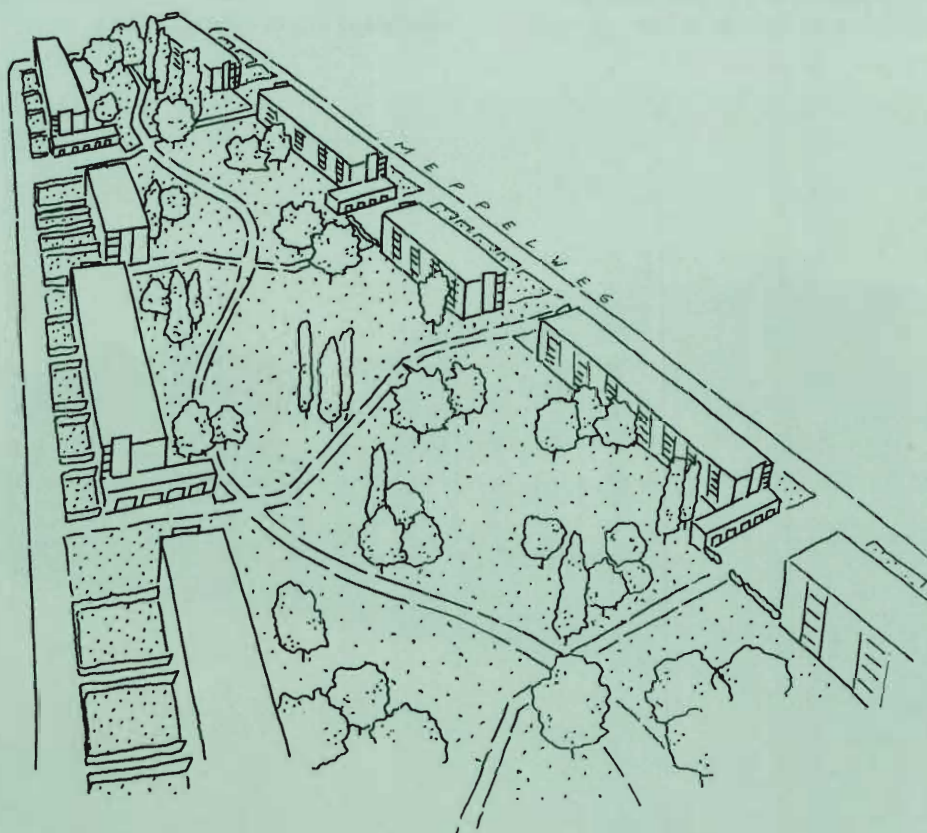
Aan de rand van de wijk is een brede open waterpartij ontworpen in sterke samenhang met de randbebouwing. Opname van het Randveen uit 1968.

Een zorgvuldig ontworpen water- en groenstructuur vormt de rand van de wijk langs de Lozerlaan. Hier is een brede en open waterpartij ontworpen in sterke samenhang met de randbebouwing.

De stempelvekaveling van Berestein.

Het "superblok" aan de Meppelweg. De bebouwing bestaat uit korte en lange stroken die om en om verspringen ten opzichte van elkaar.

In het noordoosten en het zuidoosten grenst de wijk aan het groene assenkruis van Zuidwest. Hierin is vooral 'functioneel' groen ondergebracht zoals sportvelden en volkstuinten. Langs de Melis Stokelaan is van het begin af aan ruimte gereserveerd voor een bijzondere functie. Hieraan is invulling gegeven door het Betlehemziekenhuis in het gebied onder te brengen.

Verreweg de belangrijkste groenvoorziening in Bouwlust-Berestein wordt gevormd door het Mariniplantsoen, genoemd naar het kunstwerk van Mario Marini dat op het grote grasveld is geplaatst. Het plantsoen ligt precies in het midden van de wijk en fungeert niet alleen als de plek waar de zes buurten aan elkaar worden gesmeed, maar vormt tevens de verbindende schakel tussen de wijkcentra van Bouwlust en Berestein.

De open verkaveling die in Bouwlust-Berestein veelvuldig is toegepast, heeft ertoe geleid dat de ruimte tussen de bebouwing een minder intiem karakter heeft. Van afgesloten gemeenschappelijke tuinen zoals deze in Moerwijk zijn aangelegd is geen sprake. Het openbare groen van voortuinen en plantsoenen loopt naadloos over in de ruimte tussen de stroken.

Bebouwingsbeeld

De wijze van situering van de bebouwing in de bouwblokken van Bouwlust-Berestein is globaal onder te verdelen in drie categorieën. In de twee zuidoostelijke buurten van Bouwlust (de Zichten en Raden) klinkt het oorspronkelijke plan van Dudok het meeste door. Meer dan in Moerwijk en Morgenstond is gekozen voor strokenbouw gesitueerd aan woonpaden. Het strokenbouwtype is zowel voor eengezinswoningen als portiek-etageflats toegepast. Langs de groenstrook aan de Melis Stokelaan zijn twee-onder-één kap eengezinswoningen gerealiseerd.

De twee noordwestelijke buurten van Bouwlust (de Oorden en Steden) maakten deel uit van de opdracht aan de architectenwerkgroep. Hier is het patroon van stroken verlevendigd door een vrijere plaatsing binnen het bouwkvael. Een groot deel van de stroken is "losgeknipt" en haaks op elkaar geplaatst. De collectieve ruimte tussen de bebouwing heeft van oorsprong een minder gesloten karakter en vloeit naadloos over in het openbare gebied. In dit gedeelte zijn nauwelijks eengezinswoningen gerealiseerd.

De buurten van Berestein zijn vrijwel geheel uit één stempel opgebouwd, dat in totaal elf keer is gerepeteerd. De randen rondom de stempels hebben een bijzondere vormgeving. In het noordwesten langs de Meppelweg is dit een langgerekt 'superblok' en in het zuidwesten langs de Lozerlaan zijn schuingeplaatste stroken ontworpen.

Architectuur

In de architectuur van Bouwlust-Berestein is de klassieke opbouw van de blokken met plint en daklijst, zoals die in Moerwijk en in Morgenstond nog veel voorkomen, geheel verdwenen. In de gevelcompositie klinkt de toepassing van rationalisatie en systeembouw door. In de gevels tekenen zich betonnen vloerbanden duidelijk af, waardoor een sterk horizontale geleiding ontstaat.

Verlevendiging is aangebracht door een afwisseling in de gevelcomposities. De

In de architectuur rondom de Rade is veel aandacht voor het detail, zoals de beeldhouwwerken in de vorm van natuursteen koppen.

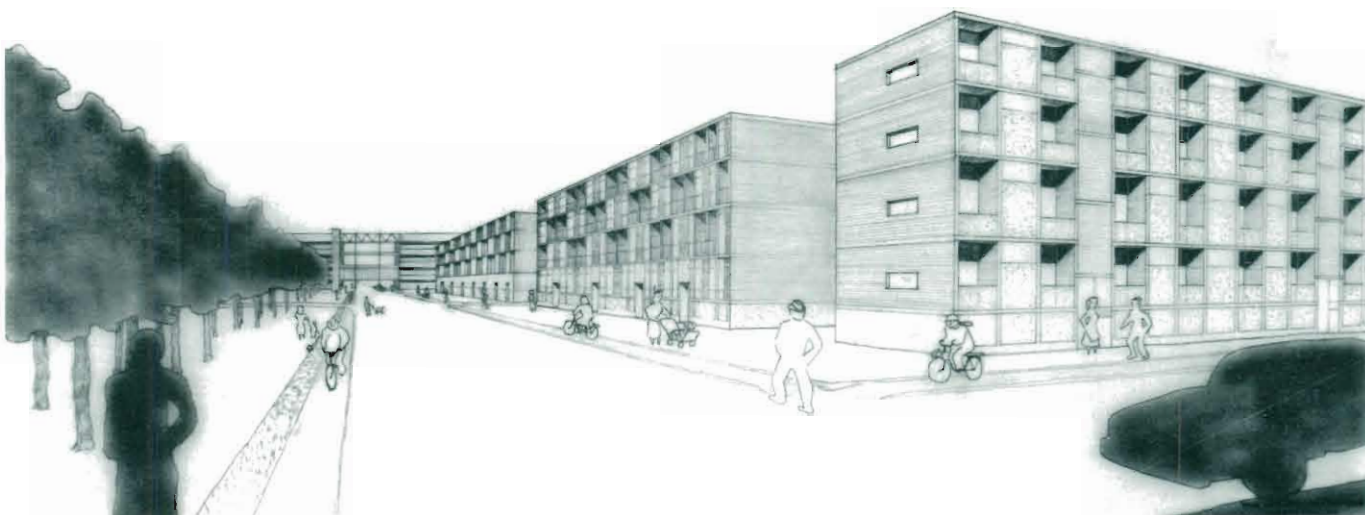

In deze flatbebouwing langs de Hengelolaan klinkt de toepassing van rationalisatie en systeembouw door. In de gevels tekenen de betonnen vloerbanden zich duidelijk af, waardoor een sterke horizontale geleiding ontstaat. Opname circa 1965.

indeling van de individuele woningpui bestaat uit een groot transparant deel en een kleiner gesloten vlak in een asymmetrische compositie. Door deze verdeling per verdieping om te draaien ontstaan dynamische gevelcomposities. In de schetsen van Van den Broek en Bakema voor de bebouwing aan de Hengelolaan komt deze dynamische indeling voor het eerst voor. Hoewel deze bebouwing niet is uitgevoerd, hebben hun schetsen onmiskenbaar als inspiratiebron gediend voor andere architecten. Vergelijkbare gevelcomposities zijn ook toegepast bij de plaatsing van balkons, gevelelementen of balustrades en in de toepassing van kleurvlakken.

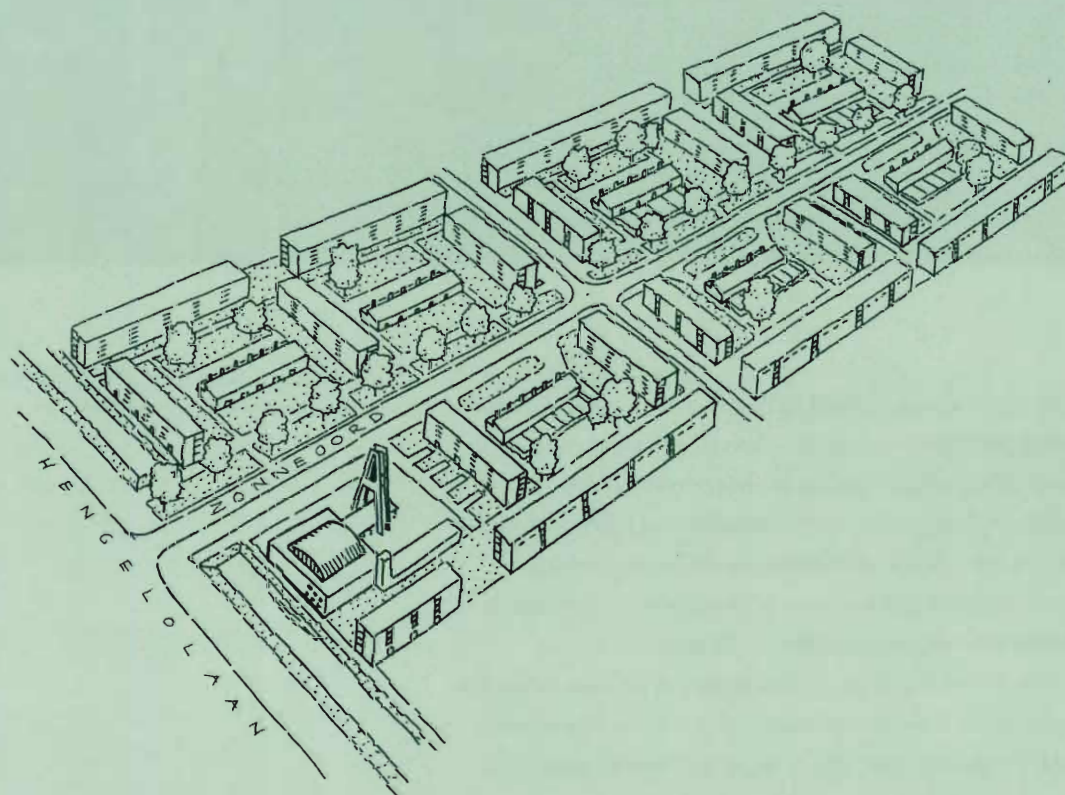
De plinten, gevormd door souterrains met bergingen, zijn minder gearticuleerd. Vaak is slechts sprake van 'massa op een basement' zonder een duidelijke horizontale of verticale geleiding. De blokken worden bovendien plat afgedekt, afgezien van enkele eengezinswoningen die van kappen of licht hellende daken zijn voorzien.

In de kwaliteit van de architectuur is een onderscheid zichtbaar tussen Bouwlust en Berestein. In Bouwlust is, mede door de invloed van de architectenwerkgroep de kwaliteit van de architectuur hoger. Hier is meer aandacht voor afwisseling in compositie en detaillering van de bebouwing. De bebouwing rondom de Rade bijvoorbeeld heeft beeldhouwwerken in de vorm van natuurstenen koppen. Opvallend is ook de bebouwing ter weerszijden van het Zonneoord, ontworpen door Merkelbach & Elling in samenwerking met de Haagse architect Ritter. Deze eengezinswoningen zijn zeer levendig vormgegeven met split-level verdiepingen en inpandige garages.

Schetsten voor de bebouwing aan Hengelolaan/Otterrade uit 1955 van het architectenbureau van Van der Broek en Bakema.

De eengezinswoningen ter weerszijden van het Zonneoord, ontworpen door Merkelbach & Elling, zijn zeer levendig vormgegeven

Landmarks

In Bouwlust-Berestein is op de knooppunten van de buurten en grenzend aan het Marinipark hoogbouw toegepast. In Bouwlust kreeg het winkelcentrum de Stede gestalte door twee schijfvormige blokken ter weerszijden van de Hengelolaan. Deze schijven tellen slechts drie verdiepingen in tegenstelling tot de zes verdiepingen die Van den Broek en Bakema aanvankelijk tekenden. Tussen deze schijven is uiteindelijk een hoge torenflat gekomen van elf verdiepingen als een duidelijke markering van het hart van de wijk. Tegenover het plein van het winkelcentrum in Berestein is in de jaren zestig een hoog woongebouw gerealiseerd, waardoor de aansluiting met het Marinipark gedeeltelijk is verstoord. De architectuur van de toren is overigens schraal in

Op deze luchtopname is de hoge torenflat bij het winkelcentrum de Stede goed waarneembaar.

vergelijking met het zorgvuldig ontworpen winkelcentrum.

De randbebouwing aan de Lozerlaan bestaat, zoals al eerder genoemd, uit een brede waterpartij met hierlangs schuingeplaatste, op de zon gerichte stroken. Dudoks concept van een langzaam uit het landschap oprijzende stad werd veruild voor een meer stedelijke oplossing.

Ontwikkelingen na 1965

In het uiterste zuidwesten van de groenstrook tussen Bouwlust en Vrederust is in de jaren zeventig een in verkaveling en bebouwing afwijkend buurtje gerealiseerd. Dit dicht tegen de Lozerlaan gelegen deel van Berestein bestaat uit veertien urban villa's, die diagonaal rondom een klein plantsoen zijn gegroepeerd. Aan de Hengelolaan, bij de entree van Bouwlust vanuit Morgenstond, werd in de jaren zeventig een kleine buurt met eengezinswoningen gebouwd. Deze locatie was aanvankelijk bedoeld om een stationsplein aan te leggen. Dudok had als onderdeel van zijn structuurplan een, overigens nooit uitgevoerd, nieuw stelsel van spoorwegen door Den Haag ontworpen, dat Scheveningen en de zuidwestelijke stadsuitbreidingen met het centrum en het Centraal Station zou verbinden. Zoals in veel naoorlogse uitbreidingswijken wordt aan het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw ook in Bouwlust-Berestein een begin gemaakt met de renovatie van de woningbouwcomplexen. De gevolgen van deze renovaties voor het exterieur hebben vooral betrekking op de indeling en materialisering van de puien. Ten behoeve van een betere energiehuishouding zijn kopgevels, maar soms ook het hele blok, ingepakt in stucwerk of beplating. Het oorspronkelijke gevelbeeld is vervlakt en ook de horizontale geleding is hierdoor vaak aangetast.

Het streven naar verdichting van de bestaande bebouwing aan het begin van de jaren negentig heeft tot nu toe op een aantal plaatsen geleid tot nieuwe bebouwing. Zo is het plein aan de Rade aan de zuidwestzijde nu afgesloten door een gebogen woongebouw. In het kader van de herstructurering zijn momenteel plannen in ontwikkeling waarbij het merendeel van de oorspronkelijke bebouwing van de Radenbuurt vervangen zal worden door nieuwbouw. Het buurtje ten zuiden van het Marinipark heeft al een grondige metamorfose ondergaan. Hier is de bestaande bebouwing op grote schaal gesloopt, ook het langgerekte winkellint aan het park.

Aan de zuidwestzijde van het Marinipark, naast de hoogbouw aan de Beresteinlaan, is de relatie tussen het winkelcentrum en het park verstoord door de bouw van een supermarkt. Het park, dat is ontworpen als centrale groene ruimte voor de dubbelwijk Bouwlust-Berestein, was ook bedoeld om beide winkelcentra met elkaar te verbinden. Van een visuele relatie tussen De Stede en de Beresteinlaan is op dit moment nauwelijks sprake meer.

Conclusie

Bouwlust-Berestein is een gevarieerde en ruim opgezette wijk waarin verschillende stedenbouwkundige verkavelingen naast elkaar voorkomen. Deze variatie is het gevolg van een zoektocht naar de mogelijkheden om binnen het vastgestelde stratenpatroon een open en vrije verkaveling te creëren. Met de architec-

Een bijzondere kwaliteit van Berestein is de opzet van losse bebouwing in een open groene ruimte.

tenwerkgroep onder leiding van J.H. van den Broek reageert Den Haag op de kritiek die de eindeloze reeksen portiek-etagebouw van Moerwijk en Morgenstond bij velen opriepen. De werkgroep neemt een deel van Bouwlust onderhanden en brengt wijzigingen aan in het stratenpatroon en de verkaveling. In Berestein is getracht de verkaveling van de bouwblokken verder te moderniseren, hetgeen geleid heeft tot de ontwikkeling van repeteerbare stempels. Stedenbouw op basis van de wooneenheid doet zijn intrede. De variatie in de verkaveling heeft ook geleid tot afwisseling in de woningbouw. In Bouwlust-Berestein is meer ruimte voor eengezinswoningen en hoogbouw. In de architectuur van de woningbouw is een ontwikkeling zichtbaar naar horizontale geledingen en dynamische composities van open en gesloten gevelvlakken. Het groen tussen de bebouwing sluit naadloos aan op het openbare groen, waardoor een beeld ontstaat van losse bebouwing in het groen. Het architectuurbeeld van Bouwlust-Berestein is inmiddels gedeeltelijk aangetast. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt doordat de gewenste aanpassingen aan de woningen op gespannen voet staan met de oorspronkelijke kwaliteiten van de bebouwing. Dit is vooral in de stempels in Berestein zichtbaar. Gebouwen met rondingen of onregelmatige vormen tasten het orthogonale karakter aan. Het uit het oog verliezen van de oorspronkelijke opzet van losse gebouwen in een open groene ruimte vormt de grootste bedreiging voor Bouwlust-Berestein.

Noten

- 1 Brief van Bakker Schut aan de directeur van de Gemeentelijke Woningdienst, d.d. 2 november 1951, semi-statisch archief, dienst Stedelijke Ontwikkeling.
- 2 Aldus Bakker Schut in een brief aan B & W, d.d. 23 augustus 1952, semi-statisch archief, dienst Stedelijke Ontwikkeling.
- 3 Idem
- 4 Brief aan de directeur Gemeentelijke Woningdienst, d.d. 21 september 1952, semi-statisch archief, dienst Stedelijke Ontwikkeling.

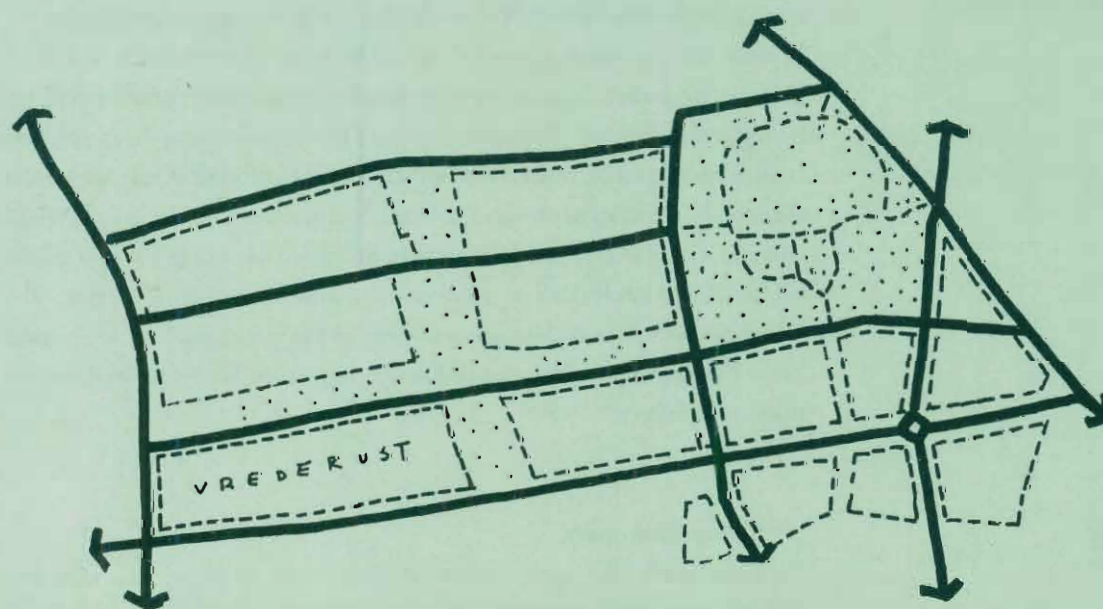
VREDERUST

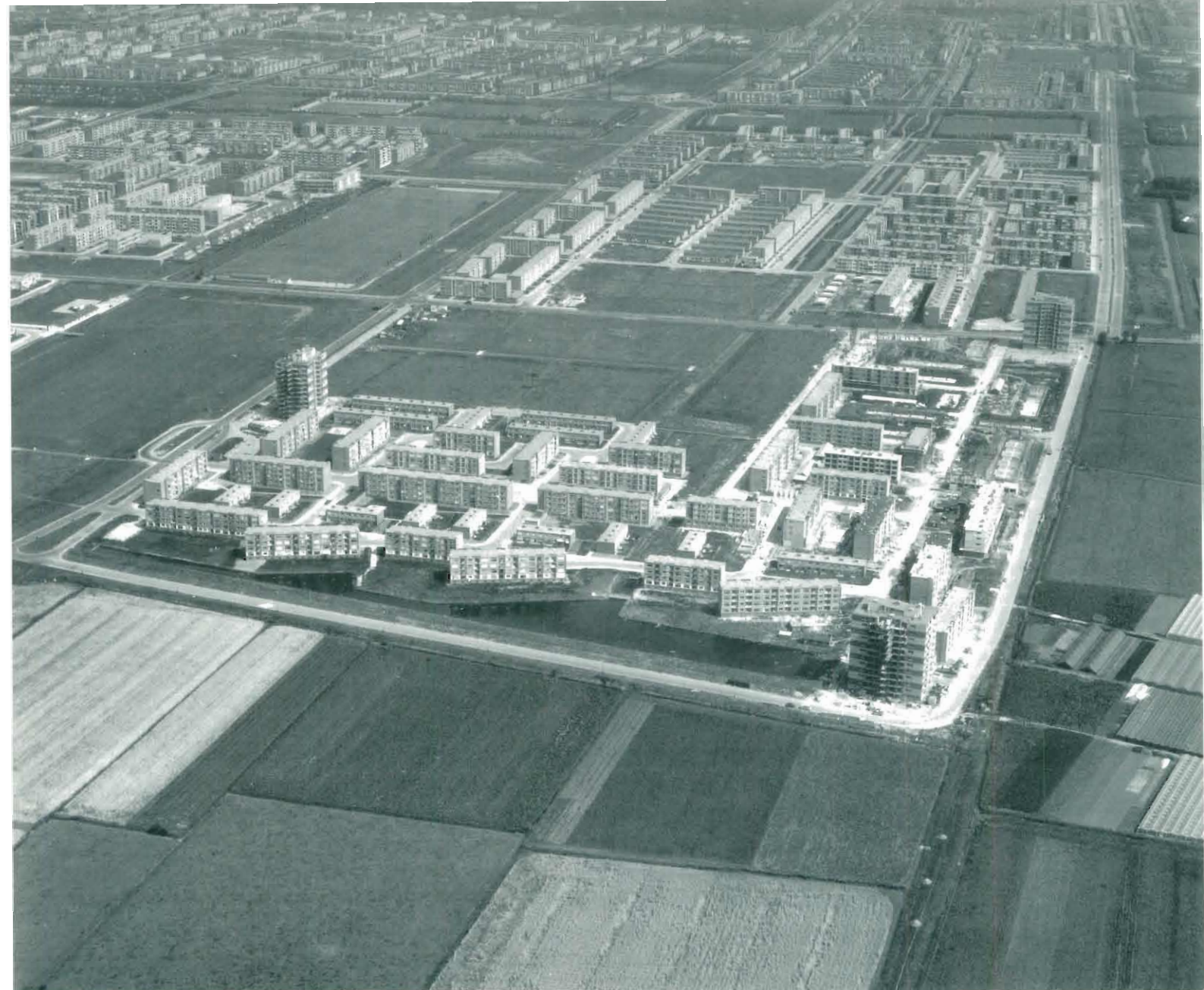
Planontwikkeling

Vrederust is de laatste wijk die als onderdeel van de stadsuitbreidingen in Den Haag-Zuidwest werd aangelegd. De wijk is gelegen in het gebied van de Escampolder en de Uithofspolder. De ontwikkelingsgeschiedenis loopt parallel met Bouwlust en Berestein. Het eerste deel dat werd aangelegd is Vrederust-oost. Dit door de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling op basis van het schetsplan van W.M. Dudok nader uitgewerkte ontwerp werd plantechisch tegelijk met Bouwlust ontwikkeld. Het officiële uitbreidingsplan werd pas in 1956, als Berestein haar voltooiing nadert, door de Raad vastgesteld. Het plan voor Vrederust-west kwam tot stand na de definitieve vaststelling van de bebouwingsgrens van Zuidwest en is in 1957 goedgekeurd.

De wijk is genoemd naar de hoeve Vrederust die aan de oorspronkelijke Lozerlaan was gelegen, ongeveer op de plaats van het – inmiddels ook weer gesloopte – verpleeghuis Vrederust. De aanwezigheid van de zeventiende-eeuwse

De ligging van Vrederust in Den Haag-Zuidwest.

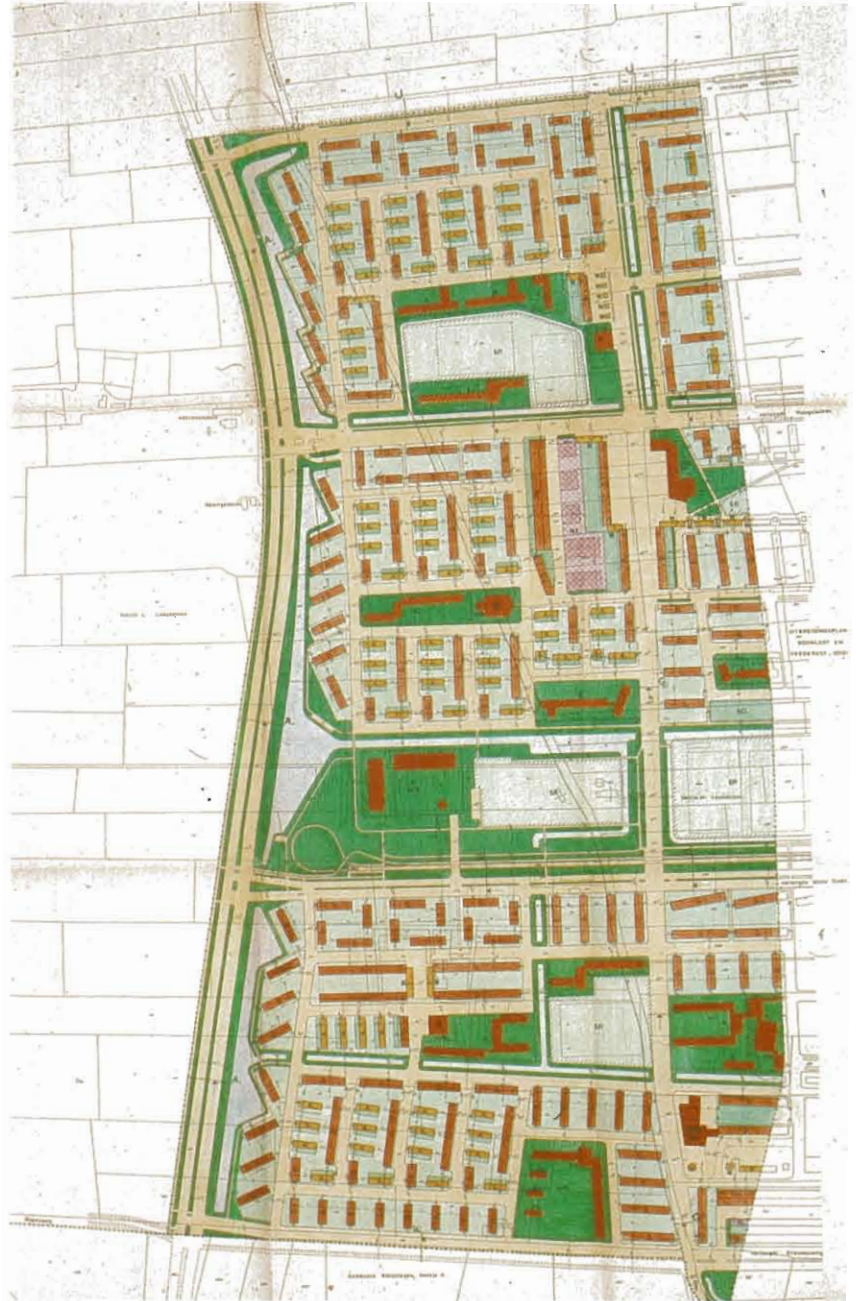
Luchtopname uit 1960 van Vrederust-west. Rechtsvoor de hoek van de Lozerlaan met de Erasmusweg.

boerderij vormde in 1956 aanleiding voor een aantal historische verenigingen, waaronder de Bond Heemschut en de historische vereniging Die Haghe, bezwaar aan te tekenen tegen het uitbreidingsplan Vrederust-west. B & W besloten advies in te winnen bij de gemeentelijke monumentencommissie en bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Deze vonden behoud van de boerderij niet noodzakelijk, hoewel aan onderdelen wel historische waarden werden toegekend. De Rijksdienst vond bovendien andere boerderijen in het Westland completer en fraaier. Behoud en restauratie van de hoeve zou 100.000 gulden kosten. Zowel het Rijk als de gemeente waren niet bereid dit te betalen. Daarnaast leverde instandhouding een verlies aan bouwgrond op. De gemeente besloot de bezwaren niet ontvankelijk te verklaren en Vrederust-west volgens plan aan te leggen.

Ruimtelijke opzet

Vrederust heeft een langgerekte, rechthoekige vorm die wordt begrensd door de Melis Stokelaan, de brede groenstrook (deel uitmakend van het groene

Het ontwerp-uitbreidingsplan van de Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling voor Berestein en Vrederust-west dateert van 1955.

assenkruis van Zuidwest) achter de Steenhouwersgaarde, de Erasmusweg en de Lozerlaan. De opzet van Vrederust is een logische voortzetting van de ruimtelijke structuur van Zuidwest. Niet alleen zijn de Melis Stokelaan en de Erasmusweg in Vrederust doorgezet, ook de Steenwijklaan, die in Morgenstond als singel is uitgevoerd, vindt zijn echo in de singel langs de Gaarde en de Schuttersdreef. De Beresteinlaan vormt de grens tussen Vrederust-oost (de Gaarden) en Vrederust-west (de Drevenbuurt).

Vrederust-oost is door de Gaarde en de Vrederustlaan weer in vier kwadranten opgedeeld, die onderling weinig relatie met elkaar hebben. De kwadranten hebben een eenvoudige stratenpatroon met een aantal langgerekte straten en zijn overwegend voor woningbouw bestemd. In het zuidwestelijke kwadrant is, grenzend aan de Beresteinlaan, een wijkcentrum aangelegd: de Ambachtsgaarde.

plan op een technisch en economische aanvaardbare manier kan worden gerealiseerd. Het plan werd in nauwe samenwerking tussen de ontwerper van de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling, de aannemer en de architect van het bouwsysteem, de Groningse architect Frans Klein, ontwikkeld.

Het stratenpatroon van de buurt werd drastisch gewijzigd. Deze wijziging werd in de eerste plaats bepaald door de efficiënte route voor de bouwkranen, maar het is zeer waarschijnlijk dat ook verlevendiging van de verkaveling een motief geweest is. De buurt is opgebouwd rondom een singel die als voortzetting van de Gaarde is doorgezet. De singel, die in een eerder plan van de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling een lineair karakter had, werd voorzien van een brede, bajonetvormige knik. Ten zuiden van de singel is een buurtpark gesitueerd. De straten ten zuiden en westen van het park behoren tot het systeemgebied. Door middel van het 'knippen' van bouwblokken en het laten verspringen van straten en bouwblokken is hier een open en dynamische verkaveling tot stand gebracht. Ten noorden van het buurtpark ligt een zone waarin van oorsprong bijzondere functies als scholen, sportvelden en een verzorgingstehuis waren ondergebracht. Dit gedeelte ligt enigszins geïsoleerd en valt samen met de plaats van de verdwenen hoeve Vrederust.

De randen langs de Erasmusweg en de Lozerlaan kregen speciale aandacht. Het streven naar openheid en doorzicht – vanuit de buurt naar buiten en omgekeerd – heeft hier tot levendige stadsranden geleid. De buurt wordt gemarkeerd door drie hoge flatgebouwen die in een driehoek rond Vrederust-west zijn geplaatst: twee aan de Erasmusweg op de hoeken met de Beresteinlaan en de Lozerlaan, en één aan de Melis Stokelaan.

Groen en water

Hoewel in Vrederust geen grote plantsoenen of wijkparken zijn te vinden, wordt het beeld van de wijk toch bepaald door ruimte en groen. Door de gunstige ligging ten opzichte van De Uithof is bovendien volop recreatiegroen binnen handbereik. De groenstructuur van Vrederust valt grotendeels samen met

De stadsrand langs de Lozerlaan is ontworpen als een brede waterpartij met een getande verkaveling in het groen. Opname circa 1965.

Linkerpagna onder:
Aanpassing uit 1956 van het uitbreidingsplan Vrederust-west naar aanleiding van het contract tussen de gemeente en de nv. Gembouw. De verkaveling werd drastisch gewijzigd in verband met de route van de bouwkranen.

Alledaagse blokken in Vrederust-oost.

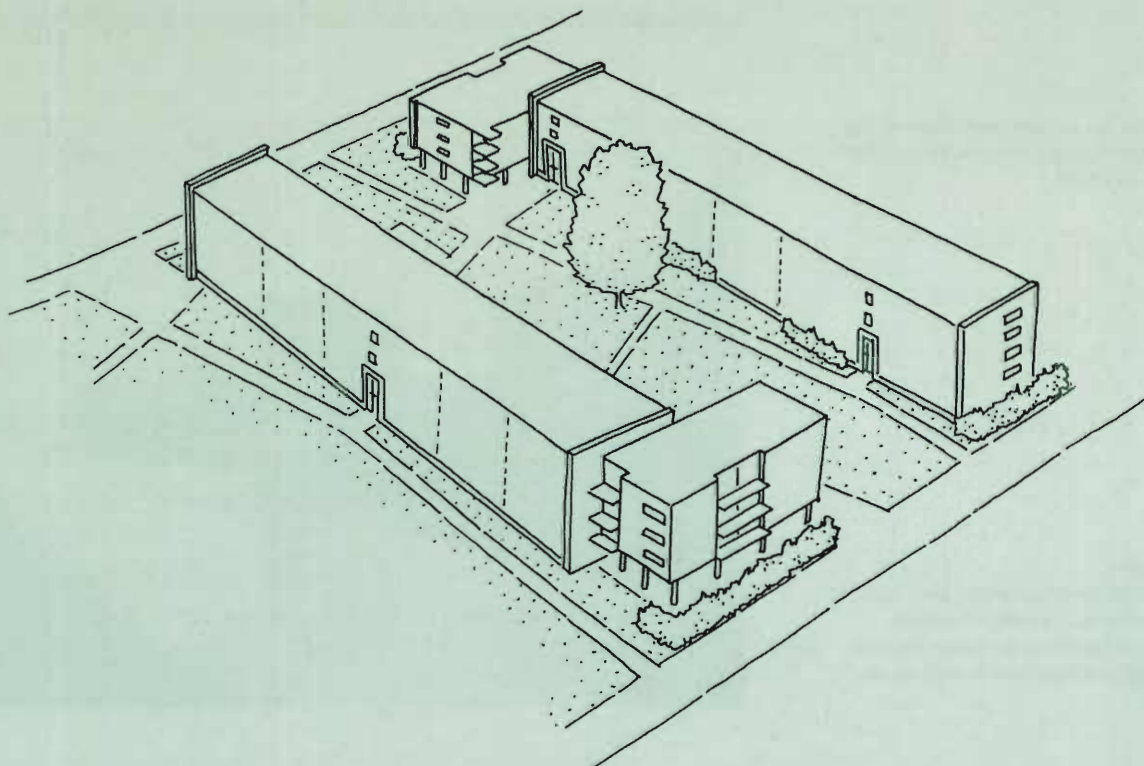
Deel van een reeks van zeven stroken in Vrederust-oost in het toegepaste systeem Rottinghuis. De bouwblokken hebben entree's aan beide zijden van de bebouwing en op de koppen.

de waterverbindingen. De singel langs de Gaarde en Schuttersdreef heeft over de gehele lengte boombeplanting. De Vrederustlaan heeft een breed profiel met veel bomen en is gedeeltelijk voorzien van een middenberm. Ook de Melis Stokelaan met de aangrenzende groenzone draagt in hoge mate bij aan het groene karakter van Vrederust. De rand langs de Lozerlaan is, evenals langs het Randveen in Berestein, ontworpen als een brede waterpartij met een getande rand. Op het gras zijn bomen in kleine groepen bij elkaar geplaatst. De open verkaveling die in Vrederust is toegepast, heeft ertoe geleid dat het groen van voortuinen en plantsoenen naadloos overloopt in de ruimte tussen de stroken. De eengezinswoningen in de wijk hebben eigen tuinen aan de achterzijde, die door hagen van het openbare groen worden gescheiden.

Bebouwingsbeeld en architectuur

In de wijze van situering van de bebouwing in Vrederust is een verschil te zien tussen het oostelijke en het westelijke deel. Het oostelijke deel correspondeert wat betreft de verkaveling het meest met Morgenstond en delen van Bouwlust. Strokenbouw is vrij veel toegepast voor zowel eengezinswoningen als voor portiek-etageflats. Ten zuiden van de Gaarde is in 1957 een wijziging in de plaatsing van de blokken aangebracht. De geplande verkaveling, bestaande uit korte stroken haaks op de singel en langgerekte stroken ter afsluiting van het bouwblok aan de zuidzijde, werd vervangen door een meer open verkaveling in de vorm van molenwieken.

De kwaliteit van de architectuur, zowel van de woningbouw als van bijzondere gebouwen, is redelijk, maar ligt gemiddeld op een lager peil dan in het westelijk deel.

Het bebouwingsbeeld van Vrederust-west wordt niet alleen stedenbouwkundig maar ook architectonisch en bouwtechnisch bepaald door het toegepaste systeem Rottinghuis. De Groningse aannemer H. Rottinghuis was medeoprichter van de vereniging van systeembouwers en bedenker van het naar hem getoemde bouwsysteem. Rottinghuis wilde het bouwproces terugbrengen tot de montage van de essentiële elementen. Bij de uitwerking van zijn idee schakelde Rottinghuis de hulp in van ir. E. Corsmit uit Delft en zijn uit Groningen afkomstige vriend en architect Frans Klein. Het systeem is gebaseerd op montage van geprefabriceerde elementen voor vloeren en wanden. Deze werden door middel van een verrijdbare portaalkraan op de bouwplaats tot woningen gemonteerd. De verbindingen tussen de verschillende elementen werden in het werk gestort. De ruwbouw werd daarna van halfsteens metselwerk voorzien.

Hierdoor verschilde het uiterlijk van de woningen weinig van traditionele bouw, hetgeen ook de bedoeling was. Architect Klein, verantwoordelijk voor het uiterlijk van de blokken, meende dat door het gebruik van baksteen systeembouw makkelijker te accepteren was. De waardering voor huizen met bakstenen gevels was in Nederland nog steeds groot en een praktisch voordeel was dat gemetselde buitengevels relatief goedkoop bleken en goede isolerende en esthetische eigenschappen hadden. Om toch een montage idee tot uitdrukking te brengen, maakte Klein gebruik van betonnen sierelementen als borstweringspanelen en balkonschermen. Toen Klein door Rottinghuis gevraagd werd mee te werken aan de ontwikkeling van het systeem, stond hij aanvankelijk sceptisch tegenover het idee. Hij vreesde voor gebondenheid en eentonigheid in plattegrond en vormgeving. Omdat hij van begin af aan betrokken was bij de totstandkoming van het systeem kon rekening worden gehouden met afwisseling in plattegrond en uiterlijk. In de eerste tien jaar dat het bouwsysteem werd toegepast, veran-

De Dreven. De gehele buurt, uitgevoerd in het systeem Rottinghuis, is ontworpen door de architect F. Klein. Het flatgebouw (naar ontwerp van C. Pet) is één van de drie hoogbouwaccenten die het buurtje omzomen.

derde het gevelontwerp regelmatig. Klein paste binnen één project ook afwisseling in de gevels toe.

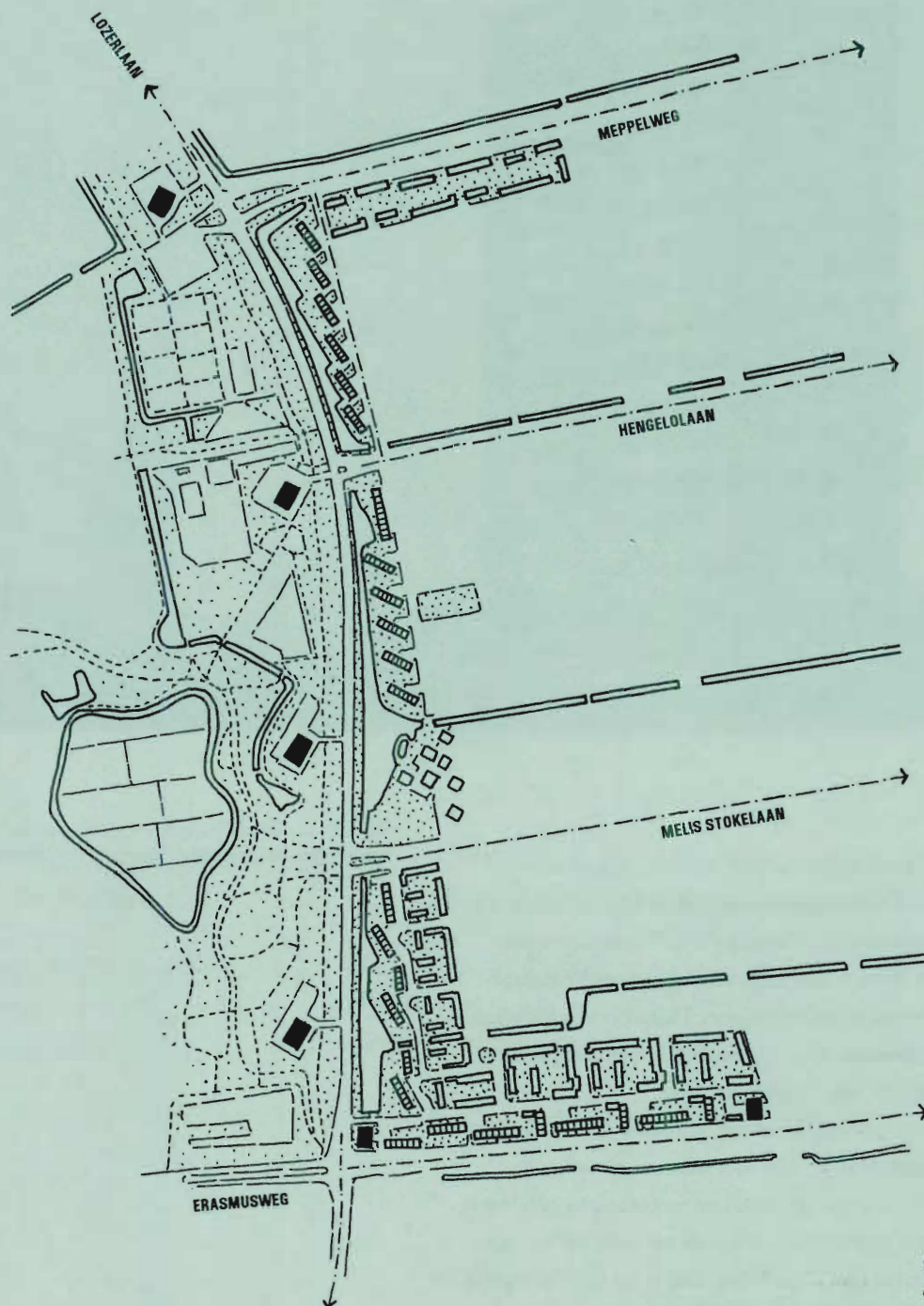
Een bewijs voor de vele variatiemogelijkheden van het bouwsysteem wordt met Vrederust-west geleverd. De plaatsing van entrees, trappenhuizen, woonkamers en balkons zijn afgestemd op de ligging in het bouwblok en de oriëntatie op de zon. De verschillen in opbouw zijn door Klein op subtiële manier in het gevelontwerp opgenomen. De verkaveling is gevarieerd maar altijd open. Vanuit de bouwblokken, voor zover hiervan nog sprake is, zijn doorzichten naar buiten gecreëerd en omgekeerd wordt de voorbijganger diagonale zichtlijnen tot diep in de buurt geboden.

De kwaliteiten van de Dreven vielen ook de Haagse architectuurcriticus R. Blijstra in 1964 al op. Volgens hem waren groen, straat en blokken voortreffelijk op elkaar afgestemd. 'Het lijkt alsof men hier eindelijk de juiste vormgeving heeft gevonden: de mens is hier niet meer de anonieme opdrachtgever die een latje in het opbergsysteem krijgt toegewezen'.¹

Landmarks

In Vrederust is op beperkte schaal hoogbouw toegepast, die vooral aan de randen van de wijk als markering fungeert. Zo is op de kop van de Steenhoudersgaarde en de Melis Stokelaan een verpleeghuis gebouwd: het Gulden Huis. Het hoge haakvormige gebouw heeft een duidelijk naar "buiten"

Een zogenaamde eindétalage, door een luifel verbonden met de winkelbebouwing in het winkelcentrum De Dreef. De vormtaal is kenmerkend voor de wederopbouw-architectuur uit de vroege jaren zestig.

Deze tekening laat zien dat Vrederust in combinatie met Berestein één stadsrand vormt.

gekeerd front. Voor de achterliggende buurt vormt het gebouw nauwelijks een oriëntatiepunt. Vrederust-west wordt gemarkeerd door drie woontorens die in een driehoek rond de Dreven zijn geplaatst. De torens zijn ontworpen door architect C. Pet en hadden oorspronkelijk transparante dakopbouwen. De randbebouwing langs de Lozerlaan maakt deel uit van de Dreven en vormt, tezamen met de bebouwing langs het Randveen en de Landzijde in Berestein, een markante stadsrand.

Ontwikkelingen na 1965

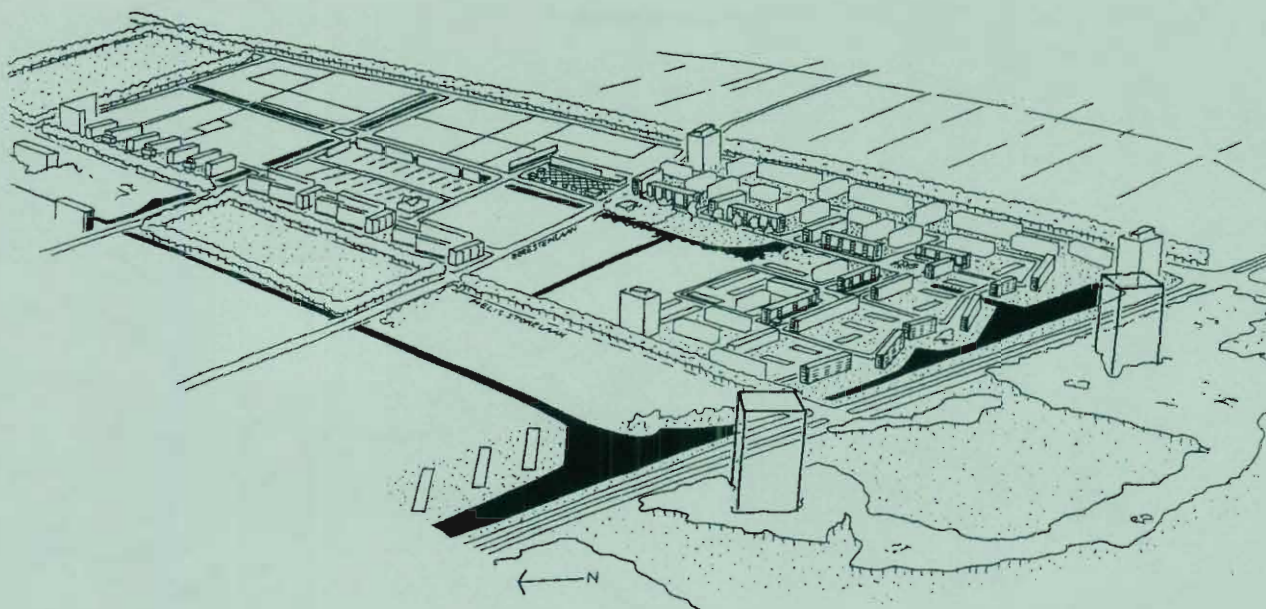
ook in Vrederust is aan het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw een begin gemaakt met de renovatie van woningbouwcomplexen. Het inpakken van gevels ten behoeve van een betere energiehuishouding is in Vrederust echter nog op beperkte schaal toegepast. Twee van de drie woontorens in Vrederust-west hebben wel een complete metamorfose ondergaan. De baksteengevels zijn achter pastelkleurig stucwerk verdwenen, het oorspronkelijke gevelbeeld is vervlakt en ook de horizontale geleding is niet langer zichtbaar.

Het streven naar verdichting van de bestaande bebouwing heeft tot nu toe op een aantal plaatsen geleid tot nieuwbouw. Zo zijn in Vrederust-west aan de Trezoriërsdreef, aan het begin van de jaren negentig eengezinshuizen gebouwd die in drie kwartronde buurtjes zijn gegroepeerd. De wijk zal in de nabije toekomst nog forse transformaties ondergaan. Zeer ingrijpend is nu al de sloop van alle bebouwing in het kwadrant tussen de Gaarde, Vrederustlaan en Beresteinlaan.

Conclusie

Vrederust vormt de voltooiing van de stadsuitbreidingen in Den Haag-Zuidwest. Het eerste gedeelte dat is aangelegd – Vrederust-oost – is de minst samenhangende buurt van Zuidwest. Het stedenbouwkundig plan ontbeert krachtige stedenbouwkundige ensembles en heeft weinig geprofiteerd van nieuwe inzichten op het gebied van verkaveling en volkswoningbouw. Van de in Berestein opgedane ervaring met stempels is geen gebruik gemaakt. Het lijkt alsof de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling met de eindstreep

Drie van de vier hoogbouwflats langs de Lozerlaan die sinds begin jaren zeventig de stadsrand van Den Haag markeren.

van Zuidwest in zicht, de aandacht voor de stedenbouwkundige kwaliteit uit het oog verliest. Vlak voor de finish bereikt wordt, komt het toch nog goed met Vrederust, dankzij het contract met de NV Gembouw, licentiehouder van het systeem Rottinghuis. De open verkaveling en de hoge kwaliteit van de bebouwing van een groot deel van de Drevenbuurt wordt bepaald door de bouwtechnische eisen van het bouwsysteem én door architect Frans Klein, die het ontwerp van de woningen voor zijn rekening neemt. Met de bouw van Vrederust-west werden de stadsuitbreidingen van Den Haag-Zuidwest op succesvolle wijze voltooid.

Vrederust in vogelvlucht.

Noten

- 1 Rein Blijstra, *'s-Gravenhage, stad om de vijver*, Amsterdam 1964, p. 73.

SPORTLAAN-ZORGVLIET

Inleiding

Het gebied langs de Machiel Vrijenhoeklaan, Sportlaan en Segbroeklaan (de Sportlaan-zone) bestond omstreeks 1850 uit een afwisseling van wilde duinen, landbouwgronden en een reeks landgoederen op een parallel aan de kust lopende strandwal waar ook de Haagse Beek in was gelegen. In het Interbellum rukte de bebouwing langzaam op. Met de bouw rond 1925 van de Bomen- en Bloemenbuurt had de verstedelijking de Haagse Beek bereikt terwijl de aanleg van de Vogelwijk het begin betekende van bebouwing van de overzijde van de Beek. De op basis van het plan West uit 1927 gerealiseerde wijk Bohemen betekende een nog verdere verstedelijking van dit eens landelijke gebied, waarbij wel een aantal parken en natuurgebieden behouden bleven: Meer en Bosch, Bosjes van Pex en Wapendal. De wederopbouw rond de President Kennedylaan en de Johan de Witlaan (de Zorgvliet-zone) is gelegen in de tussen 1880 en 1915 op de duingronden ontwikkelde wijken Duinoord, Statenkwartier en Zorgvliet.

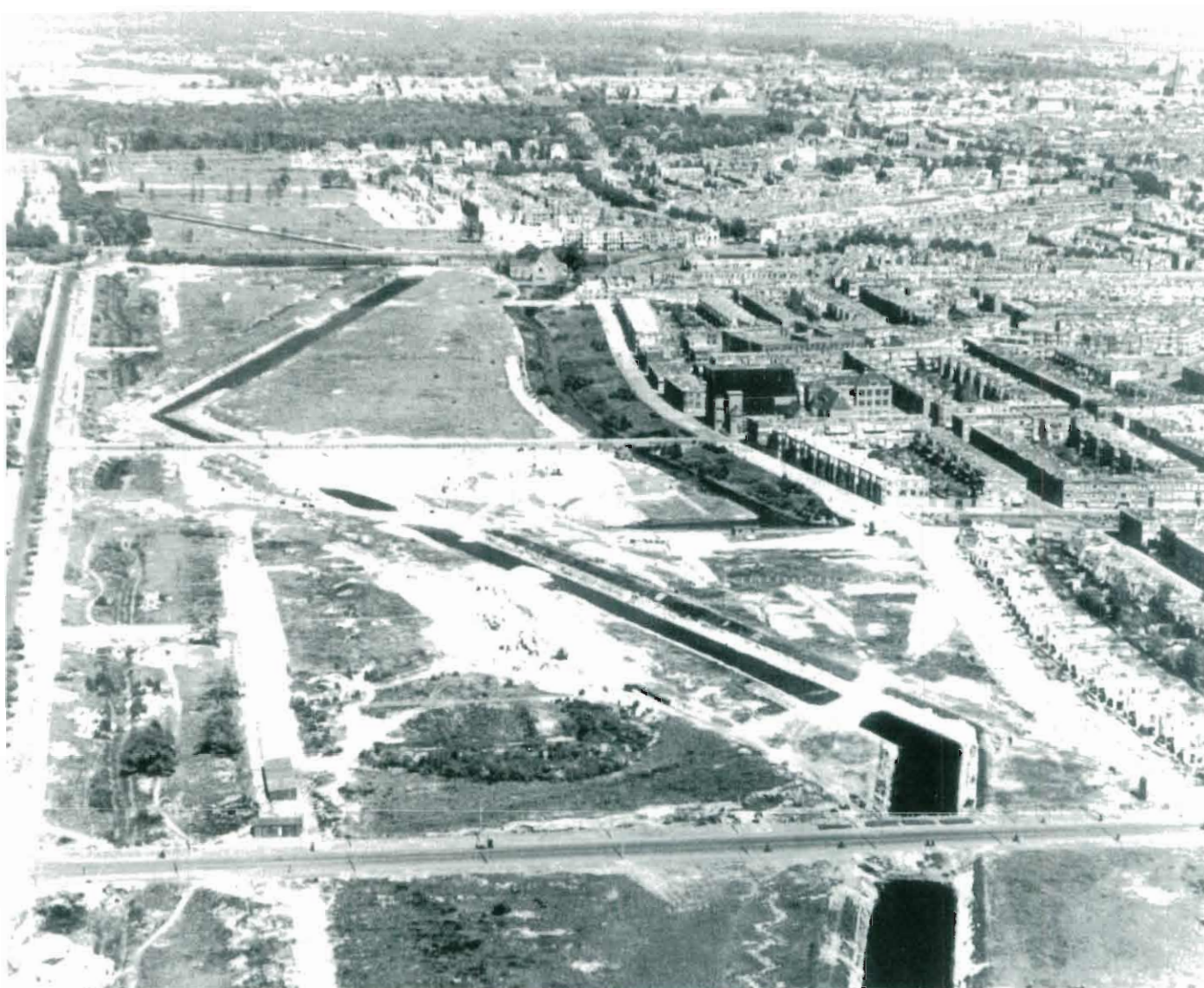

Rond 1850 was het gebied rond de Sportlaan nog onbebouwd. Op een strandwal lagen ter weerszijden van de Haagse Beek een aantal boerderijen en landgoederen. Detail plattegrond S.W. van der Noordaa, 1839.

Oorlog

Ter verdediging van het door hun veroverde grondgebied bouwden de Duitsers in de oorlog de 'Atlantikwall', een gigantische keten van vestigingen en verdedigingswerken langs de Franse, Belgische en Nederlandse kust. Om het Nederlandse gebied te verdedigen kwamen verdedigingswerken in onder meer Hoek van Holland, IJmuiden, Den Helder en ook Scheveningen en Den Haag. Tankgrachten dwars door de stad vormden belangrijke onderdelen van deze kustverdediging. De keuze in het voorjaar van 1942 voor de aanleg van dergelijke tankgrachten tussen onder meer Kijkduin en Zorgvliet leidde tot het bevel tot ontruiming van 350 woningen in de kuststrook van Duindorp en Scheveningen-dorp. Voor de tankgracht tussen Kijkduin en Zorgvliet werd grotendeels het tracé langs de Haagse Beek gekozen dat -langs de kustlijn- binnen de bebouwde kom met relatief weinig sloopwerk kon worden gerealiseerd. De zone langs de Haagse Beek vormde met een onbebouwde breedte van 50 tot 70 meter een goed basis. Er werd 'alleen nog maar' een gebied van 130 tot maximaal 150 meter aan bebouwing ter weerszijde van deze groene zone gesloopt. Grote delen van de Bomen- en Bloemenbuurt, Statenkwartier, Duinoord en Zorgvliet werden voor de bouw van deze tankgracht gesaneerd.

De Atlantikwall in het Sportlaan-Zorgvliet tracé. Delen van de Bomen- en Bloemenbuurt, Statenkwartier, Duinoord en Zorgvliet werden hiervoor gesaneerd.

Dudoks wederopbouwplan

Eén van de eerste taken die W.M. Dudok in 1945 door de gemeente Den Haag werd toegewezen, was het maken van wederopbouwplannen voor het gebombardeerde Bezuidenhout en de kaalgeslagen gebieden van de tankgrachtzone. De kaalslag strekte zich globaal uit van de Scheveningseweg via de huidige Johan de Wittlaan, de President Kennedylaan, de Sportlaan en de Machiel Vrijenhoeklaan tot aan de Kijkduinsestraat.

De wederopbouwplannen hiervoor hebben in de schetsfase en naderhand ook in de uitvoeringsfase een aantal verschillende benamingen gekregen, aangezien het telkens plannen betroffen die specifiek ingingen op bepaalde deelgebieden. De reden hiervoor was dat het totale plangebied eigenlijk een samenstelling is van zeer van elkaar verschillende buurten en wijkjes die ieder ook weer deel uitmaakten van verschillende vigerende bestemmingsplannen.

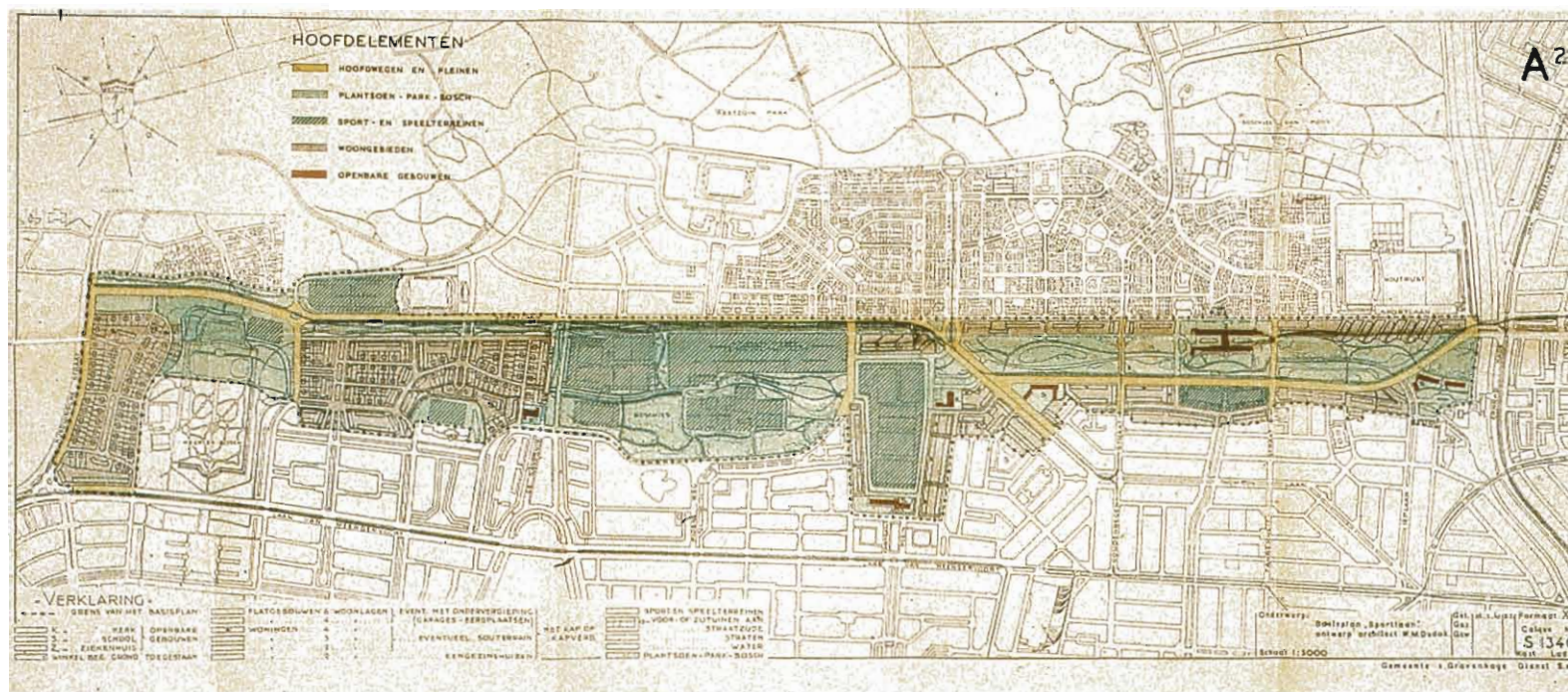
Eerst zal het basisplan, genaamd wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet I globaal worden besproken. Voor een goed inzicht is vervolgens aan de hand van de deelplannen het gebied in drieën gedeeld en hierop wordt afzonderlijk ingezoomd. Van links naar rechts zijn dit het wederopbouwplan Sportlaan tussen de Kijkduinsestraat en de Stokroosstraat, het wederopbouwplan Sportlaan tussen de Stokroosstraat en het Afvoerkanaal en het wederopbouwplan Zorgvliet I & II, voor het gedeelte tussen het Afvoerkanaal en de Scheveningseweg.

Rood het gebied voor het wederopbouwplan Sportlaan tussen Kijkduinsestraat en Stokroosstraat, groen het wederopbouwplan tussen Stokroosstraat en het Afvoerkanaal en blauw het wederopbouwplan Zorgvliet I en II.

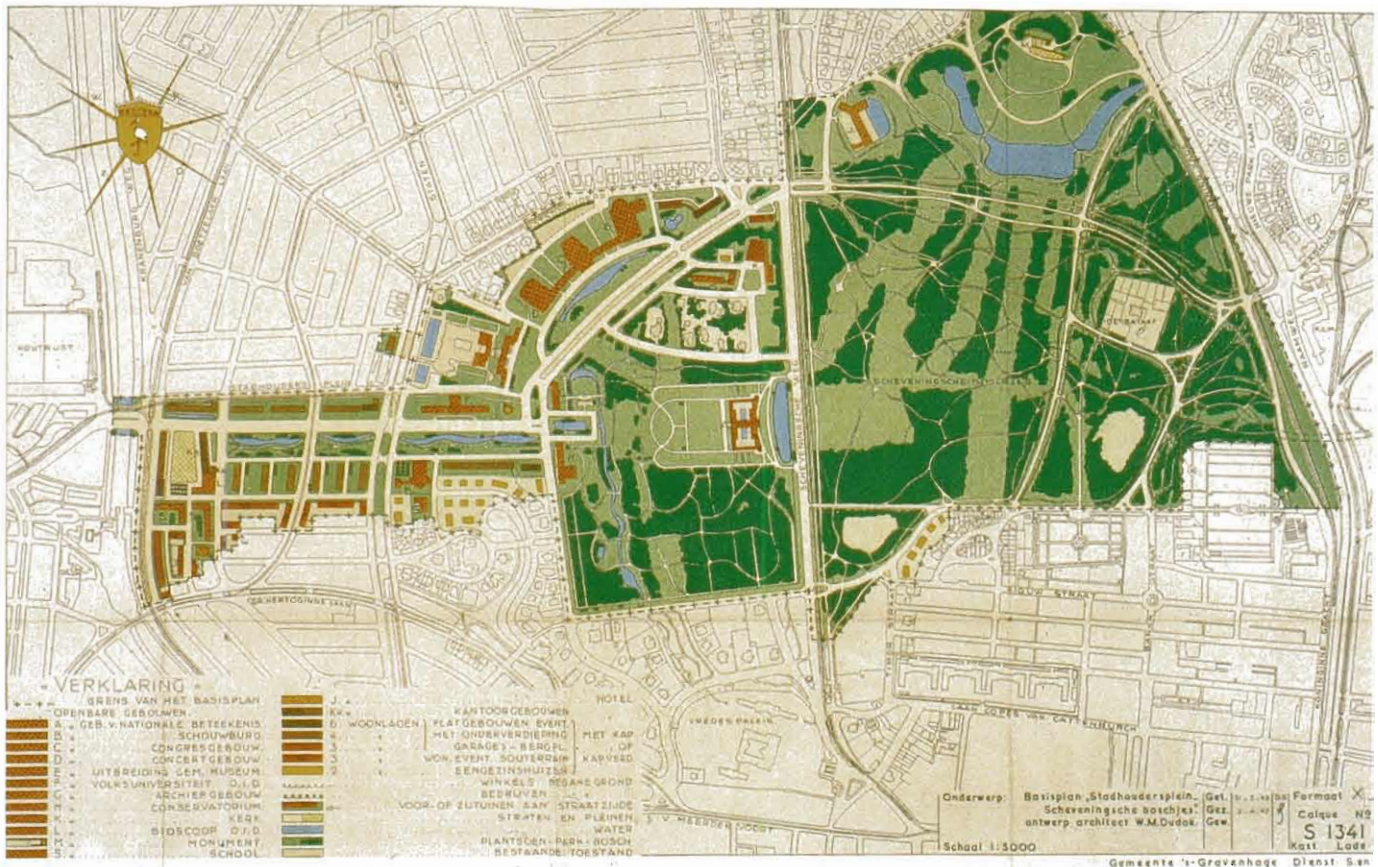
Het basisplan wederopbouw Sportlaan-Zorgvliet I

De wederopbouw van een gesaneerd gebied zoals de Sportlaan kon volgens Dudok niet los worden gezien van de ontwikkeling van de rest van de stad. Het plan zou moet passen in het totaalbeeld dat voor de toekomst van Den Haag geschetst werd. De vergroting van het stadscentrum was voor Dudok van emotionele betekenis. Hij meende dat de waarde van een stad in hoge mate werd bepaald door haar stadscentrum. Deze verleent de stad haar kleur en karakter door de confrontatie van spanning en ontspanning. Een van de meest spraakmakende keuzes die Dudok daarvoor maakte, was het plaatsen van een nieuw cultureel centrum ten westen van het landgoed Zorgvliet. Het ooit in 1920 gepresenteerde plan van H.P. Berlage en H.E. van Gelder, dat bestond uit een museum, concert- en congreszalen blies hij hiermee nieuw leven in. Van Gelder maakte samen met architect A.H. Wegerif tijdens de bezetting hier ook al een plan voor. Dudok nam het idee, maar niet het ontwerp, over.

In december 1947 werd het wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet I aan de gemeenteraad aangeboden. Onderdeel van het plandocument waren zes kaarten: A1 & B1 met een overzicht van de beschadigingen aan percelen en onroerend goed; A2 & B2 met hierop ingetekend de hoofdelementen van het plan en A4 & B4 met daarop de urgentie van uitvoering. Benadrukt werd dat het een basisplan betrof, een principiële opzet, waarop nadere invuloefeningen en veranderingen te verwachten waren. Het gedeelte gelegen tussen de Bosjes van Pex en de Scheveningseweg was het gebied met de grootste kaalslag en vertoont daarom de meest principiële verschillen met de vooroorlogse situatie. Op de locaties waar de breukrand van de bestaande bebouwing moest worden hersteld, werd voor een goede aansluiting aan het nieuwe plan gezorgd. Bruikbare woningen bleven zoveel mogelijk gespaard.

Kaart A2 van het basisplan wederopbouw Sportlaan-Zorgvliet I uit 1947 met een overzicht van de hoofdelementen van het stedenbouwkundig plan voor het deel tussen de Kijkduinsestraat en het Afvoerkanaal.

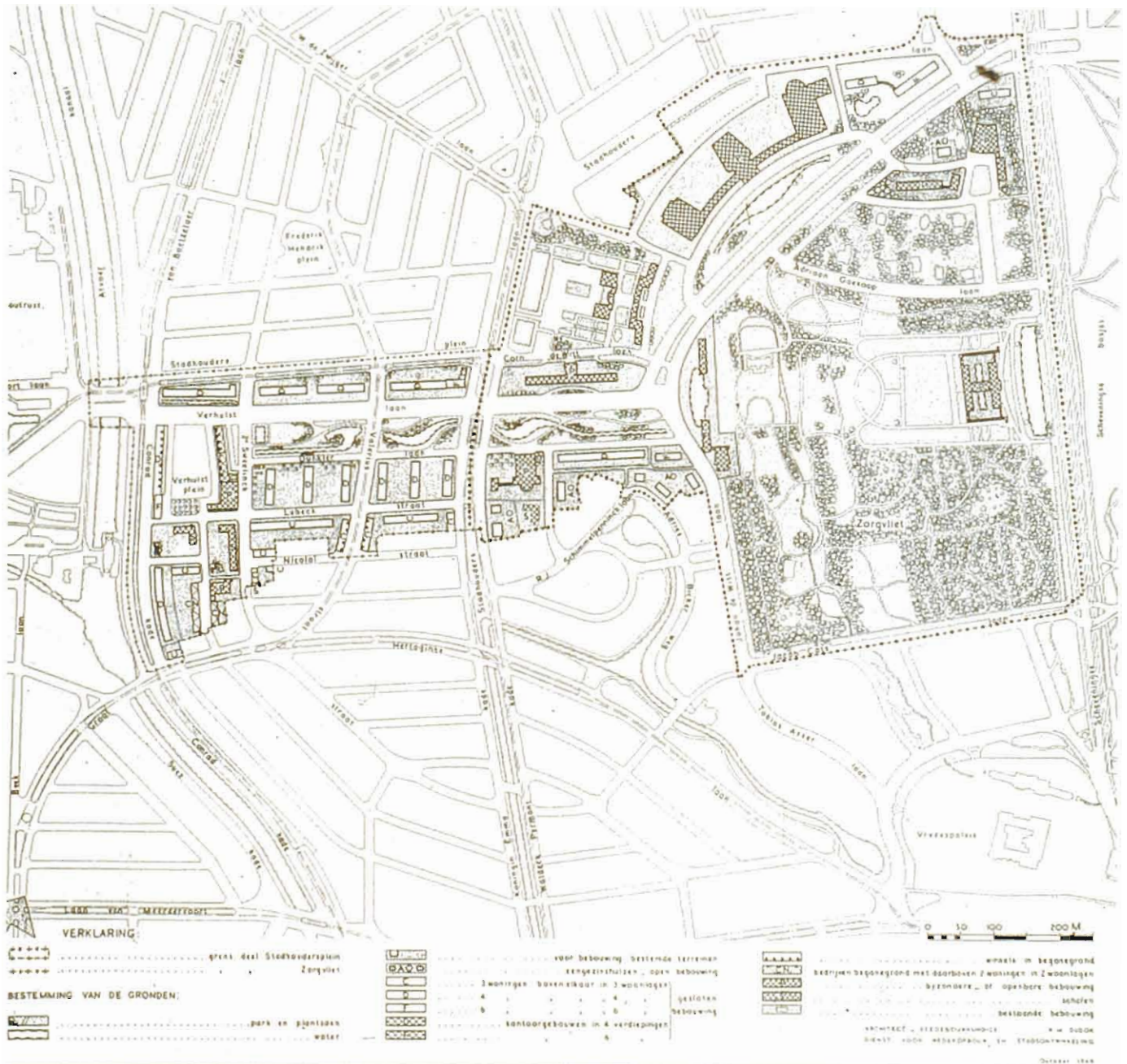

Dudok streefde met zijn basisplan naar een zeker contrast met de bestaande stad, of zoals hij het zelf omschreef: 'hoewel de vernielde wijken hier en daar ongetwijfeld de bekoring bezaten van weelde en openheid, dienden zij toch zeker niet in den ouden vorm te herrijzen. Want dit hele verwoeste gebied ligt in een stadsdeel zonder rythme, zonder spanning, zonder differentiatie: het was een strook in een vlakke eentonige stad. De herbouw opent de mogelijkheid om in deze saaie stad nieuw architecturaal leven te wekken: we laten de eenmaal ontstane ruimte zoo veel mogelijk spreken en herscheppen die in fraaie plantsoenstrooken met waterpartijen; plantsoenen, die wij omzoomen met nieuwe flatgebouwen, hooger dan de omgeving. Zoo ontstaat er in dit stadsbeeld een contrasteerend element, dat wij als een gaaf geheel van groen en huizen nieuw kunnen scheppen.'¹

Bebouwingsbeeld en infrastructuur

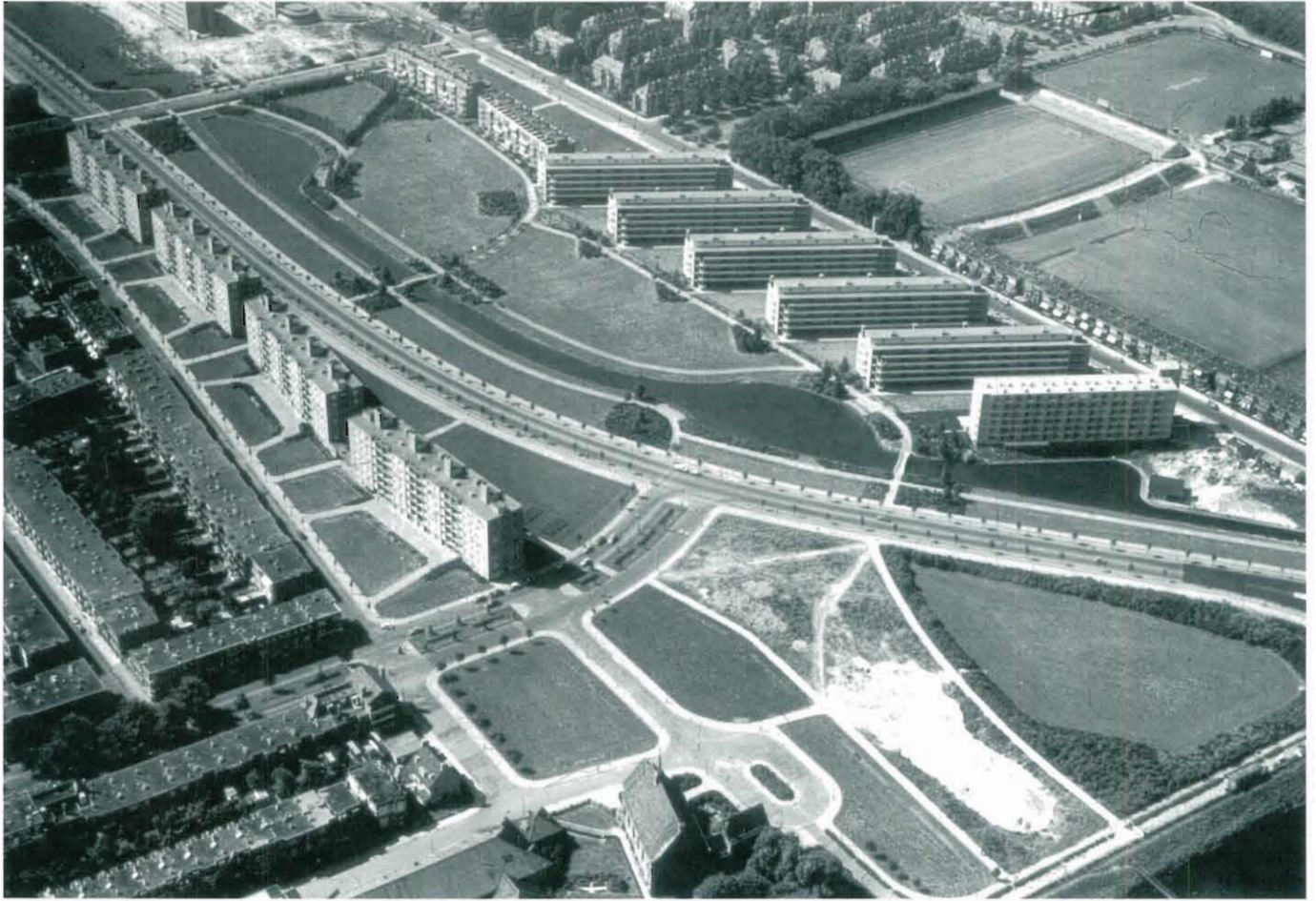
Dudok heeft naar zijn eigen opvattingen in het wederopbouwplan een ergernis en een nieuw verworven inzicht kunnen verenigen. De ergernis aan de vooroorlogse kleinschalige bebouwing in combinatie met brede straten. 'Als ik langs de Sportlaan loop dan krijg ik altijd de indruk dat ik mijn hoed op die huisjes kan leggen, omdat het zulke lage huisjes aan zo'n brede laan zijn.' Om die reden maakte hij de Sportlaan tussen Afvoerkanaal en Kwartellaan minder breed, zodat de afmetingen meer in overeenstemming zou komen met de nog bestaande bebouwing. De Segbroeklaan, waaraan vier en zes lagen hoge flats waren gedacht, werd de nieuwe hoofdverkeersweg. Deze verkeersweg bood hem de

Kaart B2 van het basisplan wederopbouw Sportlaan-Zorgvliet I uit 1947 met een overzicht van de hoofdelementen van het stedenbouwkundig plan voor het deel tussen het Afvoerkanaal en de Scheveningseweg.

Plankaart uit 1947 met bebouwing en bouwhoogtes voor het gebied tussen het Afvoerkanaal en de Scheveningseweg.

het aantal woningen en de verschillende woningtypes, maar ook afhankelijk van hun ligging aan kruispunten of open ruimtes. Dudok zag flatgebouwen in deze omgeving als een logische uitbreiding van de bestaande villa's, eengezinshuizen en beneden-bovenwoningen, omdat aan dergelijke portiek-etageflats meer behoefte was. Bovendien zouden meer gezinnen profiteren van de fraaie omgeving. Door de flatgebouwen in groepen onder te brengen trachtte Dudok - zoals hij het noemde - de 'vormwil' van het stadsplan beter tot uitdrukking te laten komen. De stad zou voor bezoeker en bewoner meer inzichtelijk worden wanneer wijken en buurten als zodanig duidelijk herkenbaar zijn. De vormverwantschap tussen de verschillende flatgebouwen in dezelfde groep diende daarom in de optiek van Dudok heel groot te zijn. Behalve het groeperen van de flatgebouwen voor de ruim elf duizend inwoners die het Sportlaangebied zou moeten herbergen, plaatste Dudok nog een groot publiek gebouw, het Rode-

Kruisziekenhuis, op een prominente, naar voren gelegen positie in het plantsoen tussen de Sportlaan en de Segbroeklaan.

Behalve de functie van westelijke verkeersweg naar de buiten de stad gelegen recreatiegebieden koppelt Dudok met deze 'parkway'-achtige route de al bestaande groenpartijen van het landgoed Meer en Bos en de Bosjes van Pex. Ook het groen van de Scheveningse Bosjes en Zorgvliet kregen extra aandacht: "Een bijzonder punt van overweging was de aansluiting aan het buitengoed Zorgvliet en aan de Scheveningsche Boschjes, welke beide prachtige gebieden wij niet wenschen te doorsnijden met den nieuwe verkeersweg, omdat wij die ruimten als gave recreatiegebieden willen behouden en bovendien, omdat de aloude en luisterrijke Scheveningscheweg niet meer doorsnijdingen mag krijgen, dan strikt nodig is. Aan de noordzijde van deze weg is een vijvercomplex ontworpen, aan den voet van een 30 meter hoogen heuvel, dien wij ons met een nationaal monument gesierd denken. De herbeplanting van de Boschjes laat stroken open om van de hoogte af een fraai uitzicht te scheppen op het stedelijk silhouet met zijn vele torens. Op deze wijze wordt van de ramp dezer verwoesting partij getrokken om de stad aan de westzijde, evenwijdig aan de kust te verrijken met een prachtig groengebied, dat gelegenheid opent voor een fraaie wandeling van meer dan een uur lang."³

Meer en Bos, de Bosjes van Pex en de Scheveningse Bosjes worden als groengebieden dus nagenoeg gehandhaafd. Wel vindt een ingrijpende herinrichting van de waterpartij in de Scheveningse Bosjes plaats.

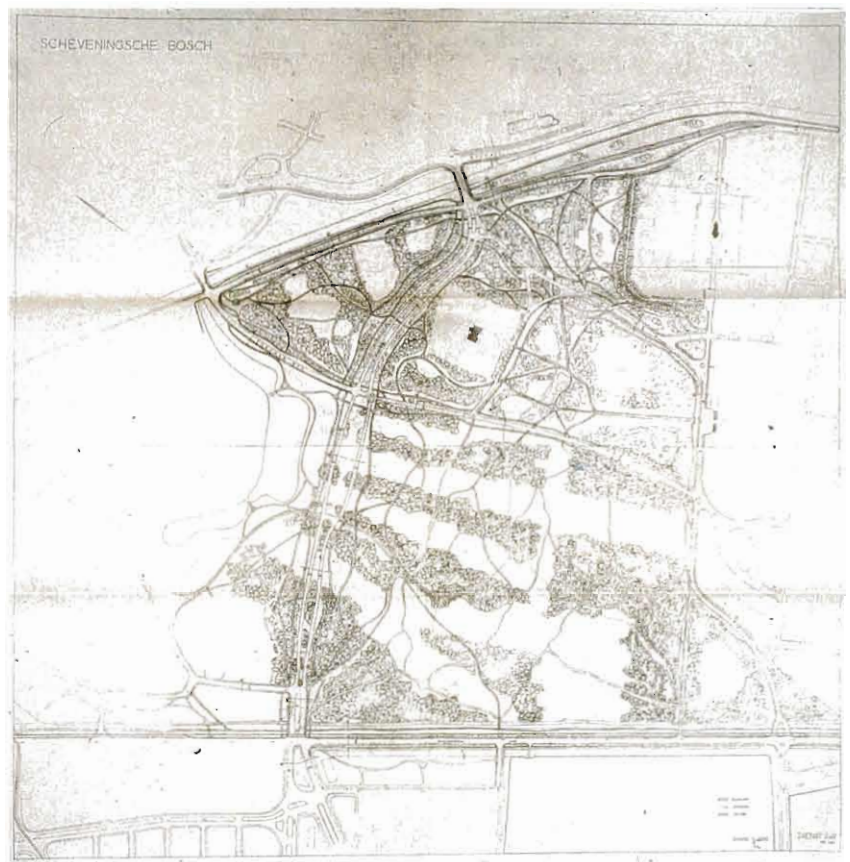
Luchtopname uit 1959 van het wederopbouwgebied tussen de Fahrenheitstraat en het Afvoerkanaal. Door de flatgebouwen in groepen onder te brengen trachtte Dudok de "vormwil" van het stadsplan beter tot uitdrukking te laten komen. Fraai is hier ook het gebogen tracé van de nieuwe verkeersweg, de Segbroeklaan, te zien.

Wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet I, overzicht van de parkway als verbindend element tussen Meer en Bosch en de Scheveningse Bosjes.

Het basisplan van Dudok is voor wat het tracé langs Meer en Bos en Bohemen betreft in grote lijnen in overeenstemming met het reeds bestaande uitbreidingsplan "Plan-West" uit 1930. Wijzigingen bestaan onder meer uit het vervangen van de in het oude uitbreidingsplan aangegeven lage bebouwing langs de noordrand door etagewoningen. Op deze manier konden er meer woningen worden gerealiseerd zonder het stedenbouwkundig patroon te verdichten. In het sterk door kaalslag getroffen deel tussen de Bosjes van Pex en de Stadhouderslaan vormt de vooroorlogse situatie geen uitgangspunt meer maar wordt deze vervangen door een open parkaanleg, doorsneden door een verkeersweg, wandelpaden en waterpartijen en begrensd door hoge bebouwing van vier lagen met een woonbestemming.

Aan beide stadseinden komt de wederopbouwzone uit in natuurgebieden: in het zuiden het landgoed Ockenburg en de duinen en in het noorden de Scheveningse Bosjes. In het noorden, nabij het gemeentemuseum had Dudok

Ontwerp uit 1948 voor herbeplanting van de Scheveningse Bosjes met open zones als zichtlijnen door het groengebied

een groot cultureel centrum gedacht. Hij zag het idee van Van Gelder als logisch gevolg op het vertrouwen in de toekomst van de residentie en noodzakelijk om de internationale positie van de stad te handhaven. In het basisplan tekende Dudok drie gebouwen die aan de voorzijde werden verbonden door een reeks van zalen. Als grote voorbeeld droeg hij Palais des Beaux Arts in Brussel aan. Tenslotte vulde hij het cultureel centrum nog aan met een volksuniversiteit, eventueel een postmuseum, een conservatorium en een archiefgebouw; 'alles in harmonie met het karakter dezer stad met veel groen en bloemen'. Dudok vond het niet nodig en zelfs niet gewenst dat dit culturele centrum van allure in het stedelijk brandpunt zou komen te liggen. Om verkeerstechnische redenen maar ook omdat het culturele centrum het stedelijk brandpunt juist moet vergroten. Het vergroten van het centrum is later ook een belangrijk thema van zijn structuurplan.

Uitwerking uit 1948 van het Wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet I voor het gedeelte met het cultureel centrum.

Reacties op het basisplan

Raad van Vijf der Haagse architecten

Op initiatief van de Bond der Nederlandse Architecten werd in 1945 De Raad van Vijf opgericht, met als doel de plannen voor de wederopbouw van Den Haag kritisch te volgen. Later werd de raad door het gemeentebestuur op eigen verzoek formeel aangesteld als een architectencommissie; een klankbordgroep die de plannen met Dudok zou bespreken. In een rondschrijven aan de leden van de Haagse gemeenteraad uitte de Raad van Vijf haar kritiek op de gang van zaken rondom de wederopbouw in het algemeen en het plan Sportlaan-Zorgvliet in het bijzonder.⁴

Ten eerste ergerde de Raad van Vijf zich aan het feit dat er wederom een deelplan werd aangeboden en er nog steeds geen structuurplan was gemaakt, terwijl dat een normale gang van zaken zou moeten zijn. Deze omgekeerde volgorde was er ook de oorzaak van dat tot dan toe de grote lijn in de Haagse stadsuitbreiding zoek was. Op de tweede plaats zag de Raad van Vijf dat het tempo bepaald werd door de materiaalschaarste. Ze waarschuwde voor het te geforceerd aanvaarden van plannen. Ten derde vond de Raad van Vijf dat het ontbreken van een structuurplan het voor de raadsleden onmogelijk maakte te oordelen over wegen en bestemmingen, woningsoorten, distributie van de wijkvoorzieningen. Een survey (statistisch onderzoek met een wetenschappelijke onderbouwing) was noodzakelijk om al deze beslissingen grond onder de voeten te geven.

Door het ontbreken van een structuurplan was - ten vierde - het culturele centrum moeilijk beoordeelbaar. Ze gaf hiervoor wel een gunstig advies, omdat de Raad het met Dudok eens was dat het centrum meer een nationaal en internationaal doel diende en niet zozeer een stedelijke functie vervulde. Over het wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet in het bijzonder merkt de Raad van Vijf op dat ze geen (verkeers)-verband met de rest van Den Haag zag. De handhaving van de locatie van het Rode-Kruisziekenhuis vonden de leden een slechte keuze omdat deze al voor de oorlog op dezelfde ongunstige plaats stond. Men miste de samenhang - een met een vast ritme ontworpen bebouwing - en de verwerkelijking van de wijkgedachte.

College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw

In het commentaar van het college werd vooral ingegaan op het ontbreken van een structuurplan. Zonder kennisneming hiervan zag het college het als onmogelijk het wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet I volledig te beoordelen, gezien de belangrijke functie van het cultuurcentrum en van de Sportlaan in de toekomstige structuur van de stad. Een herbouwplan diende, naast het aanbrenge van de door de verwoestingen mogelijk geworden stedenbouwkundige verbeteringen, aan te geven waar de gedupeerde eigenaren gelegenheid konden vinden hun herbouwplicht te vervullen. In het ter beoordeling voorliggende plan was een te geringe wooncapaciteit aangegeven waarin dit mogelijk werd. Het plan kwam volgens het college te weinig tegemoet aan de belangrijke functie van de Sportlaan als lokale verkeersader, als uitvalsweg en als schakel in de weg voor doorgaand verkeer langs de kust. Het wegtracé vertoonde een onduidelijke lijnvoering, een steeds wisselend profiel en een groot aantal dikwijls ver-

warrende kruisingen. Het college wilde een aan een moderne verkeersopvatting aangepaste, ingrijpende verbetering door een duidelijke oriëntering en het accentueren van de aansluiting met het stadscentrum⁵.

Deze opvatting taste een belangrijke grondgedachte van Dudoks plan aan, aangezien hij juist met veel zorg en aandacht de loop van de weg zo had geprojecteerd om een bepaalde stedenbouwkundige ervaring te bewerkstelligen: die van verassing en dynamiek.

Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling

Binnen de ambtelijke wereld bestond grote waardering voor het wederopbouwplan. Wel werd een bezwaar geuit tegen de plaats van het culturele centrum. De excentrische ligging zou problemen kunnen veroorzaken voor de exploitatie. Een locatie in de onmiddellijke nabijheid van de stadskern had daarom voorkeur. Het plan zou van het centrum tot aan de Bosjes van Pex tot wederopbouwgebied worden verklaard. De overige gebieden kregen de officiële aanduiding van herstelgebied.

Gemeenteraad

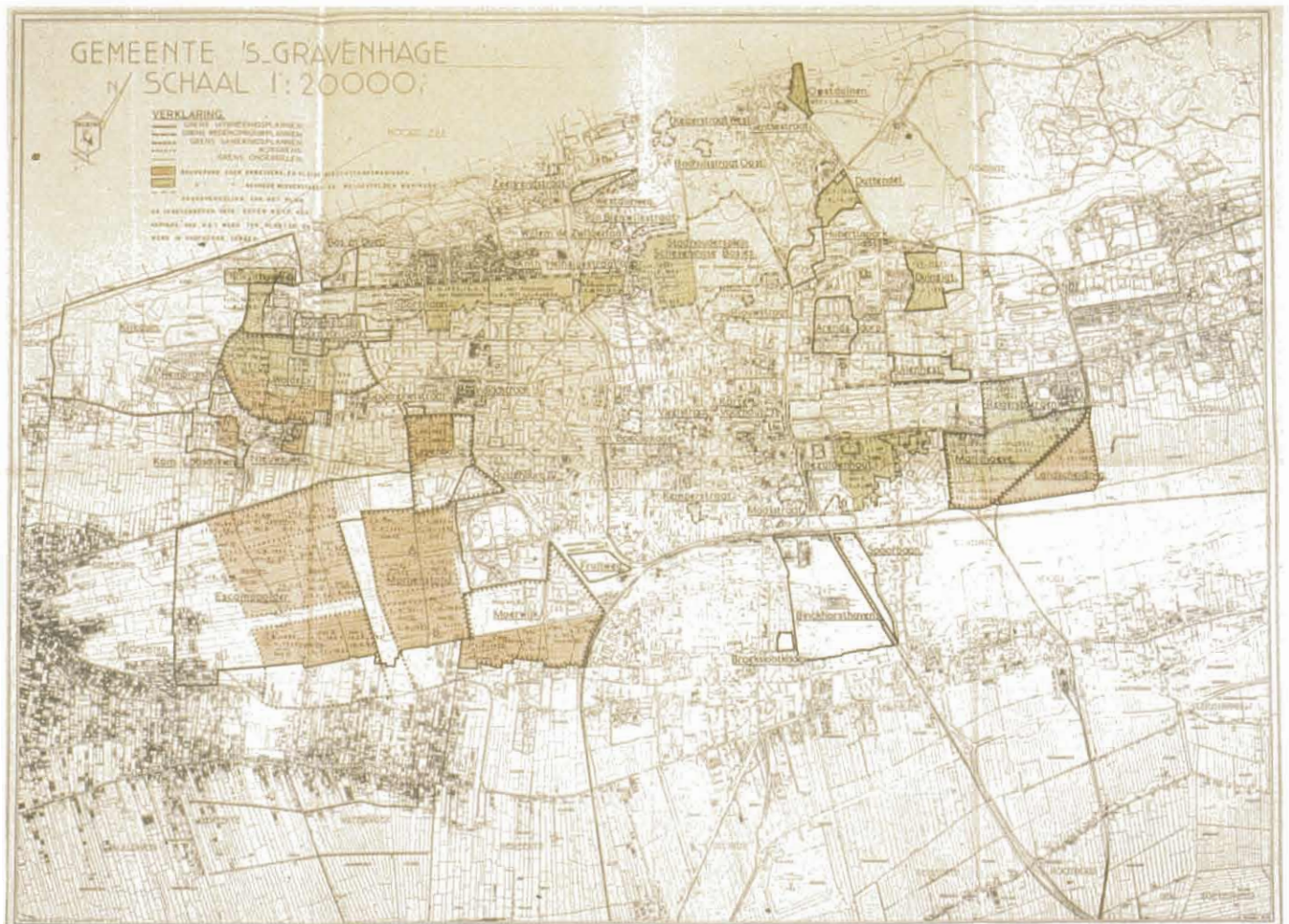
De gemeenteraad was over het algemeen enthousiast over het plan. Men accepteerde dat het basisplan voor dit gedeelte van de stad minder geschikt was voor de toepassing van de wijkgedachte, omdat het in de bestaande bebouwing moest worden ingevoegd. Het opvangen van de daling in de Haagse wooncapaciteit met hogere bebouwing was volgens de raad niet alleen duurder maar ze zag hoogbouw ook als nadelig voor het gezinsleven. Bovendien had de raad hiertegen esthetische bezwaren vanwege een te verwachten onsamenhangend beeld met de villabebouwing van de Vogelwijk. Het vele groen zag de gemeenteraad als te overdadig omdat er al veel bestaand groen aanwezig was. Onder invloed van de Raad van Vijf sprak de raad ook haar bezwaar uit over het ontbreken van een structuurplan⁶.

Het structuurplan

Op 19 juli 1949 werd na lang beraad het eveneens door Dudok opgestelde structuurplan voor heel Den Haag door de gemeenteraad als richtlijn aanvaard maar niet vastgesteld als ruimtelijk plan. Het werd door Dudok zelf ook beschouwd als richtlijn waarvan detailstudies de puntjes op de i zouden zetten. Het was een flexibel plan dat, gebaseerd op een uitvoerig survey, bedoeld was de stad naar eigen aard te laten ontwikkelen. In het structuurplan had de as Sportlaan- Segbroeklaan- Pr. Kennedylaan-Johan de Wittlaan de functie van interlokale ontsluitingsweg langs de kust tussen het Westland en Wassenaar. De surveys die Dudok ter ondersteuning van het structuurplan maakte, hadden onder andere betrekking op de toestand van de recreatiegebieden, het bekijken van de werkingssfeer van de bestaande parken en plantsoenen (1946) en de verdeling van woningtypen in Den Haag. Dat er vanuit verschillende hoeken kritiek geleverd werd op het ontbreken van een structuurplan was eigenlijk niet gegrond, omdat Dudok wel degelijk in zijn locatie gebonden wederopbouwplannen rekening hield met het groter geheel. De verschillende ruimtelijke aspecten van de surveys vormden niet alleen de basis voor het Structuurplan,

Het structuurplan voor geheel Den Haag (1949) van W.M. Dudok.

maar hebben ook de opzet van het Wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet I bepaald, zodat dit in overeenstemming was met Dudoks visie op de stad als geheel.

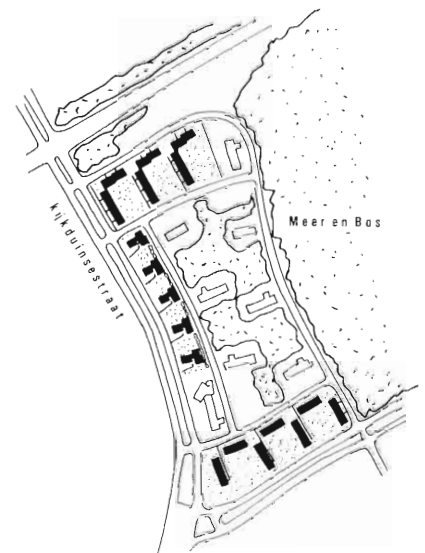
Wederopbouwplan Sportlaan - tussen Kijkduin en Stokroosveld

In dit gedeelte van het wederopbouwplan wordt de geplande nieuwbouw door een groenzone en de Haagse Beek gescheiden van de Sportlaan (deels in 1951 hernoemd tot Machiel Vrijenhoeklaan). Het links van het landgoed Meer en Bos gelegen uitbreidingsbuurtje tussen de Heliotrooplaan en de Kijkduinsestraat heeft geen verbinding met de Machiel Vrijenhoeklaan en ook het aan de andere zijde van Meer en Bos gelegen Bohemen is slechts op twee punten met de laan verbonden. Het Stokroosveld vormt de overgang naar een meer geïntegreerde behandeling van gebouwen, groen en verkeer, zoals het gedeelte van het wederopbouwplan tussen Stokroosveld en Afvoerkanaal te zien zal geven.

De uitbreiding tussen Heliotrooplaan en de Kijkduinsestraat

In het plan van Dudok voor de bebouwing van de gronden tussen de Heliotrooplaan en de Kijkduinsestraat werd niet uitgegaan van hoogbouw.

Survey (1947) naar verdeling van de woningen met in groen aangegeven de woningen voor de middenstand en welgestelden en in roze de arbeiderswoningen.

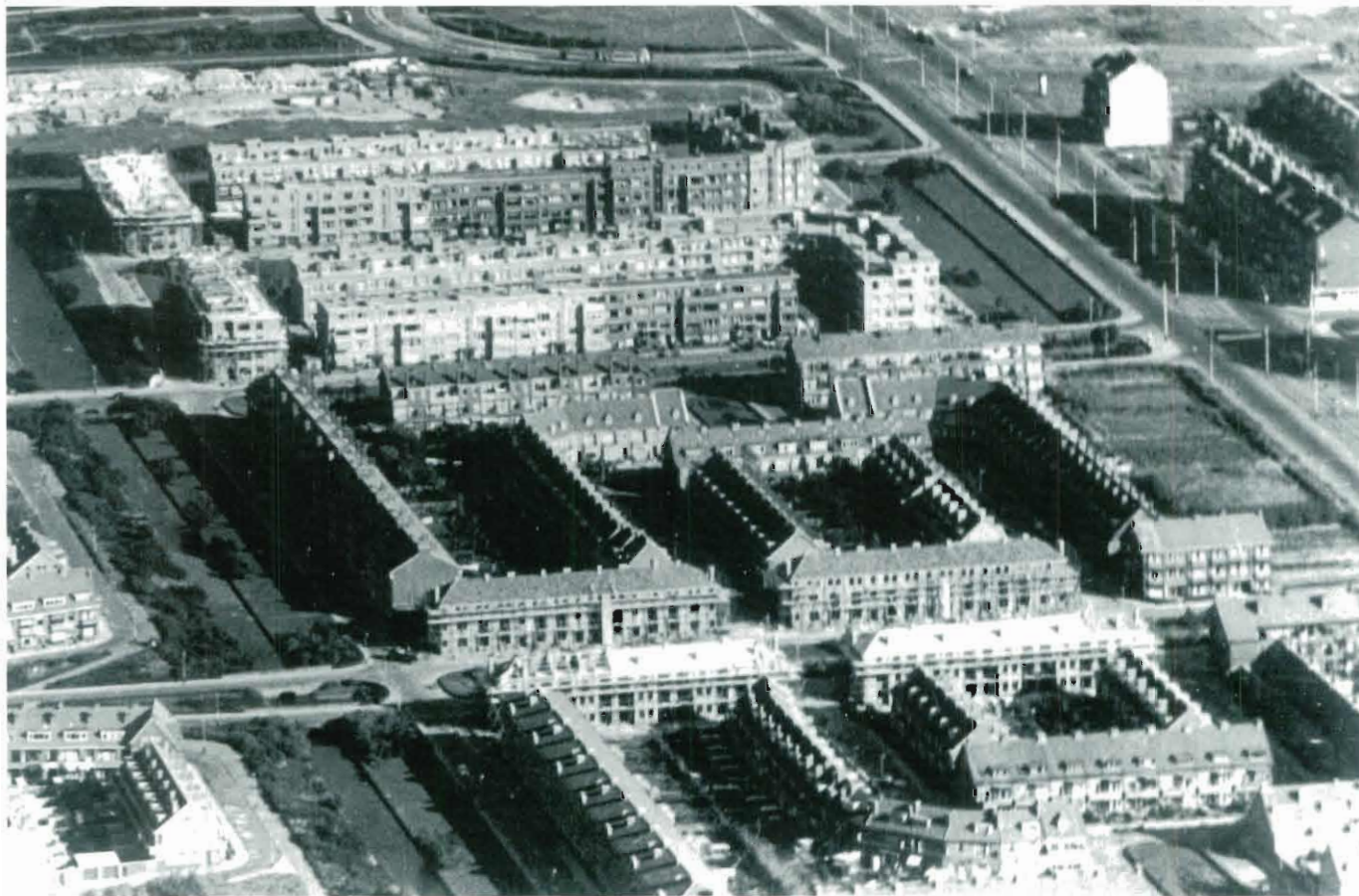

De opzet van het wijkje tussen Kijkduinsestraat en Meer en Bos, grotendeels gerealiseerd volgens het aangepaste plan uit 1954 van de architecten J. Wils, J.A. Lucas, H.E. Niemeijer en W.S. van der Erve.

Door het toekennen van extra premie, boven de normale premie volgens de geldende financieringsregeling voor de particuliere woningbouw door het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting, kon in deze uitbreidingsbuurt echter duurdere hoogbouw gerealiseerd worden. Aangezien hoogbouw werd gezien als een onmisbaar element in sommige stadswijken, werd dit deel van het wederopbouwplan in 1954 aangepast en opnieuw getekend door de architecten J. Wils, J.A. Lucas, H.E. Niemeijer en W.S. van de Erve. Het plan handhaaft het door Dudok ontworpen stratennet maar gaat nu uit van een hoofdopzet met acht flatgebouwen van 12 en 13 woonlagen (256 woningen). Zes gebouwen zijn geprojecteerd op een centraal en grotendeels als plantsoen in te richten terrein tussen de Ericalaan en de Heliotrooplaan. Twee hoogbouwflats in de randzone markeren de positie van deze buurt ten opzichte van de Machiel Vrijenhoeklaan en de Kijkduinsestraat. Aan de voet van de flat aan de Kijkduinsestraat is een pleintje en een wijkcentrum met café en winkels getekend. In het plan wordt het centrale gebied met de zes flats aan drie zijden omgeven door een randzone waarin de bebouwing in haakvormige open verkavelingen is gegroepeerd. Door deze wijzigingen werd het aantal woningen van 450 uit het wederopbouwplan opgevoerd naar 750. De buurt is volgens de aanpassing uit 1954 uitgevoerd behalve een op de zuidhoek van de Kievitsbloemlaan en de Ericalaan geplande (kleuter-) school en een parkeergarage onder het middenplantsoen.

Luchtopname uit 1965. Hier verrees de eerste hoogbouw van Den Haag.

Luchtopname uit 1952 van Bohemen. Dit deel is nog ingericht en aangelegd volgens het vooroorlogse uitbreidingsplan Centrum-West uit 1930. De na-oorlogse nieuwbouw langs de Savornin Lohmanlaan moet dan nog worden gebouwd.

Bohemen

Bohemen is nog ingericht en aangelegd volgens het vooroorlogse uitbreidingsplan Centrum-West van 1930. Het zuidelijke gedeelte was al grotendeels bebouwd. Omdat hier in de oorlog weinig was kaalgeslagen werd in het wederopbouwplan uitgegaan van behoud van de bestaande situatie met slechts kleine aanpassingen. Wel diende langs de Savornin Lohmanlaan de wooncapaciteit met 200 woningen verhoogd (van 1800 tot 2000) te worden. Door het verlagen van de minimum inhoud van de maten van de woningen, het verhogen van het aantal bouwlagen en het verlagen van het winkelaantal heeft men deze verdichting bewerkstelligd.

Stokroosveld

Het vooroorlogse voor sport- en gymnastiek bedoelde Stokroosveld was veel breder dan het huidige sportterrein. Omdat de bestaande lage bebouwing volgens Dudok ongeschikt was om een dergelijke grote ruimte te omsluiten, tekende hij een nieuwe strook bebouwing voor de bestaande huizen, waardoor het veld veel smaller werd. Omdat deze nieuwbouw het zicht vanuit de bestaande bebouwing op het Stokroosveld zou blokkeren, werden er tegen de plannen van Dudok veel bezwaren aangetekend. De bewoners wilden het behoud van het Stokroosveld in vooroorlogse vorm. Dudok reageerde hier aldus op: *'De opdracht tot het vervaardigen van een wederopbouwplan houdt mijns inziens tevens in, dat situaties, die in het oude plan stedenbouwkundig onbevredigend waren, worden herzien. Het Stokroosplein met zijn omringende bebouwing vormt hiervan een typisch voorbeeld. Deze bebouwing is veel te onaanzienlijk om een dergelijke grote ruimte te*

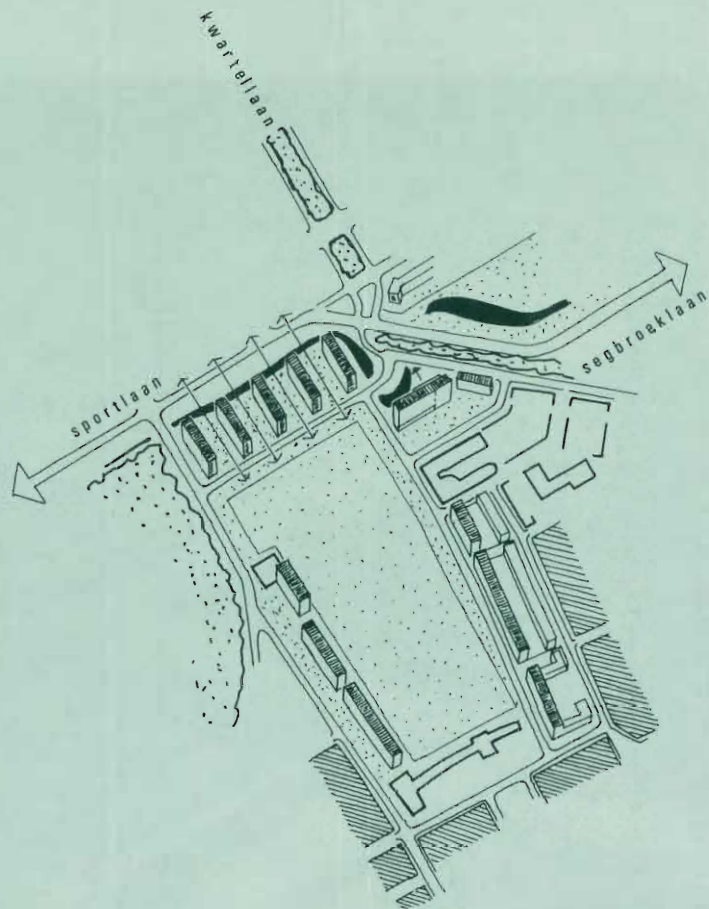
Het nog zeer brede Stokroosveld van voor de Tweede Wereldoorlog. Luchtopname uit 1926.

begrenzen, zowel wat betreft de hoogte als de architectuur. Aangezien afbreken van deze huizen onmogelijk is, heb ik de oplossing gezocht door een bouwblok vóór deze woningen te projecteren, hetgeen door de grote beschikbare ruimte wél mogelijk is. Hierdoor wordt dus een winst in stedelijk schoon verkregen, die aan alle inwoners ten goede komt. Wanneer men nu anderzijds zoveel mogelijk wil tegemoet komen aan de bezwaren van de belanghebbende in casu de bewoners van de huizen langs het oude Stokroosplein, dan begint het probleem bedenkelijk veel te lijken op het zoeken naar de quadratuur van de cirkel. Want maakt met of een nieuw plan, en dan houdt dat tevens verbeteringen in van situaties, die voorheen onbevredigend waren, of men laat alles in zijn oude waarde en herbouwt volgens het oude plan.'

Groen en Water

Door de aanwezigheid van het voormalig landgoed Meer en Bos, de Bosjes van Pex en het Stokroosveld bezit dit gedeelte van het wederopbouwplan een fors aantal grote groengebieden.

Deze groene 'uitstraling' is ook in de aangrenzende wijken terug te vinden. In de wederopbouwwijk Meer en Bos wordt de sfeer sterk bepaald door het groene 'hart' waar de woontorens in staan en door de goed ingerichte openbare tuinen tussen de Heliotrooplaan en de Narcislaan. De groenstructuur van Bohemen is kenmerkend voor de stedenbouw uit de jaren twintig en dertig van de 20e eeuw. Groenassen, deels met singels zijn als belangrijke dragers in het stratenpatroon opgenomen. Een opvallend element is de as tussen de Balsemienlaan en de Machiel Vrijenhoeklaan dat als plantsoen is ingericht. Deze groenstrook verbindt het groen van Meer en Bos met de Bosjes van Pex. Door de drukte op de

De opzet van het versmalde Stokroosveld volgens het concept van W.M. Dudok. Op de plaats van de school aan de Sportlaan verzeen vijf flats haaks op deze laan.

doorgaande weg is het groen echt scheidingsgroen en minder geschikt om erin te verblijven. Het vormt wel een mooi decor voor de flats langs de Balsemienlaan.

Architectuur

Opmerkelijk is dat vele gebouwen in dit deel van Sportlaan-Zorgvliet van hoge architectonische kwaliteit is. Dit heeft te maken met het feit dat de woningbouw hier bestemd was voor de beter gesitueerden. De woningen hebben daardoor een ruime plattegrond, maar er is er ook gebruik gemaakt van duurzame materialen en van goede vormgevers.

Zoals eerder opgemerkt, hebben in afwijking van de door Dudok geplande laagbouw, de architecten Wils, Lucas, Niemeijer en Van de Erve een ander plan voor Meer en Bos gemaakt, waarin hoogbouw een kenmerkend element vormt. Twee van de zes woontorens in het 'groene hart' aan de Heliotrooplaan en de Ericalaan zijn ontworpen door W.S. van de Erve (1953-1959). Het zijn de eerste hoge woongebouwen (14 verdiepingen) in Den Haag. De levendige combinatie van betonnen borstweringen en houten puien aan de langsgevels, de gesloten kopgevels en de ruime entreepartijen geven de gebouwen een karakteristieke "vijftiger- jaren vormgeving".

In Bohemen is het vooroorlogse stratenplan deels ingevuld met naoorlogse woningbouw die soms voortborduurt op de stijl van de nieuwe Haagse School en soms door gebruik van betonnen elementen, meer ronde belijning en moderne decoraties typerend zijn voor de traditionele stroming van de wederopbouw-

De twee flats aan de Heliotrooplaan van W.S. van der Erve zijn de eerste hoge woongebouwen (14 verdiepingen) van Den Haag. Opname 1964.

Traditionele architectuur in Bohemen met typische wederopbouwtrekken.

architectuur. De meest opvallende voorbeelden hiervan vormen de twee blokken woningen aan de Dotterbloemlaan van het architectenbureau Blankespoor en De Vries uit 1950-1952.

Ontwikkelingen na 1965

Het wederopbouwgebied tussen Kijkduin en het Stokroosveld is tot op heden in aanleg nog bijna in oorspronkelijke staat. In Meer en Bos zijn slechts twee nieuwbouwprojecten gerealiseerd. Er zijn echter plannen voor verdere verdichting. Rondom het Stokroosveld is het enige nieuwe element een verzorgingshuis op de noordwest hoek van het veld. Omdat het zich in de pleinwand inpast heeft het geen verstorende werking.

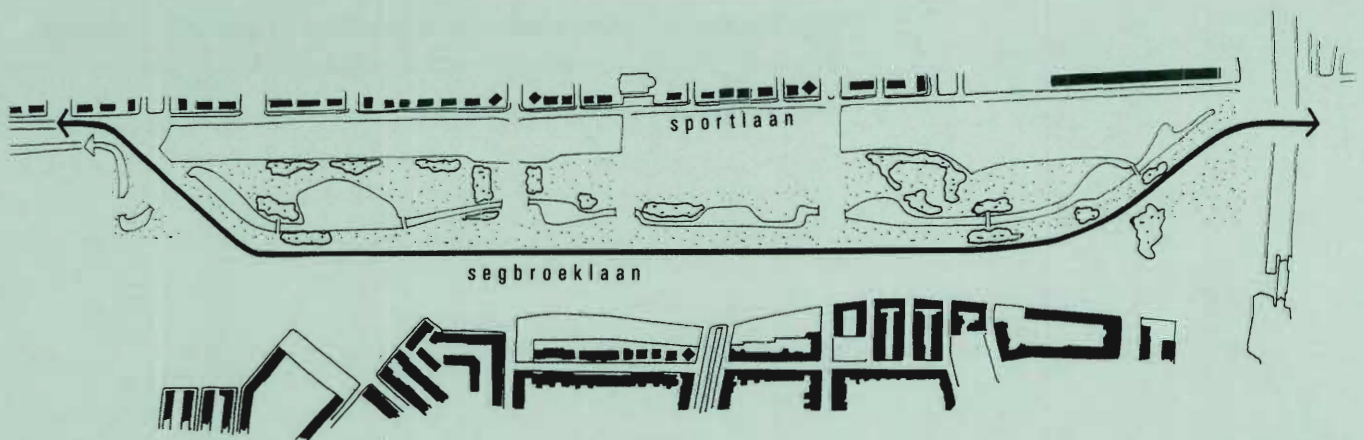
De conform het wederopbouwplan gerealiseerde strook tussen het Stokroosveld en het Afvoerkanaal bestaat uit een open parkaanleg met wandelpaden en waterpartijen. Opname 1965.

Wederopbouwplan Sportlaan - tussen Stokroosveld en Afvoerkanaal

Opzet

Voor dit gedeelte van de Sportlaan bedacht Dudok ter weerszijden van de iets naar het noorden te verleggen Haagse Beek een open parkaanleg, doorsneden door een verkeersweg, wandelpaden en waterpartijen en begrensd door bebouwing van vier en zes lagen met een woonbestemming. De Sportlaan wordt in het nieuwe plan aangepast aan de schaal van de vooroorlogse bebouwing tot een ruime woonstraat. De Segbroeklaan wordt de nieuwe verkeershoofdweg en krijgt om verrassende doorkijkjes te maken een gebogen tracé. De bebouwing speelt daarin ook een belangrijke rol. Afhankelijk van de gevraagde woningtypes bestemd voor de gegoede middenstand en de welgestelden zijn de flatgebouwen

De Sportlaan wordt aangepast aan de schaal van de vooroorlogse bebouwing tot een ruime woonstraat. De Segbroeklaan wordt de nieuwe verkeershoofdweg en krijgt om verrassende doorkijkjes te maken een gebogen tracé.

die de plantsoenen omranden verschillend in hoogte. Flatgebouwen waren volgens Dudok wenselijke en noodzakelijke toevoegingen in deze omgeving van villa's, eengezinshuizen en boven- en benedenwoningen omdat ze voorzien in een bouwwijze waar het meeste behoefte aan was 'in verband met de steeds groter wordende moeilijkheden met bedienend personeel'.

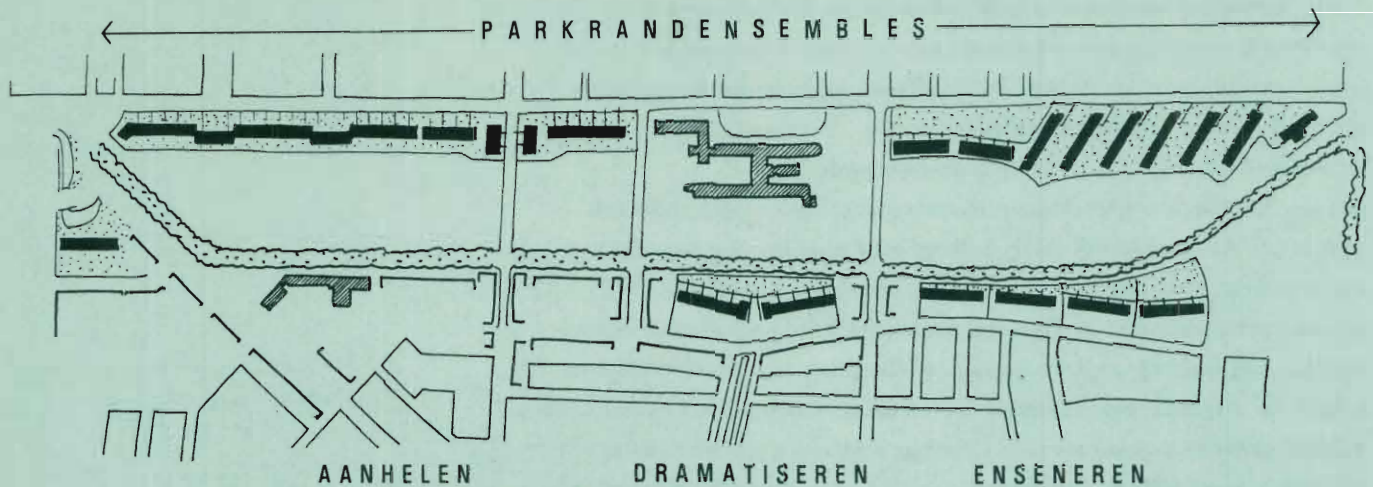
Aan een deel van de Segbroeklaan projecteerde hij flatgebouwen onder een hoek in het plantsoen terwijl elders de flatgebouwen evenwijdig aan deze weg waren gedacht. Voor een meer monumentaal effect kreeg het Rode-Kruisziekenhuis (dat over herbouwrechten beschikte) een prominente plaats door het, ten opzichte van de naastgelegen bebouwing, naar voren te plaatsen. Behalve de later aangegeven locatie voor een nieuw te bouwen het lyceum en de wegens bezwaren van omwonenden vijf meter verplaatste gebouwen langs een deel van de Segbroeklaan is dit gedeelte van het wederopbouwplan geheel volgens Dudoks plan uitgevoerd.

Groen en Water

Het plantsoen tussen de Segbroeklaan en de Sportlaan met de vergraven Haagse Beek als dragende waterstructuur is behalve een 'parkway' ook een belangrijke openbare ruimte voor de bewoners van de erlangs gesitueerde flats. Voor de gebouwen aan de Segbroeklaan is het meer een uitzicht op, terwijl de flats aan de overzijde er min of meer in staan. De oorspronkelijke inrichting van het groen en de waterpartijen werd gekenmerkt door lange zichtlijnen over het

Het plantsoen tussen de Segbroeklaan en de Sportlaan met uitzicht op de flats aan de Segbroeklaan. Opname 1956.

water, verspreide boomgroepen en plantsoenen met heesters en rozenstruiken. De waterpartijen hadden licht glooiende taluds met lage beschoeiingen. De monumentale esthetiek van de Sportlaan als stedelijke parkzone wordt door de huidige ecologische vorm van beheer echter fors verstoord.

Architectuur

Het hoofdbestanddeel van het plangebied bestaat hier opmerkelijk genoeg niet uit bebouwing, maar uit groen. De aanwezige bebouwing is vooral bedoeld als begeleiding van de verkeersweg en is daarom in de lengterichting geplaatst langs en georiënteerd op de groene zone. De flats langs de Segbroeklaan bestaan uit langgerekte stroken van drie tot vijf bouwlagen met ter hoogte van het Rode-Kruisziekenhuis een monumentaal element in de vorm van twee iets schuin geplaatste en teruggelegen flatgebouwen. Langs de Sportlaan is de rand van de groenzone gemarkeerd door drie ensembles, bestaande uit een doorgaande reeks portiek-etageflats, het Rode-Kruisziekenhuis dat nadrukkelijk in het groen naar voren is geschoven en een reeks schuingeplaatste flatgebouwen. Een belangrijk bindend element is de gele baksteen waarin vrijwel alle bebouwing langs de Sportlaan is uitgevoerd. De woningen zijn ruim en comfortabel, en zijn ontworpen en uitgevoerd in een hoge kwaliteit van materiaaltoepassing en detaillering. Veel flats zijn ontworpen door de Haagse architect P. Zanstra met de voor hem kenmerkende hoge architectonische kwaliteit. De enige echte wijziging op het wederopbouwplan dat Zanstra maakt is zijn ontwerp voor de woningbouw Sportlaan 606-1244 waar hij de voorgeschreven schuine kap vervangt door een teruggelegde dakopbouw.

Een architectonisch hoogtepunt is het lyceum naar ontwerp van J.J.P. Oud aan de Goudsbloemlaan/Segbroeklaan. Het gebouw reageert op de knik in de Segbroeklaan door de ronde verbinding van het hoofdgebouw met het gymnasietegedeelte.

De positionering van de bouwblokken is sterk bepaald door het idee dat deze dient als begeleiding van de verkeersweg. De flats zijn daarom grotendeels in de lengterichting geplaatst langs en georiënteerd op de groene zone.

De flats aan de Segbroeklaan van de architect P. Zanstra zijn van een hoge architectonische kwaliteit. Opname 1961.

Ontwikkelingen na 1965

Zoals in de andere delen van het wederopbouwplan Sportlaan is ook in dit gedeelte sprake van 'conservatie'. De enige nieuwbouw wordt gevormd door de uitbreiding van het Rode-Kruisziekenhuis en een woongebouw aan de Segbroeklaan, nabij het Afvoerkanaal. De architectuur is nog grotendeels in oorspronkelijke staat, zij het dat een deel van de oorspronkelijke puien, die vaak uit ranke houten of stalen puien kozijnen bestonden is vervangen. Met name in de eerste renovatiegolf aan het eind van de jaren tachtig heeft dit geleid tot kunststof of aluminium puien die niet passen in het oorspronkelijke architectuurbeeld.

De grootste bedreiging voor het gebied is de wijze waarop het groen sinds enkele jaren wordt beheerd. Als gevolg van een algemene trend naar ecologische zones in plaats van afgebakende en goed onderhouden plantsoenen en waterpartijen is ook hier gekozen voor een natuurlijke beheerwijze. Strakke belijningen van oevers en plantsoenen zijn opgeheven door beschoeiingen te verwijderen en de natuur de vrije loop te laten gaan. Van een dergelijke 'natuurlijkheid' is in het oorspronkelijke plan geen sprake. De monumentale esthetiek van de Sportlaan als stedelijke parkzone wordt door de huidige ecologische vorm van beheer echter fors verstoord.

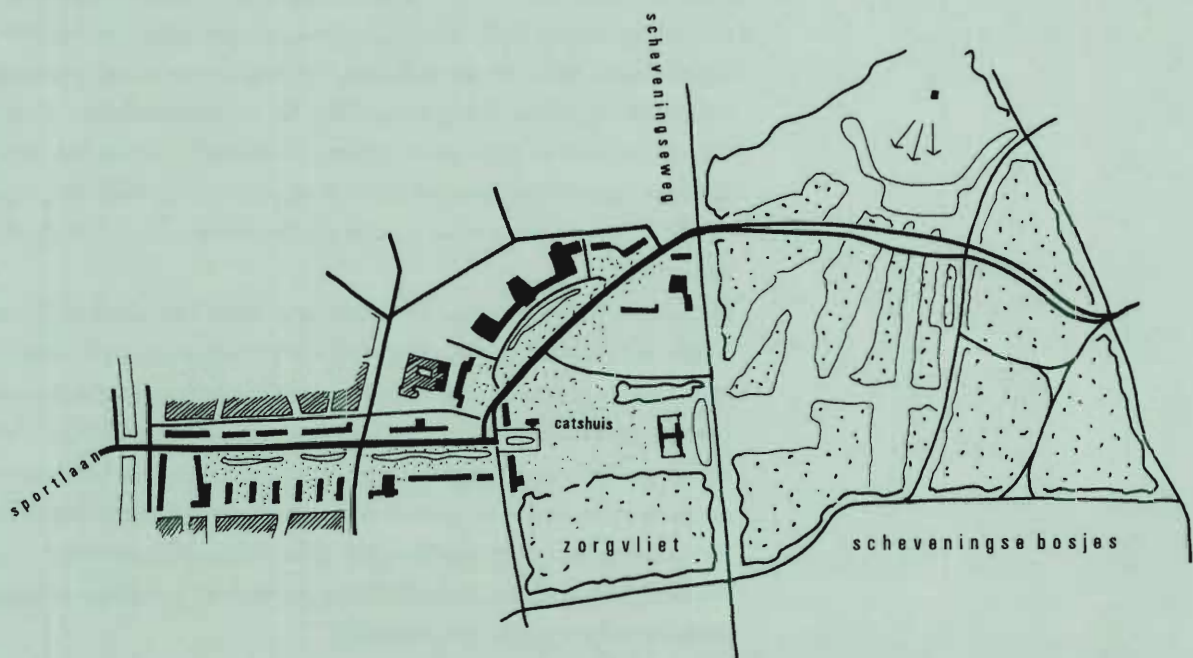
Wederopbouwplan Zorgvliet I & II - tussen Afvoerkanaal en Scheveningseweg

Opzet

Dit plandeel betreft het gebied tussen de Houtrustbrug over het Afvoerkanaal en de Scheveningse Bosjes. In het gedeelte van het Wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet vanaf de Houtrustbrug wordt het thema van de weg als stedelijke parklaan met aan weerszijde woonbebouwing nog even doorgezet. Weg en groenstrook zijn nu alleen van positie gewisseld. Bij het naderen van Zorgvliet en de Scheveningse Bosjes wordt ingezet op het monumentaliseren van het bestaande stadslandschap. Het verlengde van de Sportlaan, de President Kennedylaan, zou zijn einde vinden bij het landgoed Zorgvliet. Hier zou vanaf de weg een doorzicht geboden worden, langs het Catshuis, op een nieuw te bouwen paleis op het landgoed. De verbinding met de Scheveningseweg, de Johan de Witlaan, sluit haaks op de Kennedylaan aan. Langs de Johan de Witlaan zou een groot sociaal-cultureel centrum Zorgvliet aan de noordzijde omarmen. De Scheveningse Bosjes zouden worden heringericht, met doorzichten vanaf een nieuw te maken nationaal monument. De Prof. B.M. Teldersweg zou hier met een brede middenberm doorheen lopen.

Dit deel van het totale wederopbouwplan voor de herinrichting van de tankgrachtzone is het minst conform de voorstellen van Dudok uitgevoerd en mist de in de planopzet aangegeven monumentale samenhang. In plaats van de geplande woonbuurt werd een groot deel voor kantoren bestemd terwijl het door Dudok zo zorgvuldig geplande Cultureel Centrum uiteindelijk maar voor een zeer klein deel en niet volgens de door hem aangegeven opzet is gereali-

De hoofdopzet van het wederopbouwplan voor de Zorgvliet-zone.

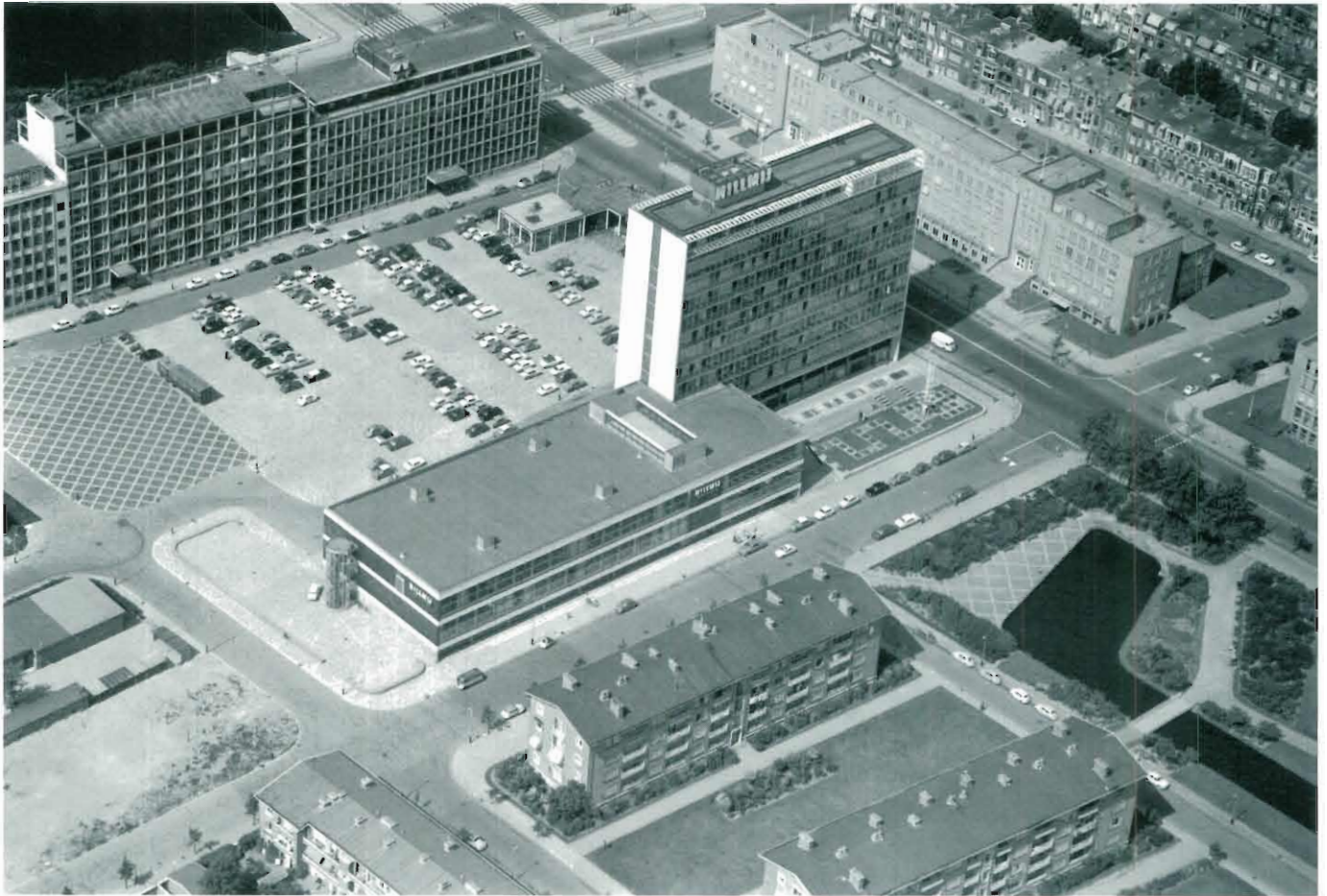

Luchtopname uit 1962 waarop de oorspronkelijke aanleg ter weerszijde van de President Kennedylaan goed is te volgen. Op de voorgrond het begin van de Johan de Wittlaan.

seerd. Het in de as van de President Kennedylaan geprojecteerde paleis in het landgoed Zorgvliet is nooit gebouwd en ook de herinrichting van de Scheveningse Bosjes met open doorzichten naar een groots nationaal monument is niet volgens de geplande opzet tot stand gekomen.

De strook tussen President Kennedylaan en het Stadhoudersplantsoen werd conform de opzet van de Sportlaan/Segbroeklaan ingericht als stedelijke parkway langs een brede strook groen met de vergraven Haagse Beek als centrale waterpartij. Aan de westzijde (in het Statenkwartier) was de bebouwing evenwijdig aan de President Kennedylaan gedacht, terwijl aan de oostzijde (in Duinoord) de flatgebouwen haaks op het Stadhoudersplantsoen waren geprojecteerd. In het Statenkwartier staat de vooroorlogse bebouwing direct achter

Het Verhulstplein in 1962.

de nieuwbouw aan de President Kennedylaan. In Duinoord was de kaalslag van groter omvang. Achter de haaks geplaatste strokenbouw langs het Stadhoudersplantsoen liet Dudok hier de nieuwbouw aansluiten op het bestaande stramien van straten en bouwblokken van de rest van de wijk. Overigens is de in het wederopbouwplan gedachte herbouw van de totale Obrechtstraat tot aan de Groot Hertoginnelaan, waarvoor bestaande woningen zouden moeten worden gesloopt, nooit in zijn geheel gerealiseerd. Hierdoor botst de voor-oorlogse bebouwing van de Obrechtstraat nu weinig fraai op de na-oorlogse invulling. Tegenover het Afvoerkanaal was in het plan ruimte gemaakt voor een plein (het latere Verhulstplein) dat als schakelpunt gezien kan worden tussen de parkzone van de Sportlaan/Segbroeklaan en die van het Stadhoudersplantsoen/President Kennedylaan. Volgens Dudok moest dit een besloten plein worden omgeven door een winkelcentrum met bovenwoningen. Uiteindelijk is een geheel andere invulling geven aan het plein. In 1955 wordt voor dit deel het plan herzien, gebaseerd op het gegeven dat er op dat moment een grotere vraag was naar kantoren voor deze locatie. Mede hierdoor werd de bebouwingshoogte voor de noordzijde van het plein aangepast van zes naar elf bouwlagen en werd het plein omgeven door kantoren met het hoge gebouw voor de verzekeringsmaatschappij Nillmij als duidelijk markeringspunt.

Groen en Water

Het gebied is opgevat als een stadskwartier van voorname allure met veel park, plantsoenaanleg en enige waterpartijen. De groenstrook van de Sportlaan-

Segbroeklaan is voortgezet langs de President Kennedylaan en het Stadhoudersplantsoen. De Houtrustbrug en het Verhulstplein vormen de schakel tussen beide plantsoenen. De waterloop van de Haagse Beek in het plantsoen heeft een lineair karakter maar wordt door bajonetachtige verspringingen verlevendigd. Het gehele plantsoen verkeert in hoofdopzet, met bruggetjes en beplantingen hier nog in de oorspronkelijke staat. Tussen de woongebouwen haaks op het Stadhoudersplantsoen liggen goed onderhouden binnenhoven, die door hagen zijn afgescheiden van het plantsoen.

Architectuur

In dit deel van het wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet is een mengeling van kantoren en woningbouw te zien waarbij met name langs de Johan de Wittlaan weinig samenhang in de bebouwing tot stand is gekomen. De bebouwing bestaat hier vooral uit autonome objecten van verschillende grootte, opbouw en architectuur. Ook de ruimte tussen de gebouwen varieert van groen, plein of waterpartij.

Een sterk in het oog springend element aan het Verhulstplein is het voormalig kantoorgebouw uit 1960-1961 van de Nillmij naar ontwerp van de architecten Brouwer en Deurvorst. Hoewel de vliesgevel is gemoderniseerd, is het silhouet van het gebouw nog steeds indrukwekkend en prominent aanwezig. Het aan de andere zijde van het plein gelegen voormalig kantoorgebouw van Caltex valt op vanwege een opvallend kunstwerk op de kopse gevel aan de Kennedylaan, uitgevoerd in betonsgraffito. Vermeldenswaard zijn ook de zeven stroken luxueus

De groenaanleg nabij het Stadhoudersplantsoen is tot op heden bewaard gebleven. Tussen de flatgebouwen liggen goed onderhouden gemeenschappelijke tuinen. Opname 1957.

uitgevoerde portiekflats haaks op het Stadhoudersplantsoen, ontworpen door Jan Wils in samenwerking met architectenbureau Blankenspoor en De Vries. Door onder meer variaties in de afwerking van balkons, borstweringen en ingangspartijen is hier een aantrekkelijke mix van typische jaren-vijftig kenmerken terug te vinden.

In Zorgvliet is langs de Johan de Wittlaan vooral kantoorbebouwing gerealiseerd die echter door nieuwbouw in dit gebied de afgelopen jaren al weer sterk is gewijzigd. Aan de overzijde van de Johan de Wittlaan vult het in 1969 gereed gekomen Nederlands Congresgebouw van J.J.P. en diens zoon H. Oud de locatie waar Dudok het Culturele Centrum voor zich zag. Dudok had in zijn schetsplannen drie bouwvolumes getekend voor de verschillende functies. Oud verenigde echter de verschillende functies in één bouwvolume en voegde daar een zeer ranke kantoortoren aan toe. De ingang van het Congresgebouw bevindt zich aan een plein aan de noordzijde van het complex. Aan de andere kant van dit plein werd al in 1951-1955 (dus nog voor met de bouw van het Congrescentrum was begonnen) het voormalig kantoor van verzekeringsmaatschappij de Eerste Nederlandsche gerealiseerd. In deze schepping van de architecten A. van der Steur en W.A.C. Herman de Groot is momenteel het Joegoslaviëtribunaal gehuisvest. Het bouwwerk heeft met zijn klassieke driedeling van plint, verdiepingen en kroonlijst een monumentale vormgeving, pas-

De voormalige kantoorgebouwen van de Nillmij en Caltex aan het Verhulstplein vormen sterk in het oog springende elementen in dit deel van de stad. Opname 1965.

Het voormalig hoofdkantoor aan de Johan de Wittlaan van de verzekeringsmaatschappij De Eerste Nederlandsche. Hier is thans het Joegoslaviëtribunaal gehuisvest. Opname 1957.

send bij het gezag en de betrouwbaarheid dat de verzekeringsmaatschappij wilde uitstralen.

Ontwikkelingen na 1965

Door de aanwezigheid van centrumfuncties als hotels, kantoren en culturele voorzieningen is dit deel van het totaal gerealiseerde wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet het ingrijpendst gewijzigd sinds 1965. Met name langs de Johan de Wittlaan zijn in de afgelopen decennia veel grootschalige kantoren, gebouwen met culturele functies en hotels toegevoegd waarbij de stedenbouwkundige samenhang soms uit het oog is verloren. Ingrijpend voor het uiterlijk is ook de vervanging geweest van twee kantoren aan de President Kennedylaan door in schaal fors toegenomen woningbouw.

Conclusie

Met het wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet werd het gebied van de voormalige tankgrachtzone opnieuw ingevuld. Met het plan heeft Dudok gepoogd het gebied in overeenstemming te brengen met zijn ideeën over de stad als geheel. Om die reden kreeg het een belangrijke functie toebedeeld als verkeersweg, die een oplossing moest bieden voor het ontbreken van een doorgaande

verbinding tussen het Westland en Wassenaar, parallel aan de kust. Dudok zag deze route ook als een middel de bestaande groengebieden – Ockenburg, Meer en Bos, Bosjes van Pex, Zorgvliet en de Scheveningse Bosjes – met elkaar te verbinden. De surveys die werden verricht als grondslag voor het structuurplan voor heel Den Haag, kwamen Dudok ook van toepassing bij zijn uitwerking van het wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet. Het gebied tussen Kijkduin en het Afvoerkanaal werd vooral bestemd voor middenstandswoningen, waaraan in Den Haag vlak na de oorlog een grote behoefte bestond. Ook zag Dudok de mogelijkheid om met dit plan zijn ideeën voor een vergroting van het stadscentrum te realiseren door in het “Zorgvlietdeel” een groot cultureel centrum te projecteren.

Voor wat de stedenbouwkundige invulling betreft, is in feite sprake van drie verschillende ontwerpbenaderingen. In het meest zuidelijke deel, tussen Kijkduin en het Stokroosveld, zijn de Sportlaan en de Machiel Vrijenhoeklaan eigenlijk geïsoleerd van hun omgeving. Het uitbreidingswijkje Meer en Bos heeft nauwelijks relatie met de Machiel Vrijenhoeklaan en ook Bohemen, dat in hoofdopzet vooroorlogs is, heeft geen relatie met de nieuwe verkeersweg.

Het gedeelte tussen het Stokroosveld en het Afvoerkanaal is het meest geslaagde deel van het wederopbouwplan. Hier is de verkeersweg opgevat als een stedelijke route ingebed in het groen; een parkway die door vrijstaande architectonische ensembles wordt begeleid. In plaats van afzomen is hier vooral sprake van integreren van verkeer, groen en bebouwing.

In het meest noordelijke deel, tussen het Afvoerkanaal en de Scheveningseweg is getracht monumentaliteit in het gebied aan te brengen. Het oorspronkelijke plan van Dudok voor een nieuw te bouwen nationaal monument in het landgoed Zorgvliet is nooit tot uitvoering gekomen en ook het idee van een groot cultureel centrum, waarlangs de verkeersweg zou afbuigen, is slechts ten dele gerealiseerd en niet in de vorm zoals Dudok had bedacht.

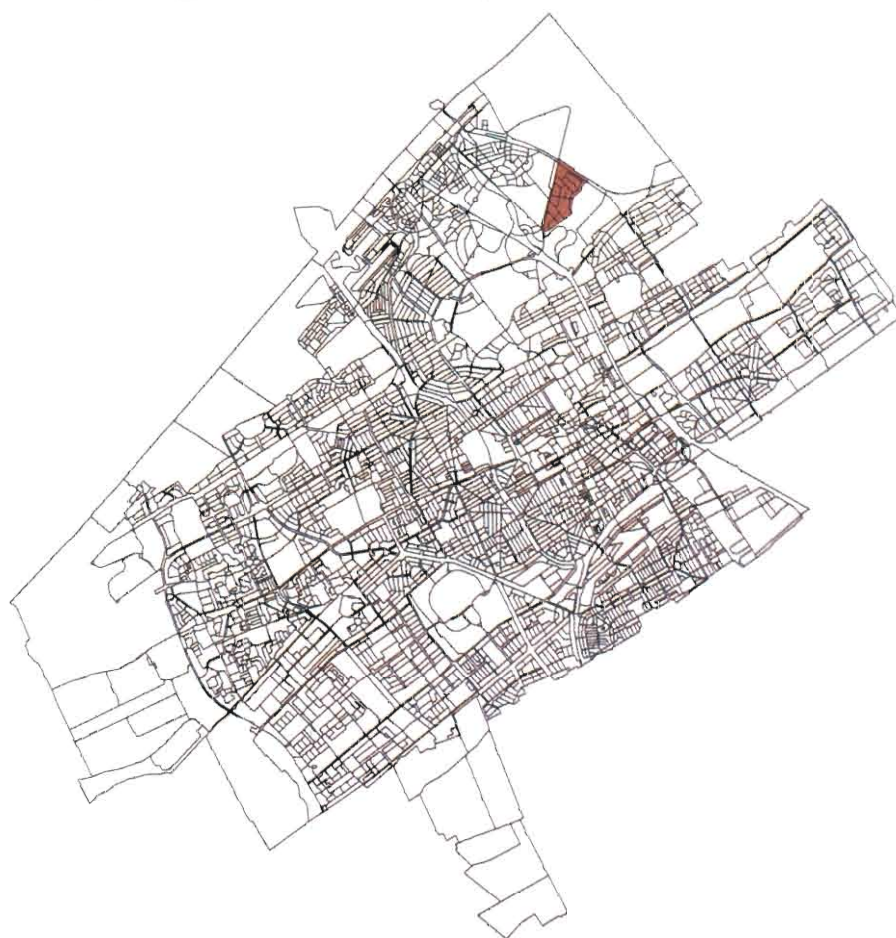
Van het wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet zijn de deelgebieden Meer en Bos en de parkzone tussen Stokroosveld en Afvoerkanaal het meest waardevol. Meer en Bos is een bijzonder vormgegeven woonbuurt, waarbij de bebouwing als losse elementen in een groene omgeving is geplaatst. De hoogbouw in het midden van de buurt omzoomd door haakvormige randbebouwing is een stedenbouwkundige opzet waarop bijvoorbeeld in het latere Mariahoeve met succes werd voortgeborduurd. De parkway langs de Segbroeklaan is wellicht het meest geslaagde onderdeel. Hier is sprake van een grote samenhang tussen verkeer, groen en bebouwing. De oorspronkelijke kwaliteiten zijn nog grotendeels aanwezig. Architect P. Zanstra heeft veel van de bebouwing langs de parkway ontworpen en heeft hiermee, net als in Mariahoeve, Duttendel, Waldeck en Leyenburg, een belangrijk stempel gezet op het karakter van de buurt. Overigens zonder het voorgeschreven idee van Dudok uit het oog te verliezen: per groep gedetailleerd met een sterke vormverwantschap⁸.

Het Zorgvlietgedeelte, dat in de loop van de jaren de meeste structurele wijzigingen heeft ondergaan, werd al anders uitgevoerd dan Dudok had bedacht. In functionele zin is hier wel een uitbreiding van het centrum ontstaan, maar een

fysieke relatie met het bestaande stadscentrum ontbreekt. In het gebied is relatief veel oorspronkelijke bebouwing vervangen en heeft verdichting plaatsgevonden. De belangrijkste hoofdstructuur, de plantsoenstrook langs de President Kennedylaan met achtergelegen hoogwaardige woonbebouwing is echter nog geheel intact.

Noten

1. HGA, Gemeentebestuur 1937-1952, bnr. 610, 669.
2. W.M. Dudok, "Structuurplan voor Groot-'s-Gravenhage", Bouw, 4e jaargang, nummer 3, 15 januari 1949, pp.39-42.
3. HGA, Gemeentebestuur 1937-1952, bnr. 610, 669.
4. De Raad van Vijf, 'Open Brief aan het Gemeentebestuur van 's-Gravenhage', Bouw, 2e jaargang, nummer 3, 18 januari 1947, pp. 17-18.
5. Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting: College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw aan B&W, 20 oktober 1948.
6. HGA, Overleg Afdelingen van de gemeenteraad, overleg 11,13,14 mei 1948
7. HGA, No. 493, 26 augustus 1952, wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet
8. Bouw 1957, artikel Bakema over P. Zanstra

DUTTENDEL

De kleine villawijk Duttendel is gelegen in een voormalig duingebied wat nog te zien is aan de hoogteverschillen van het terrein en de aanwezige duinbegroeiing. Door de ligging in de nabijheid van de Nieuwe Scheveningse Bosjes, het Hubertuspark en de Oostduinen is de wijk wat de hoeveelheid in de directe nabijheid gelegen groen en natuur betreft zeer bevoorrecht. Het wigvormige terrein van Duttendel wordt begrensd door de Van Alkemadelaan, de Pompstationsweg, de Klatteweg en de Maurits de Brauwweg. Langs de Van Alkemadelaan lag tot 1953 de spoorlijn van Scheveningen naar Rotterdam-Hofplein.

Duinontginning en het plan-Berlage

Tot in de negentiende eeuw bestond het gebied rond Duttendel voornamelijk uit ongerept duingebied. In 1847 werd op instigatie van de voorzitter van de Algemene Armenvergadering, mr. W. Wintgens, vijf hectare grond onttrokken aan de Domeinen, met als doel deze beschikbaar te stellen aan dertig grote, armlastige gezinnen, die hierop aardappels konden verbouwen voor eigen gebruik en voor de verkoop. De dertig uitverkorenen groeven het duin af en de grond werd afgevoerd via een, nog altijd bestaand, speciaal gegraven aftakking van het Kanaal. In twintig jaar tijd was 25 hectare duingebied in gebruik genomen. Op de aardappelvelden werd later het sportterrein Klein Zwitserland aangelegd, dat als gevolg van de negentiende-eeuwse ontginning veel dieper is komen te liggen.

Het terrein ten zuiden van de Klatteweg is in de tweede helft van de negentiende eeuw in gebruik genomen als gemeentekwekerij. Het Hubertuspark functioneerde in de negentiende eeuw als oefenterrein en schietbaan voor militairen en de schietvereniging Sint Hubertus.

De eerste straten van Duttendel komen tot stand op basis van H.P. Berlage's "Plan tot Uitbreiding van 's-Gravenhage" uit 1908, waarin het grondgebied als villapark is bestemd. Op de bijbehorende plankaart is een sprengeling van vrijstaande villa's te zien, gelegen aan lichtgebogen, soms lusvormige straten. De begrenzing van de wijk was door dit plan bepaald en blijft ook na de Tweede Wereldoorlog gehandhaafd. Langs de Violenweg, Duinroosweg en Tapijtweg verrijzen tussen 1910 en 1920 grote, vaak vrijstaande villa's. Vlak voor de

Tweede Wereldoorlog wordt begonnen met de bouw van het hoofdkantoor van de KLM, het huidige ministerie van Verkeer en Waterstaat. Het grootste deel van Duttendel komt echter pas na de oorlog tot stand op basis van een nieuw stedenbouwkundig ontwerp van W.M. Dudok.

Detail van het "Plan tot Uitbreiding van 's-Gravenhage" uit 1908 van H.P. Berlage met de opzet voor Duttendel.

Plan-Dudok

In Dudoks structuurplan voor Den Haag uit 1949 is het grondgebied van het na-oorlogse Duttendel aangegeven in oranje, als uitbreiding van het woongebied. Het concept van het vooroorlogse villapark wordt niet in zijn geheel als vanzelfsprekend overgenomen. Het structuurplan is eerder een globaal plan, dat flexibel genoeg is om verschuivingen in bestemmingen op te nemen. Nog voorafgaand aan de presentatie van zijn structuurplan presenteerde Dudok al in augustus 1948 het eerste naoorlogse uitbreidingsplan voor Duttendel aan het college van burgemeester en wethouders. De toelichting hierop meldt onder meer: 'Hierbij heb ik de eer U het ontwerp voor het uitbreidingsplan Duttendel te doen toekomen. Het is in samenhang gedacht met de reeds aanwezige villa-bebouwing tussen Klatteweg en Pompstationsweg. In het centrum van deze buurt is een duinparkje met kleuterschool ontworpen, terwijl eveneens een bescheiden gelegenheid voor winkelvestiging in het plan is opgenomen. Er is voorts naar gestreefd zoveel mogelijk partij te trekken van het fraai uitzicht op 'Klein Zwitserland'. De bebouwing van Duttendel zal, aldus de toelichting, overwegend uit eengezinshuizen bestaan, maar aan de rand van het terrein, langs de Van Alkemadelaan, is ook een serie flathuizen geprojecteerd. Dudok wilde met het plan Duttendel enerzijds de mogelijkheid scheppen woningen voor welgestelden te realiseren. Anderzijds dwong de "zweep van de economie" hem de stedenbouwkundige opzet te verdichten.

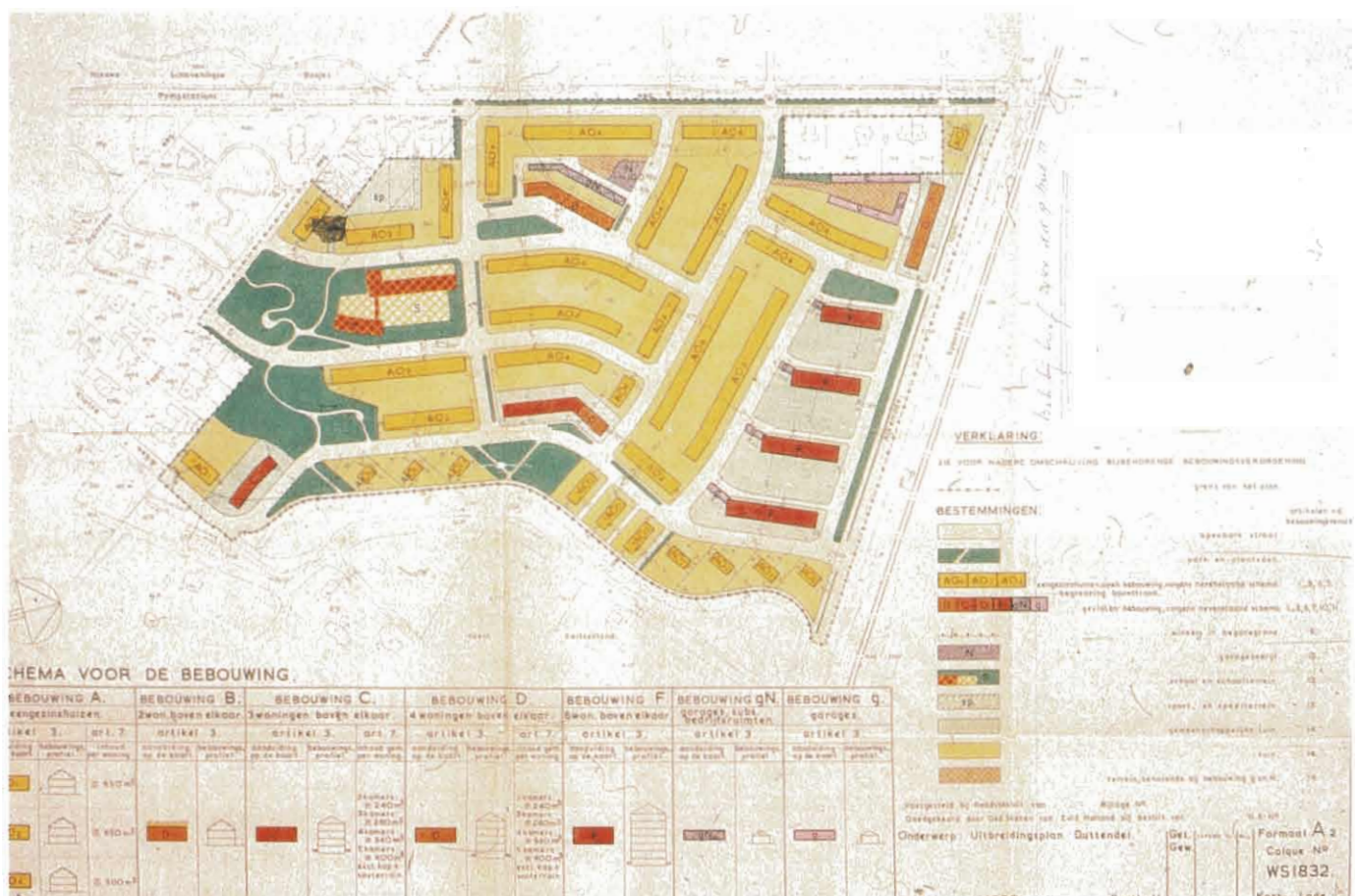
zijn begeleidende brief het voordeel aan van een treinstation voor forenzen pal in de buurt van Duttendel, maar wijst ook op de garageboxen die in het plan-Duttendel zijn ontworpen: 'Verwacht mag toch worden, dat het overgrote deel van de toekomstige bewoners autobezitter zal zijn'.

Duttendel zou volgens de voorgestelde verkaveling ongeveer 350 woningen bevatten, hetgeen meer is dan tot dan toe gebruikelijk in een villapark. Ten opzichte van het vooroorlogse deel betekende dit een forse verhoging van de woningdichtheid. De kritische Commissie van Advies adviseert Den Haag de woningbouw aan de Van Alkemadelaan uit te voeren als flatgebouwen van minimaal zes lagen hoog en niet te blijven steken op drie lagen. De plek met het fraaie uitzicht op het duinlandschap aan de overkant van de Van Alkemadelaan leent zich daar immers uitstekend toe. Omdat hier een militair oefenterrein ligt, zo schrijft de commissie, zal het gebied toch niet bebouwd worden en blijft het vrije uitzicht gegarandeerd. Dudok past het plan aan deze wensen aan, waardoor de totale woningdichtheid verder toeneemt. Bakker Schut berekende dat met deze verkaveling circa 22 woningen per hectare kon worden gerealiseerd.

Ontwerp-bestemmingsplan voor Duttendel

In 1951 staakt een gedesillusioneerde Dudok zijn werkzaamheden voor Den Haag en wordt de verdere planvorming van de uitbreidingswijken door de eigen ambtenaren van de gemeente verder uitgewerkt. De gemeente had het grondwerk voor de bouw van de nieuwe wijk gepland voor januari 1952. Daarvoor

Door F. van der Sluijs gemaakt ontwerp-bestemmingsplan uit 1951.

zouden eerst enige houten woningen moeten worden gesloopt. De planvorming leek nog even opgehouden te worden door het Rijk. Deze had haar oog later vallen op het terrein als locatie voor een laboratorium voor de PTT, maar dit idee vond geen navolging. In september 1951 stuurt F. Bakker Schut de toelichting op het ontwerp-bestemmingsplan dat op basis van Dudoks uitbreidingsplan is opgesteld, naar de chef van de afdeling Wederopbouw en Volkshuisvesting. In een collegiaal schrijven zette Bakker Schut uiteen dat er nog een adder onder het gras schuilt. Hij waarschuwt zijn collega voor de juridische consequenties van plannen die in een ver verleden zijn vervaardigd en inmiddels aan actualisering toe waren. Het oudste plan voor het grondgebied van Duttendel, het uitbreidingsplan van Berlage, was in 1911 door de Raad aangenomen. Hij hoopt dat vermeden kan worden dat in de schriftelijke toelichting op het definitieve ontwerp-bestemmingsplan enige verwijzing naar dit algemene uitbreidingsplan van 1911 - 'dat niet meer is dan een stratenplan' aldus Bakker Schut - kan worden vermeden. 'Het schijnt niet denkbeeldig, dat men bij een min of meer nadrukkelijke verwijzing naar een schier vergeten, totaal verouderd en onbruikbaar plan er eerder toe komt zich op dat plan te beroepen als zulks in de reclame-kraam te pas komt'. Bakker Schut memoreert dat ook bij het definitief ontwerp bestemmingsplan voor Moerwijk niet over een eerder plan is gerept, terwijl ook daarvoor een stratenplan uit 1911 lag. Hij vraagt om een heldere gedragsregel, hoe in deze gevallen te handelen.

Omwonendenprotest

Blijkbaar zag Bakker Schut de bui al hangen en niet onterecht. Zodra het plan voor de herziening najaar 1951 ter visie is gelegd, worden de bezwaarschriften ingediend. Niet alleen van de bewoners van de houten woningen die gesloopt zullen worden, maar - veel gevaarlijker - door een aantal mondige bewoners van de villa's in het vooroorlogse Duttendel. Hun spreekbuis is de heer dr. A. Plesman, oprichter van de KLM, die zich in zijn bezwaarschrift van oktober 1951 meteen beroept op het rechtsgeldige plan voor het villapark uit 1911. In negen punten maakt de groep bewoners bezwaar tegen het ontwerp-bestemmingsplan en dan voornamelijk tegen de hoge dichtheid van Duttendel met een 'veelvoud van het oorspronkelijke aantal straten en woningen'. Ook voert Plesman aan dat etagebouw voor meerdere gezinnen in strijd is met het uitgangspunt van een villawijk, die slechts uit eengezinswoningen op ruime kavels zou moeten bestaan. Volgens hem was juist daaraan grote behoefte in Den Haag, om haar reputatie van aantrekkelijke woonstad te kunnen vergroten. Hoewel Plesman c.s. zich realiseren dat er in de stad een grote behoefte is aan woningen, meent hij toch, als blijkt dat ook de plannen op Zorgvliet een villawijk te stichten niet doorgaan, dat de gemeente een nadere locatie moet aanwijzen voor villabouw voor beter gesitueerden en diplomaten. Juist Duttendel was door zijn ligging zeer geschikt voor een luxe villawijk, meenden de twaalf bezwaarmakers.

Door de bezwaarschriften moest de behandeling van het plan drie maanden worden verdaagd. Het bestuur had tijd nodig zich voor te bereiden op repliek. In 1952 komt de gemeente tot een conclusie, die uitvoerig uiteen wordt gezet in

de verzameling van gemeenteraadsstukken. De gemeente antwoordt dat bewoners geen verwachtingen kunnen ontleen aan welk plan dan ook en veegt de bezwaren van de klagers van tafel. De gemeente komt met het argument dat niet gekeken moet worden naar Berlage's uitwerking in twintig deelplannen uit 1909, maar naar de versimpelde versie daarvan die in 1911 door de gemeenteraad en in 1913 door de Kroon werd bevestigd. In die versie is niet meer sprake van een gedetailleerd stratenplan met in de kavels ingetekende bouwcontouren, maar zijn er slechts globale indicaties van functies gegeven. De gemeente behoudt zich dus het recht voor de bestemming villapark naar eigen goeddunken in te vullen.

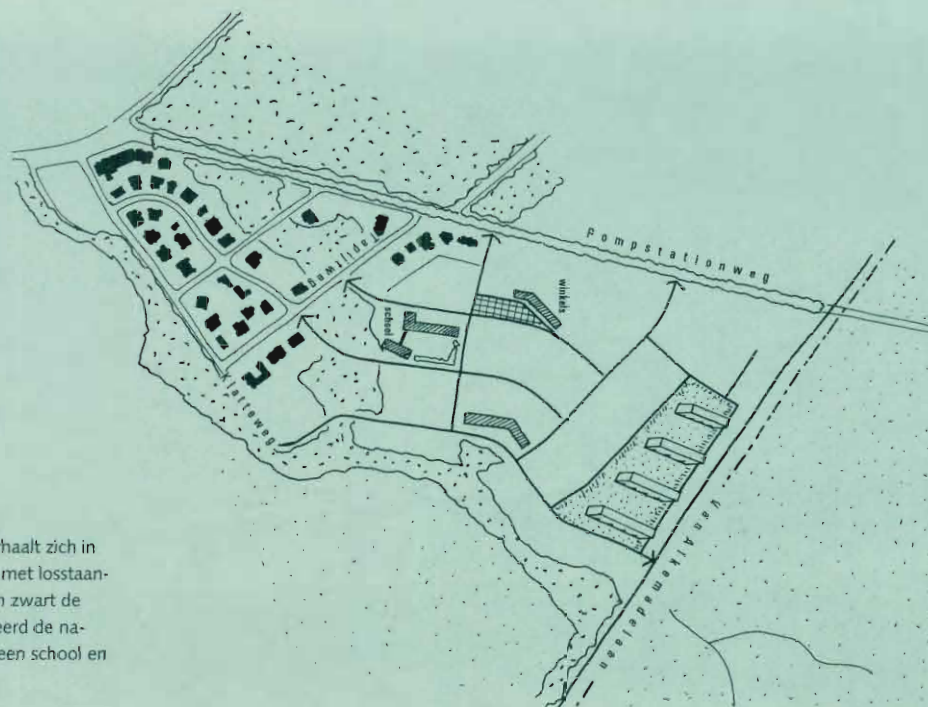
Aldus wordt het uitbreidingsplan Duttendel op 25 februari 1952 ongewijzigd door de raad vastgesteld. Desondanks bespreekt dr. Plesman een maand later nog een alternatief met de Commissie voor de Plaatselijke Werken en Eigendommen. Burgemeester en wethouders menen hierin niet te kunnen meegaan, daar in Plesmans voorstel ongeveer 35 woningen zullen sneuvelen. De afwijzing wordt april 1952 door B & W aan de gemeenteraad gemotiveerd. Maar Plesman laat het er niet bij zitten. April 1952 tekent hij beroep aan bij Gedeputeerde Staten. Het beroep wordt echter ongegrond verklaard, waarna Gedeputeerde Staten het plan goedkeuren op een klein gedeelte na. In december 1954 kon worden begonnen met de aanleg van straten in het hele gebied.

Een krachtige overheid

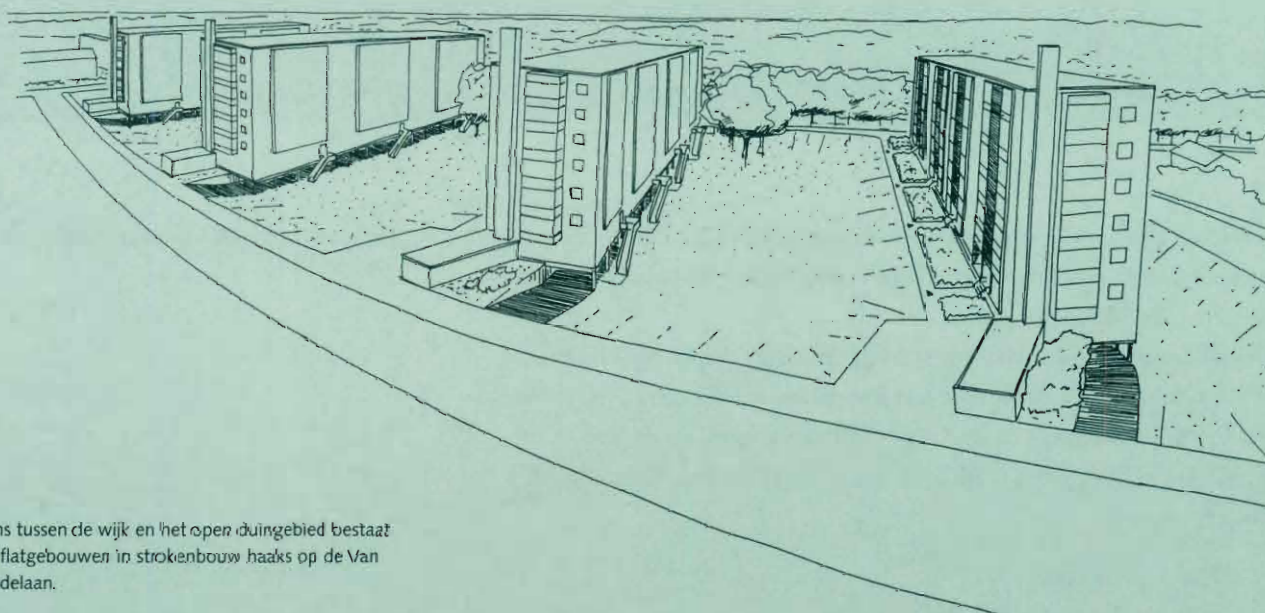
Zo had de ontwikkelingsgeschiedenis van Duttendel zich meer dan een jaar voortgesleept. Het planproces van Duttendel werd, net als van de overige vroeg-naoorlogse uitbreidingswijken in Den Haag, bepaald door pragmatisch handelen van gemeentelijke diensten, reagerend op lastig te beïnvloeden factoren en zoekend naar de meest haalbare oplossingen. Ingegeven door de woningnood en de druk die door het Rijk werd uitgeoefend, zocht de gemeente naar mogelijkheden de productie van woningen te vergroten. Door de flexibele interpretatie van het begrip villapark wist de Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling een hogere dichtheid toe te passen en zodoende de grote vraag naar middenstandswoningen te combineren met echte villa's. Duidelijk is dat de overheid - in casu de gemeente Den Haag - na de Tweede Wereldoorlog haar greep op ruimtelijke ordeningsprocessen aanzienlijk wist te versterken. De invloed van ontwikkelende bouwbedrijven, die voor de Tweede Wereldoorlog de bouw van villaparken van ontwerp, parkaanleg tot en met servitutten plachten te regelen, werd afgezwakt door een krachtiger overheid die met haar uitbreidingsplannen meer rekening hield met het algemeen belang van een goede sociale en ruimtelijke politiek.

Ruimtelijke opzet en bebouwingsbeeld

In het naoorlogse plan voor Duttendel herhaalt zich in grote lijnen de stedenbouwkundige opzet van het vooroorlogse gedeelte. De ontsluiting loopt via de Pompstationsweg en de Maurits de Brauwweg. Tussen deze wegen is een eenvoudig stratenplan uitgelegd. In het oorspronkelijk ontwerp van Dudok sloten twee straten aan op de Tapijtweg, de rand van het vooroorlogse gebied.

In het naoorlogse plan voor Duttendel herhaalt zich in grote lijnen de stedenbouwkundige opzet met losstaande villa's van het vooroorlogse gedeelte. In zwart de vooroorlogse villa-bebouwing, grijs gearceerd de naoorlogse bijzondere bebouwing (winkels, een school en een bejaardenhuis).

De grens tussen de wijk en het open duingebied bestaat uit vier flatgebouwen in strokenbouw haaks op de Van Alkemadeaan.

Uiteindelijk is er slechts één gerealiseerd, de Abbenbroekweg.

De grens tussen de wijk en het open duingebied bestaat uit vier flatgebouwen in strokenbouw haaks op de Van Alkemadeaan. Centraal in het plangebied, aan de Maurits de Brauwweg en met uitzicht over Klein Zwitserland was een strook gereserveerd voor woningen van drie tot vier lagen onder kap. Op deze kavel zou in 1961 echter het bejaardentehuis Oldeslo worden gebouwd. De overige woningbouw van Duttendel bestaat uit twee lagen met kap en is uitgevoerd als vrijstaand, twee-onder-één-kap of per vier geschakeld. In het plan is rekening

gehouden met bijzondere voorzieningen als een buurtwinkelcentrum en een basisschool. Het buurtwinkelcentrum met negen winkels en bovenwoningen is aan het Han Stijkelplein gesitueerd.

De meeste kavels voor de woningen hebben een riante diepte van 32 meter. Bijna alle woningen zijn ontworpen met een garage of hebben een mogelijkheid tot het overdekt stallen van de auto. Ook de flatgebouwen aan de Van Alkemadelaan hebben gedeeltelijk open souterrains waardoor ruimte wordt geboden voor auto's.

Het buurtwinkelcentrum aan het Han Stijkelplein in augustus 1964.

Groen

Het groen is in Duttendel niet aanwezig in de vorm van ruim opgezette plantsoenen of parken zoals bij de andere na-oorlogse uitbreidingswijken. De bos- en duingebieden in de directe nabijheid en de ruime opzet met riante kavels voor tuin en woningen zorgen ervoor dat Duttendel wel als een groene wijk wordt ervaren. Het groen is sterk geprivatiseerd, hetgeen ook in de vooroorlogse villa-wijken al het geval was.

Architectuur

Zoals gebruikelijk bij de na-oorlogse uitbreidingswijken werd de supervisie voor de architectonische invulling in handen gesteld van één architect. Voor

Groen is in de wijk vrijwel alleen aanwezig in de vorm van private tuinen zoals onder meer te zien is langs de Maurits de Brauwweg. Opname uit oktober 1962.

Duttendel werd dit de architect J.G.E. Luyt van het Haagse bureau Roosenburg Verhave Luyt. Door de bouw van overwegend duurdere woningen was het mogelijk om een redelijk hoge architectonische kwaliteit te bereiken. Het merendeel van de bebouwing is tot stand gekomen aan het eind van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig waarbij zowel de meer traditionele stroming in de na-oorlogse architectuur is vertegenwoordigd als die van het modernisme. De absolute “eye-catchers” van Duttendel zijn de flatgebouwen langs de Van Alkemadelaan, die architect P. Zanstra ontwierp voor het Haagse bouwbedrijf van B. Meijer (het huidige MAB).

Ontwikkelingen na 1965

Na de bouw van Duttendel hebben geen grootschalige vernieuwingen plaatsgevonden en de wijk is dan ook grotendeels nog in oorspronkelijke staat. De geplande school in het groengebied is pas na 1965 tot stand gekomen en op de hoek van de Gerrit Kasteinweg en het Han Stijkelplein is in het afgelopen decennium een klein bouwvolume toegevoegd. Het Han Stijkelplein met de winkels functioneert, gezien de geringe omvang, niet meer optimaal maar de opzet - met vrijstaande eilandvitrine - is tot op heden nog bewaard gebleven.

Conclusie

Duttendel is één van de weinige “villawijken” van vlak na de oorlog. De enigszins beschermde en verkeersluwe ligging tussen Klein Zwitserland, de vooroorlogse Pompstationsweg en de drukke verkeersader Van Alkemadelaan zorgt voor een rustige omgeving. In stedenbouwkundig opzicht valt de wijk niet bijzonder op. De benaming villapark is een groot woord voor Duttendel, aangezien het merendeel van de bebouwing uit geschakelde woningen of rijtjeshuizen bestaat. Ten opzichte van het vooroorlogse plan voor dit gebied is het aantal woningen verhoogd. Gezien de woningnood in de jaren vijftig en de behoefte aan woningen voor de gegoede middenstanders zag de gemeente Den Haag zich genoodzaakt ook hier tot verdichting over te gaan. Bijzonder is de manier waarop in de woningtypologie rekening is gehouden met de integratie van de auto. Ondanks de kritiek van Van der Sluijs op de sobere stedenbouwkundige opzet van de wijk en ondanks de bezwaren van omwonenden dat de wijk niet beantwoordde aan de idealen van een villapark, is sprake van een geslaagde combinatie van villa's en middenstandswoningen. Aan de randbebouwing, vooral op de plaats waar de stad en het omringende landschap elkaar ontmoeten, is bijzondere aandacht besteed.

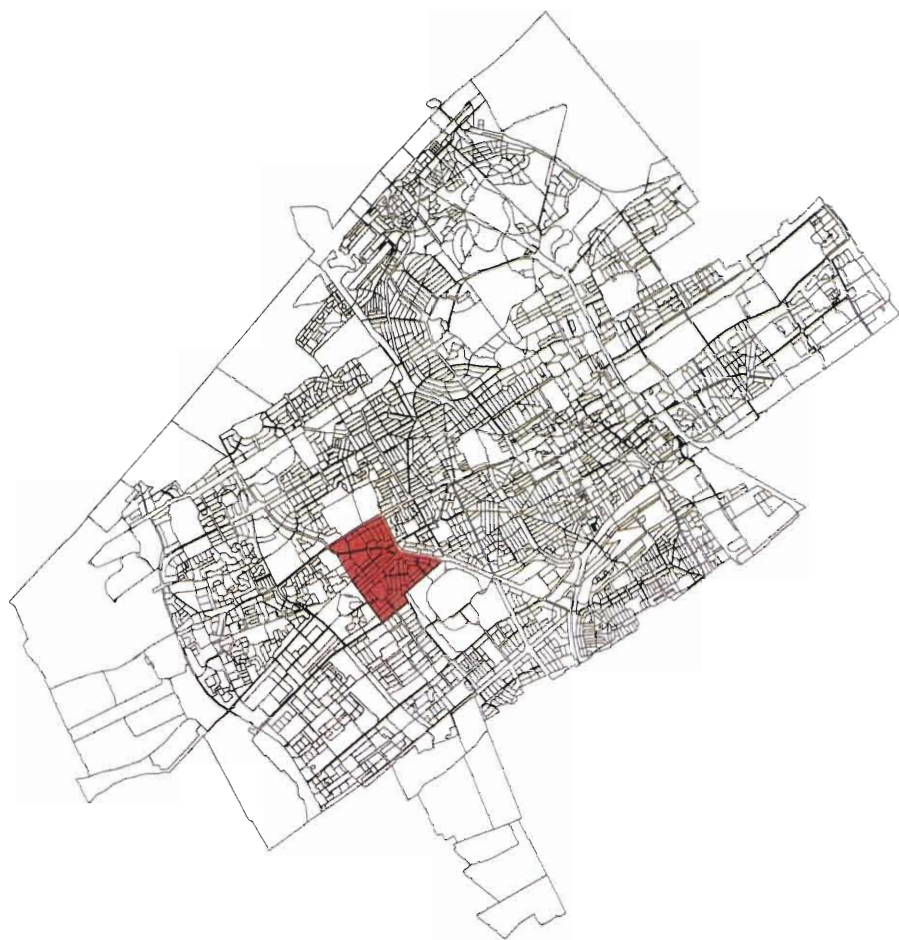
De absolute “eye-catchers” zijn de flats langs de Van Alkemadelaan, ontworpen in 1957 door P. Zanstra.

Luchtopname uit 1961 van de wijk Duttendel.

Noten

1. Ir. F. van der Sluijs, Haagse stedenbouw, mijn ervaringen in de jaren 1946-1983, Utrecht 1989.
2. Semi-statisch Archief, Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Den Haag, nr. 148.

LEYENBURG

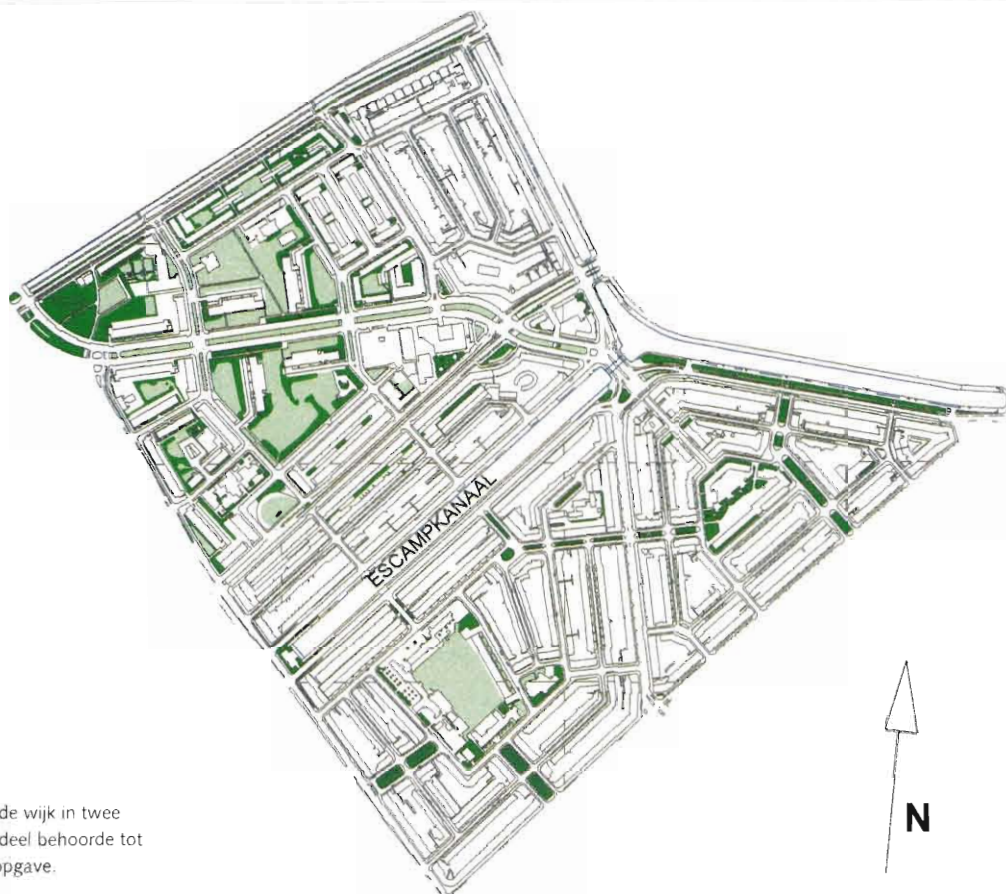
Een halve eeuw planvorming

Leyenburg ligt in de voormalige Oost-Escampolder, die tot 1930 in gebruik was als weiland en tuinbouwgebied. De naam van de wijk is ontleend aan de vroegere buitenplaats Leyenburg op de hoek van de Loosduinsekade en Volendamlaan, waarvan het ingangshek en de oprijlaan bewaard zijn gebleven. De kleine wijk bestaat in feite uit twee gedeeltes die door het Escampkanaal van elkaar worden gescheiden. Het gedeelte ten zuidoosten van het kanaal kwam tot stand volgens het “Uitbreidingsplan Leyenburg” uit 1930, maar werd gedeeltelijk pas na de Tweede Wereldoorlog ingevuld. Het gedeelte ten noordwesten van het kanaal werd vrijwel geheel na de oorlog ontwikkeld. De planvorming hiervan werd enerzijds vertraagd door de aanwezigheid van moeilijk verplaatsbare tuinbouwgebieden en anderzijds door tijdrovende onteigeningsprocedures en verwikkelingen met particuliere investeerders.

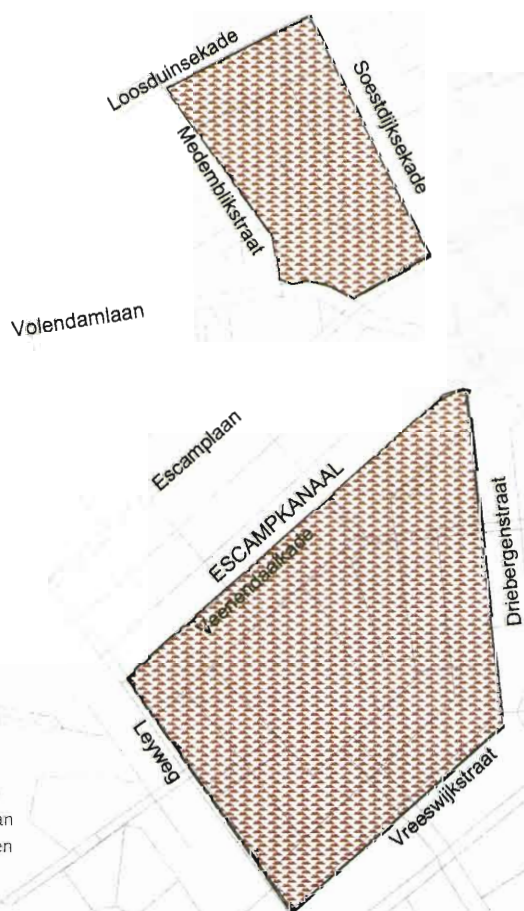
Het allereerste bebouwingsplan voor de wijk stamt al uit 1911 en is van de hand van H.P. Berlage. Onderlegger voor dit ontwerp vormde het Plan van Uitbreiding dat Berlage een paar jaar daarvoor had opgesteld en waarin werd geanticipeerd op gebiedsuitbreiding van de stad. Met het ontwerp van 1911 werden de belangrijkste ingrediënten voor het huidige Leyenburg al bepaald.

De 18e eeuwse buitenplaats Leyenburg is de naamgever van de wijk. Op deze opname uit 1928 is het landhuis nog te zien; thans zijn alleen het ingangshek en de oprijlaan bewaard gebleven.

Het Escampkanaal deelt de wijk in twee gebieden. Het bovenste deel behoorde tot de echte wederopbouwopgave.

In het rood zijn de locaties aangegeven die op basis van het uitbreidingsplan van 1930 voor de oorlog al bouwrijp werden gemaakt.

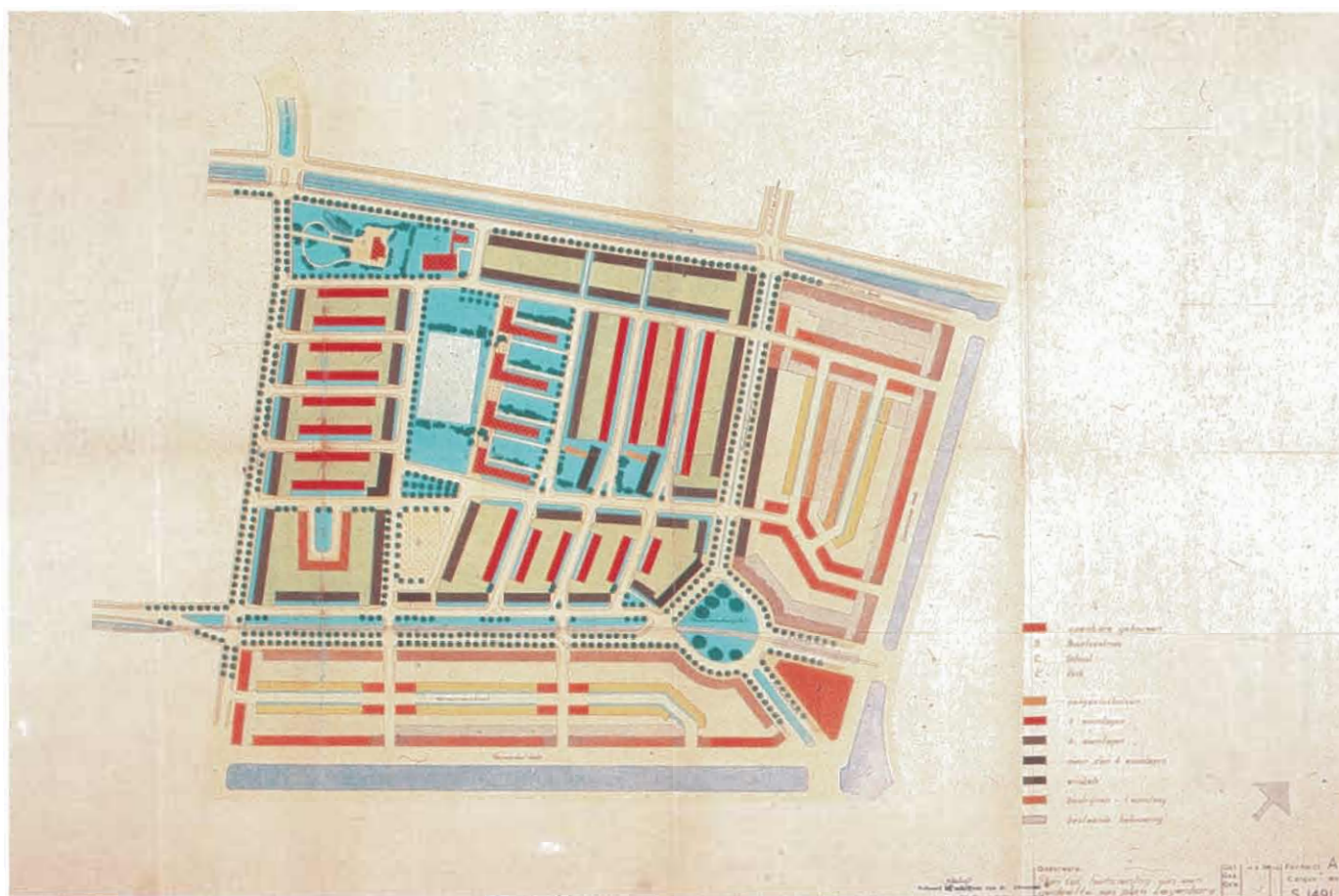
[illegible]

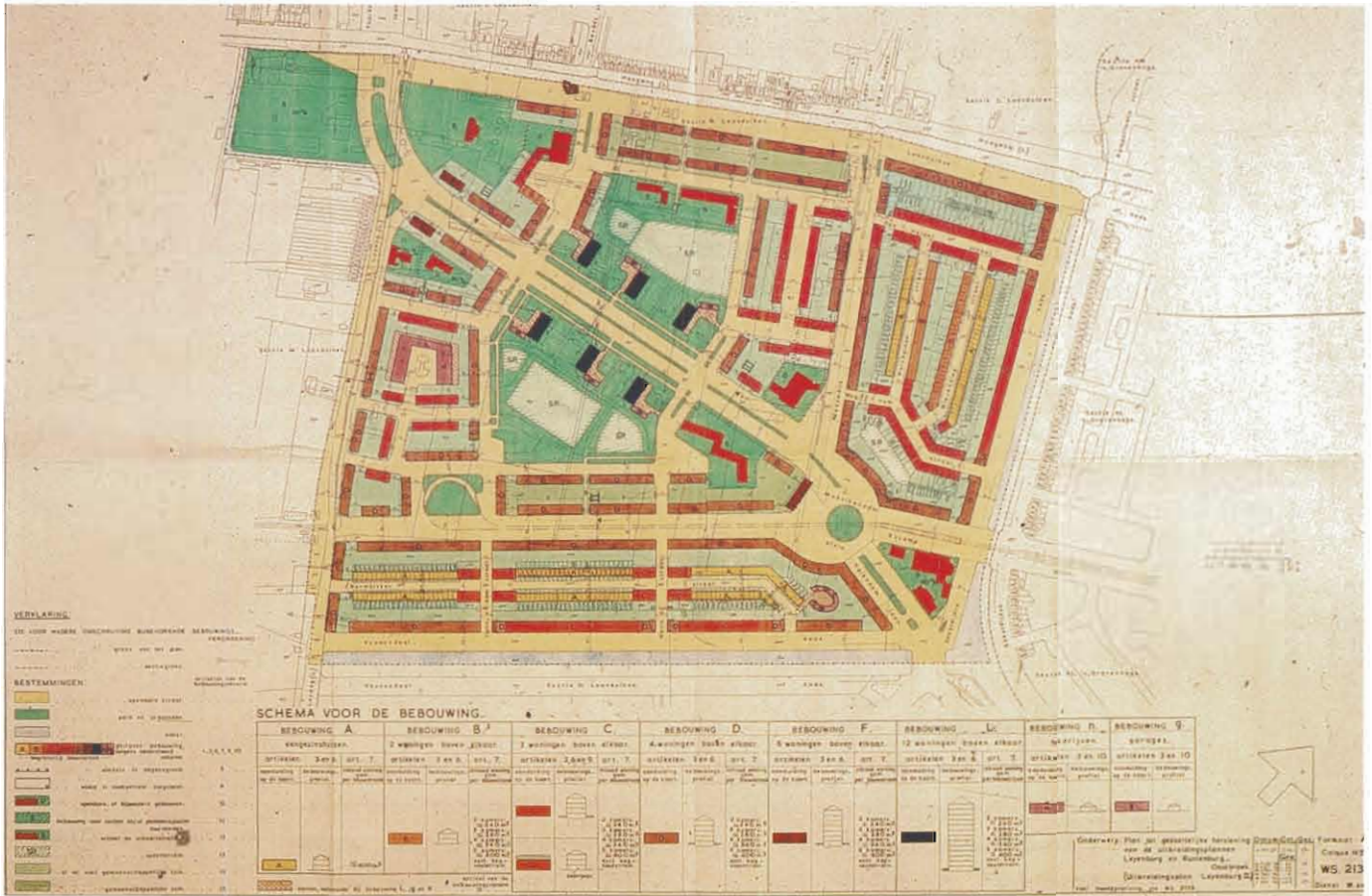
bouwrijp gemaakt en bebouwd. Het plan uit 1930, opgesteld door de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, verschilde weinig van Berlage's ontwerp uit 1911. De diagonale verkeersweg werd onmisbaar gedacht als schakel in de verbinding tussen het Laakgebied en het plan-West (Bohemen, Vogelwijk) en werd ongewijzigd overgenomen. Ook de Escamplaan zou worden voortgezet. Het Monikkendamplein werd gezien als het "hoofdmoment" van het plan, de plaats waar de diagonaalweg en de Escamplaan elkaar ontmoeten. De ovale vorm die Berlage aan het plein had gegeven, bleef eveneens gehandhaafd. De bebouwing die volgens het plan uit 1930 tot stand is gekomen, bestaat voornamelijk uit eengezinshuizen aan relatief smalle woonstraten. Aan de belangrijke doorgaande wegen werd hogere bebouwing met beneden- en bovenhuizen gerealiseerd. In 1952 werd het uitbreidingsplan voor het zuidelijke gedeelte van Leyenburg overigens wel herzien. Nog niet alle bouwblokken waren ingevuld en om het plan meer in overeenstemming te brengen met "tegenwoordige denkbeelden" werden kleine wijzigingen doorgevoerd.

Leyenburg volgens Dudok

Het na de Tweede Wereldoorlog te ontwikkelen gedeelte van Leyenburg wordt omsloten door de Loosduinsekade, Medemblikstraat, Volendamlaan, Veenendaalkade en de Leyweg. Voor dit gedeelte werd in 1939 een eerste herziening voorgesteld op het aangenomen plan uit 1930. Deze herziening behelsde met name de wijze van bebouwen en de bestemming van de gronden. Aan de

Ontwerp herziening uitbreidingsplan Leyenburg uit 1948 van W.M. Dudok. De diagonale verkeersas heeft plaats gemaakt voor een rechthoekig patroon van straten en bebouwing.

Ontwerp herziening uitbreidingsplan Leyenburg uit 1951 van F. van der Sluis. De diagonale verkeersas is teruggekeerd.

uitgangspunten van het bestaande plan werd overigens niet getornd. Het voorstel tot herziening werd echter door de provincie niet goedgekeurd, aangezien een aantal belanghebbenden bezwaren tegen het plan hadden ingediend. De particuliere bouwers met grond in het gebied wilden vooral de mogelijkheid hebben om hoger te bouwen. De bouwondernemers vonden de straten te breed voor bebouwing van slechts twee of drie bouwlagen.

Nadat in de oorlogsjaren nog een tweede, maar kansloos herzieningsvoorstel werd voorbereid, zou met de aanstelling van W.M. Dudok in 1946 opnieuw aan het plan voor Leyenburg worden gesleuteld. Dudok presenteerde in 1948 een geheel herzien uitbreidingsplan dat in overeenstemming werd gebracht met het eveneens door Dudok gemaakte structuurplan voor geheel Den Haag. Het meest opvallend aan Dudoks voorstel was het weglaten van de diagonale verkeersas. Door het verwijderen hiervan was volgens Dudok een betere verkaveling van de bebouwing mogelijk, waardoor een duidelijker verkeersbeeld zonder gecompliceerde kruisingen kon ontstaan. Bovendien zou een orthogonaal stratenverloop meer in overeenstemming met de Haagse stedenbouwkundige structuur zijn en dienden in Dudoks visie de Haagse woonwijken te worden “omspoeld” door verkeer in plaats van doorkruist.

Directeur P. Bakker Schut van de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling reageerde op het plan door op te merken dat het “niet volstrekt onaanvaardbaar” was, maar wel bezwaarlijk. Hij vond dat de diagonaalweg een logische stap was in een ontwikkeling die met de aanleg van de omliggende wijken in gang was gezet en vond het niet verantwoord om deze lijn nu om te buigen. Bakker

Schut stelde dan ook voor om de diagonaalweg te handhaven, maar legde de beslissing uiteraard in handen van burgemeester en wethouders. Het voorstel van Dudok behelsde meer dan alleen het verwijderen van de diagonaal. De verkaveling vertoonde een grotere mate van openheid dan de vooroorlogse voorstellen. Geheel in lijn met Dudoks plannen voor Morgenstond en Mariahoeve wordt de bebouwing in langgerekte stroken gerangschikt, enigszins verlevendigd door kleine verdraaiingen in de oriëntatie. In deze opzet kon de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling zich overigens vinden maar het bezwaar tegen opheffen van de diagonale verkeersweg bleef gehandhaafd. Dit betekende dat er een nieuw plan ontwikkeld moest worden. In dit door F. van der Sluis van de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling in 1951 gepresenteerde nieuwe uitbreidingsplan vormt de diagonale verkeersweg weer het hoofdbestanddeel van Leyenburg. De weg is ingebed in een centrale groene ruimte die de verdraaiing ten opzichte van de omringende stedelijke structuur oplost. Ter weerszijden en haaks op de weg worden nu drie bebouwingsstroken geprojecteerd van vier bouwlagen hoog.

Het tuinbouwvraagstuk

Alle planvorming ten spijt werd de realisatie van Leyenburg gedwarsboemd door het tuinbouwvraagstuk, dat de Haagse stadsuitbreidingen volledig in de greep had in de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog. Door de annexatie van Loosduinen, dat bekend stond om de zeer vruchtbare tuinbouwgrond, werd een groot gebied aan de gemeente Den Haag toegevoegd. Hiermee dacht de stad aan de behoefte aan grond voor uitbreidingswijken te kunnen voorzien, maar de lobby van de tuinbouwers was zo sterk dat de ontwikkeling van nieuwe uitbreidingswijken ernstig werd vertraagd.

De discussie over het wel of niet handhaven van tuinbouwgronden rondom Loosduinen zou uiteindelijk tot halverwege de jaren vijftig duren. Hoewel de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling vond dat de realisatie van Waldeck nog enigszins mogelijkheden bood om in tijd te worden verschoven was voor Leyenburg een snelle realisatie onontbeerlijk. Een definitieve oplossing voor het tuinbouwvraagstuk was in 1956 nog niet voorhanden, maar desondanks presenteerde de dienst wederom een nieuw uitbreidingsplan voor Leyenburg. Zich bewust van de problematiek van het verlies van tuinbouwgronden, werd toch voorgesteld het belang van de stadsuitbreiding te laten prevaleren boven de tuinbouwbelangen. In de toelichtende omschrijving behorend bij het uitbreidingsplan werd dit als volgt verwoord: "Hier doet zich dus in zeker opzicht een dilemma voor, en wel in dien zin, dat, afhankelijk van de mogelijkheden ten aanzien van de tuinbouwcompensatie, een keuze kan worden gedaan tussen enerzijds een herziening, waarbij het gehele gebied voor stadsuitbreiding blijft bestemd en anderzijds een herziening, waarbij de tuinbouwgronden zoveel mogelijk blijven gespaard, al is deze laatste oplossing stedenbouwkundig weinig fraai. Bij het resterende gebied van het plan Leyenburg is dit echter zeer duidelijk niet het geval. Dit gebied toch is, gelet op de stedenbouwkundig aanwijzingen, welke gelegen zijn in de opzet van de aangrenzende stadsdelen en in aanmerking genomen zijn beperkte oppervlakte, ondubbelzinnig in zijn geheel bestemd voor stadsuitbreiding. De handhaving van een tuinbouwenclave kan

De discussie over het wel of niet handhaven van de tuinbouwgronden zorgde meer dan tien jaar voor vertraging van de verstedelijking van dit deel van Den Haag. Opname uit 1963.

hier niet worden aanvaard, hoe ook de mogelijkheden met betrekking tot de beschikbaarstelling van vervangende tuinbouwgrond uiteindelijk zullen blijken te liggen. Burgemeester en Wethouders behoeven in dit verband slechts te wijzen op de noodzaak, om de verbinding tussen de Thorbeckelaan en het Monnikendamplein, welke het onderhavige gebied diagonaal zal doorsnijden, tot stand te brengen, als laatste schakel in de belangrijkste verbinding tussen het westen en het zuiden van de stad”¹.

Met het uitbreidingsplan uit 1956 werd voortgeborduurd op het reeds bestaande plan van 1951. Ter weerszijden van de diagonale verkeersweg werden nu drie torenflats gepland van elk twaalf verdiepingen hoog. Deze vervingen de vier bouwlagen tellende stroken uit het plan van 1951. De bedoeling was dat in het centrale groengebied meer ruimte werd gecreëerd voor speelweide en een speeltuin.

Opnieuw herziening

Tegen het uitbreidingsplan werden weer verschillende bezwaren geuit. Deze waren uiteraard afkomstig van in het plangebied gevestigde tuinders, die compensatie wilden voor het verlies van cultuurgrond, maar ook van particuliere investeerders die grond in het gebied bezaten. Desondanks werd het plan in 1956 door de Kroon vastgesteld, waarmee het algemeen belang van de stadsuit-

breiding het uiteindelijk leek te winnen van de particuliere belangen van grondeigenaren.

Ondanks vaststelling van het plan slaagde de gemeente er echter niet in tot een spoedige realisatie van Leyenburg te komen. De uiteindelijke uitvoering liep opnieuw vertraging op door problemen met de grondaankopen. De helft van de grond was in eigendom van de gemeente en de andere helft bij diverse particulieren. De onderhandelingen met particuliere grondbezitters leidden tot “welhaast onoverkomelijke moeilijkheden”. Pogingen om de gronden “in der minne” te krijgen, boekten geen resultaat, waardoor de gemeente genoodzaakt werd de gronden te onteigenen. Moeizame en tijdrovende onteigeningsprocedures waren het gevolg. “Het in 1956 vastgestelde uitbreidingsplan Leyenburg II zal in de reeks van na de laatste wereldoorlog tot stand gekomen Haagse plannen voor stadsuitbreiding bepaaldelijk niet worden geboekstaafd als een plan, waarvan de verwezenlijking voorspoedig is verlopen.” Met deze eufemistisch zinsnede wordt duidelijk dat burgemeester en wethouders bepaald niet gelukkig waren met de ontstane situatie.

De situatie werd nog penibeler als blijkt dat de Exploitatie Maatschappij Scheveningen (EMS), de vlag waaronder de speculerende bouwondernemer R. Zwolsman zijn activiteiten op het gebied van onroerend goed had gebundeld, alle particuliere gronden had opgekocht. Met Zwolsman werd een grondruil voorgesteld om de gewenste straataanleg te kunnen realiseren en om de gronden voor volkswoningbouw veilig te stellen. Zwolsman stelde echter hoge eisen aan deze ruil, vooral ten aanzien van het aantal woningen en de voorzieningen die hij wenste te bouwen. Door de zware tijdsdruk en de voortdurende woning-

Herziening uitbreidingsplan Leyenburg uit 1962 van F. van der Sluis. In dit uiteindelijk uitgevoerde uitbreidingsplan werd tevens de karakteristieke “molenwiek” geïntroduceerd.

nood kon de gemeente weinig anders dan tegemoet te komen aan de eisen van Zwolsman. “Het was gelukkig de enige keer, dat ik een ontwerp onder zodanig zware randvoorwaarden moest maken”, aldus Frits van der Sluijs, de ontwerper van het plan Leyenburg, terugkijkend op zijn loopbaan bij de gemeente Den Haag¹.

Het plan voor Leyenburg werd dus opnieuw herzien, zij het ditmaal voor de laatste keer. De hoofdopzet van dit in 1962 ontworpen uitbreidingsplan zou wederom gelijk blijven aan het voorgaande plan. De grootste wijziging bestond uit de bebouwing langs de Volendamlaan. De hoogte van de bebouwing bleef gehandhaafd - twaalf lagen - maar de zes torenflats maakten plaats voor vier schijfvormige flatgebouwen. De schijven, aan elke kant van de Volendamlaan twee, zijn zo geplaatst dat ze tezamen een molenwiek vormen in het hart van de wijk. Het open gebied rondom de vier hoge woongebouwen zou als park en plantsoen worden ingericht. De bebouwing ter weerszijden van de Volendamlaan werd opgehoogd tot negen bouwlagen, waarmee de woningdichtheid verder werd opgeschroefd. De keerlus aan de Escamplaan, nabij de kruising met de Leyweg bleef eveneens gehandhaafd. De pleinvormige ruimte ter plaatse werd voorzien van een hoogbouwelement. Winkels werden niet langer verspreid over de wijk, maar geconcentreerd in een winkelcentrum aan het Monnikendamplein. Het totaal aantal woningen van het plan zou uiteindelijk

Door de zeer langdurige planvorming wekt het hart van Leyenburg de indruk van een gesaneerd gebied waar de oorspronkelijke bebouwing is vervangen door bebouwing van een andere stedenbouwkundige orde. Opname uit het eind van de jaren zestig van de hoogbouw langs de Volendamlaan.

De Volendamlaan heeft een waardevolle groenas met dubbele bomenrijen.

3.680 bedragen, bedoeld voor 13.700 bewoners. Hiermee werd een, in verhouding met andere naoorlogse uitbreidingswijken, zeer hoge woningdichtheid van 73 woningen per hectare bereikt.

Dit definitieve plan voor Leyenburg werd in 1963 goedgekeurd. De langdurige en ongelukkige planvorming heeft tot een enigszins versnipperd stedenbouwkundig ontwerp geleid. Een in hoofdopzet Berlagiaans plan werd in een tijdsbestek van ruim vijftig jaar versleuteld tot een moderne open verkaveling. De randen van de wijk zijn min of meer in aansluiting op de Haagse vooroorlogse stedenbouw, maar het hart van Leyenburg wekt de indruk dat oorspronkelijke bebouwing is weggesaneerd en is vervangen door bebouwing van een andere stedenbouwkundige orde.

Groen

De langdurige en problematische planvorming van Leyenburg heeft ertoe geleid dat gaandeweg de woningdichtheid steeds werd opgevoerd. Dit is echter niet ten koste gegaan van openbaar groen, maar is bewerkstelligd door de woningbouw langs de Volendamlaan samen te voegen, te verhogen en als losse elementen in een groene ruimte te plaatsen. Hierdoor is het bebouwde oppervlak per saldo verlaagd en meer ruimte voor groen overgehouden. De inrichting van het groen tussen de hoogbouwflats is overigens schraal en fantasieloos. De Volendamlaan zelf, het hart van het plangebied, heeft een kwalitatief hoogwaardig groen wegprofiel met dubbele bomenrijen en vormt daarmee een logisch ruimtelijk vervolg op de Thorbeckelaan ten noordwesten van Leyenburg.

Bebouwingsbeeld en architectuur

In het plangebied is een aantal architectonische ensembles te onderscheiden die de stedenbouwkundige structuur benadrukken. Ter weerszijden van de Escamplaan zijn portiekflats gebouwd, naar ontwerp van de architect P. Zanstra. De blokken zijn in een strenge ordening geplaatst en de architectuur is sterk horizontaal geordend. De flats vertonen de hoge kwaliteit en afwerking, zoals die bij alle door Zanstra ontworpen woonblokken in Den Haag is terug te zien. De portiek- en galerijflats langs de Leyweg en de Medemblikstraat zijn van een beduidend minder hoge kwaliteit.

Het Monnikendamp plein heeft een merkwaardige combinatie van gebouwtypen en bouwstijlen. De zuidelijke helft van het plein werd vlak na de Tweede Wereldoorlog gerealiseerd. De bebouwing van de Escamplaan van Zanstra sluit hier aan op een vroeger ontwerp van dezelfde architect, bestaande uit portiek-etageflats met nadrukkelijk vormgegeven betonnen luifels. Het snijpunt van de diagonale verbinding Volendamlaan-Soestdijksekade met de Escamplaan heeft een wigvormige locatie opgeleverd die met een bijzonder ensemble van kerk en school is ingevuld, maar ontwerp van de architecten Molenaar en Sips.

De vier galerijflats van de molenwiek en de overige flatgebouwen aan de Volendamlaan bezitten een anonieme vormgeving. De grootschalige woningbouw in de tweede helft van de jaren zestig en begin jaren zeventig is in het algemeen met weinig middelen gerealiseerd. De galerijflats in Leyenburg zijn het typische produkt van deze periode, waarin het bouwen van grote aantallen

In de zuidelijke gevelwand van het Monnikendamp plein ontmoeten twee in tijd uiteenlopende ontwerpen van P. Zanstra elkaar.

Ter weerszijde van de Escamplaan zijn de portiekflats naar ontwerp van P. Zanstra in een strenge ordening geplaatst met een sterk horizontaal gelede architectuur. Opname april 1991.

Het in traditionele stijl vormgegeven complex van school en kerk naar een ontwerp uit 1947 van de architecten N. Molenaar jr. en P. Sips op het snijpunt van de Soestdijksekade en de Escamplaan.

tegen een zo laag mogelijk prijs centraal stond. De molenwiek bestaat dan ook uit grootschalige volumes die met weinig aandacht voor detail en materialen is ontworpen.

Ontwikkelingen na 1965

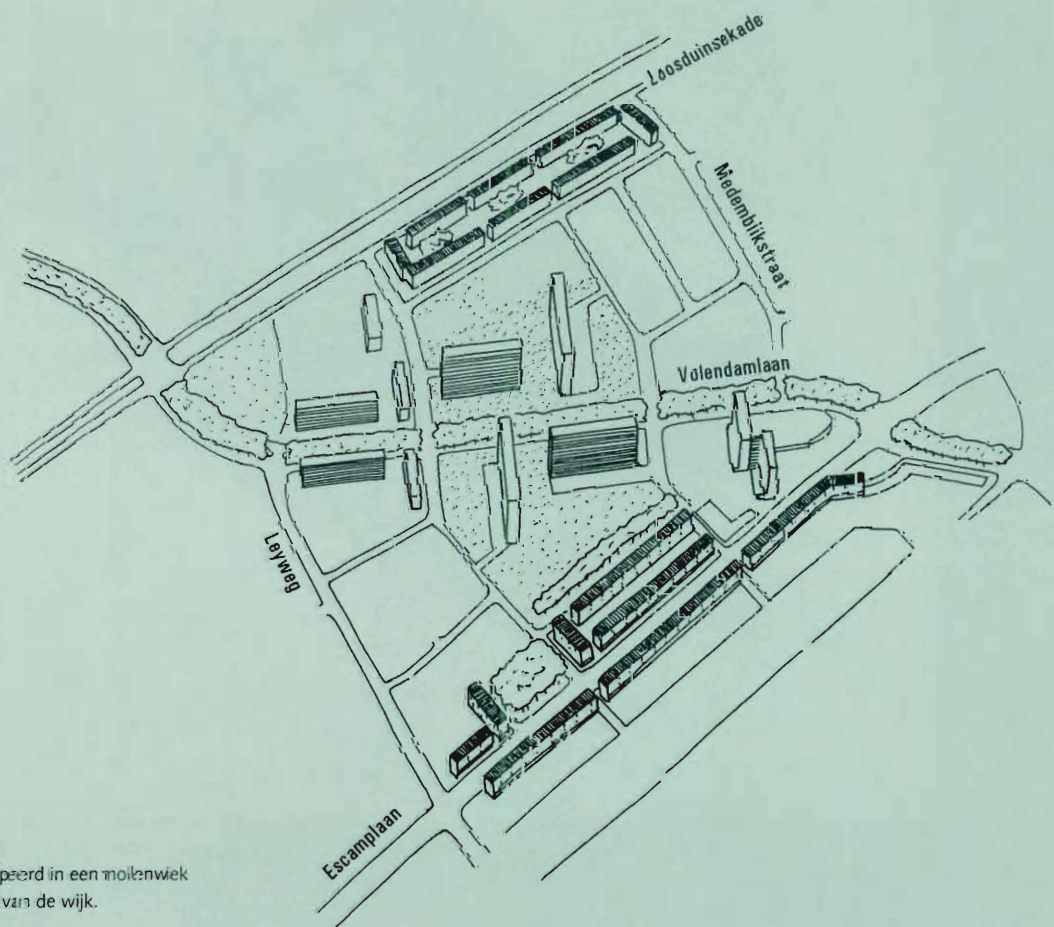
De invulling van het plan-Leyenburg vond grotendeels plaats in de jaren zestig en in het begin van de jaren zeventig. Dit betekent dat een deel van de bebouwing na 1965 is gerealiseerd, maar wel deel uitmaakt van de oorspronkelijke opzet van de wijk. Een enkel gebouw is zelfs pas in de tweede helft van de jaren zeventig tot stand gekomen.

Conclusie

De hoofdropzet van Leyenburg is gedurende de zestig jaar dat aan het ontwerp wordt gesleuteld in grote lijnen overeind gebleven. Het aanleggen van de ontbrekende verkeersschakel tussen Thorbeckelaan en Soestdijksekade door middel van de diagonaal geprojecteerde Volendamlaan vormt het hoofdbestanddeel.

Daarnaast wordt de Haagse orthogonale wegenstructuur met de verlenging van de Escamplaan niet uit het oog verloren. Het ovaalvormige Monnikendamplein koppelt beide straten aan het Haagse stratenplan.

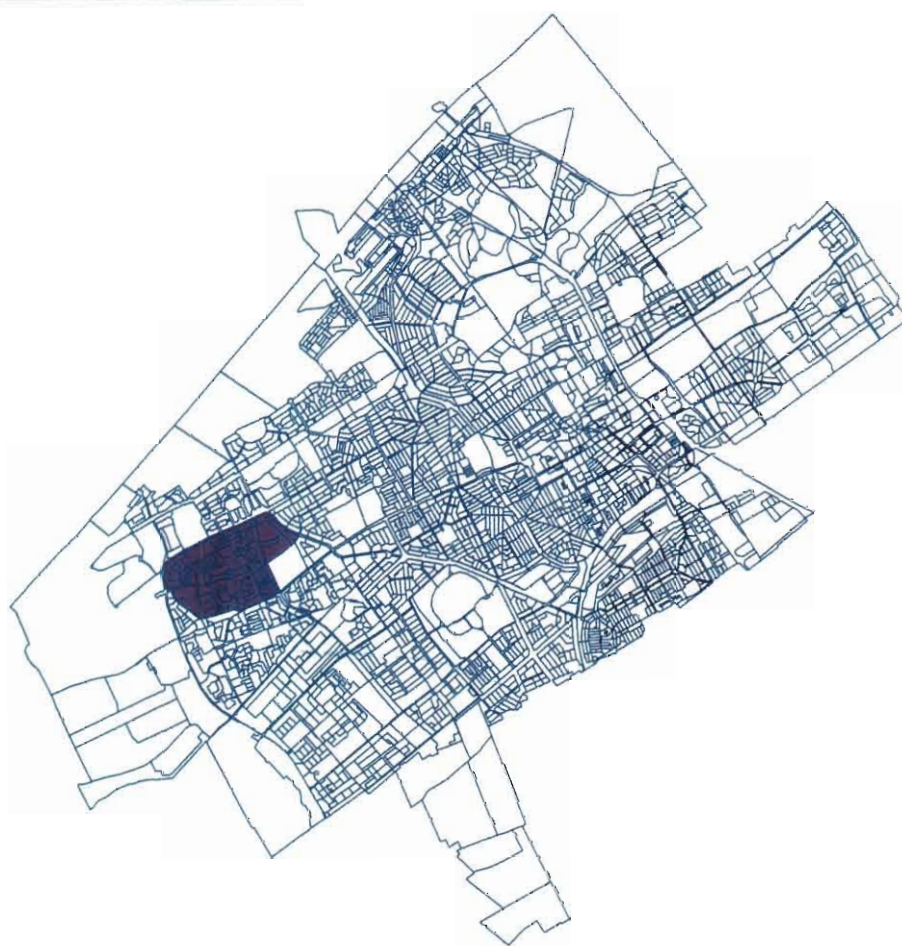
De uiteindelijke invulling vindt gefaseerd plaats. De randen van de wijk worden grotendeels voor de Tweede Wereldoorlog bebouwd. Het centrale deel, dat in de planvorming ernstig is vertraagd door het tuinbouwvraagstuk en onteigeningsperikelen, wordt pas in de jaren zestig bebouwd. Vanuit de noodzaak van verdichting van het aantal woningen, mede bepaald door eisen van grondeigenaren, nemen de bouwvolumes toe in maat en schaal. Dit heeft geleid tot een verschraling van het plan. Vier massale galerijflats gegroepeerd in een molenwiek bepalen het beeld van de wijk. De Volendamlaan is als verkeersader redelijk geslaagd, het profiel en de beplanting is goed, maar het groen rondom de molenwiek is uiterst sober en weinig aantrekkelijk. Ondanks de goede kwaliteit van de bebouwing langs de Escamplaan behoort Leyenburg vanwege het sterk verbrokkelde karakter tot de minst geslaagde naoorlogse uitbreidingen van Den Haag.

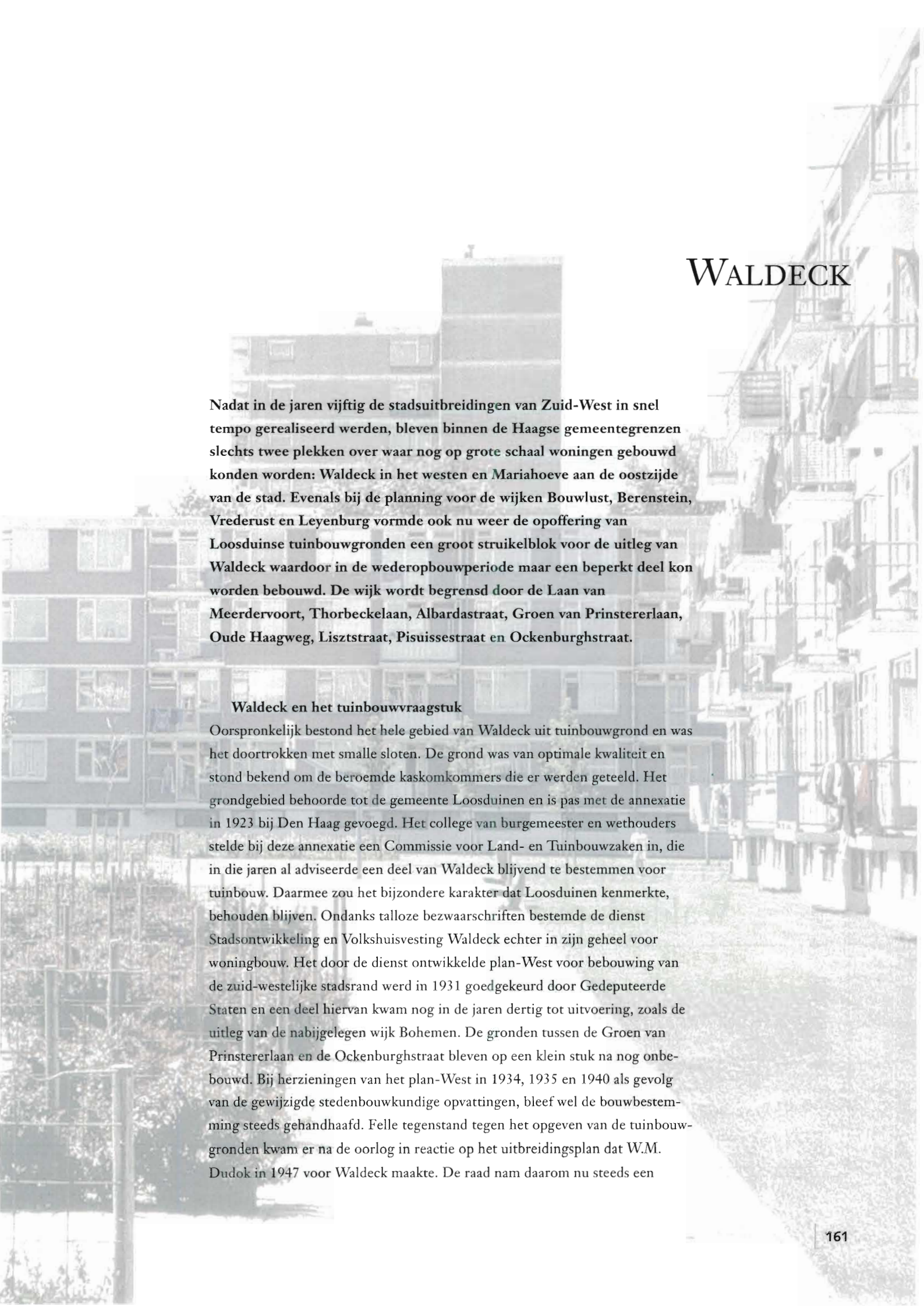

Vier massale galerijflats gegroepeerd in een molenwiek bepalen het na-oorlogse beeld van de wijk.

Noten

1. *Ontwerp toelichtende beschrijving Uitbreidingsplan Leyenburg II*, d.d. 29 mei 1956.
2. ir. F. van der Sluijs, *Haagse stedenbouw, mijn ervaringen in de jaren 1946-1983*, Utrecht 1989.

A black and white photograph of a multi-story residential building with many windows and balconies, serving as the background for the page.

WALDECK

Nadat in de jaren vijftig de stadsuitbreidingen van Zuid-West in snel tempo gerealiseerd werden, bleven binnen de Haagse gemeentegrenzen slechts twee plekken over waar nog op grote schaal woningen gebouwd konden worden: Waldeck in het westen en Mariahoeve aan de oostzijde van de stad. Evenals bij de planning voor de wijken Bouwlust, Berenstein, Vrederust en Leyenburg vormde ook nu weer de opoffering van Loosduinse tuinbouwgronden een groot struikelblok voor de uitleg van Waldeck waardoor in de wederopbouwperiode maar een beperkt deel kon worden bebouwd. De wijk wordt begrensd door de Laan van Meerdervoort, Thorbeckelaan, Albardastraat, Groen van Prinstererlaan, Oude Haagweg, Lisztstraat, Pisuissestraat en Ockenburghstraat.

Waldeck en het tuinbouwvraagstuk

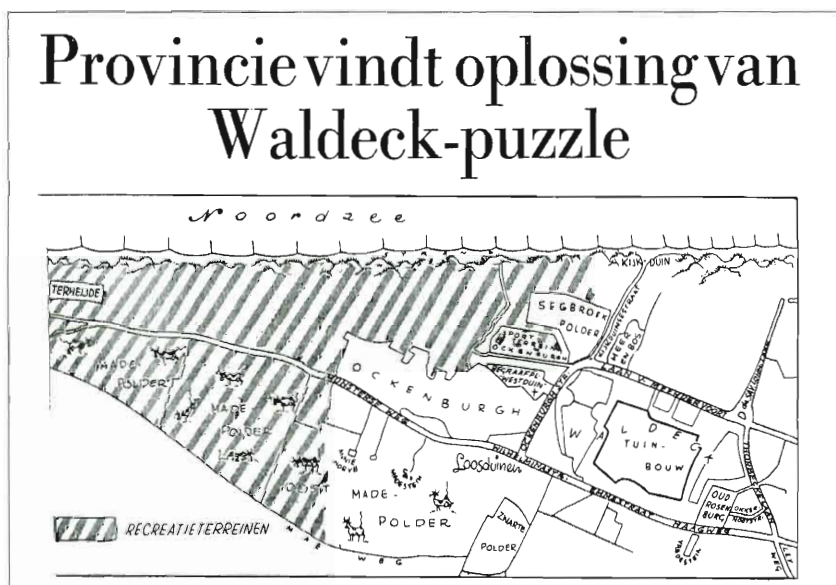
Oorspronkelijk bestond het hele gebied van Waldeck uit tuinbouwgrond en was het doortrokken met smalle sloten. De grond was van optimale kwaliteit en stond bekend om de beroemde kaskomkommers die er werden geteeld. Het grondgebied behoorde tot de gemeente Loosduinen en is pas met de annexatie in 1923 bij Den Haag gevoegd. Het college van burgemeester en wethouders stelde bij deze annexatie een Commissie voor Land- en Tuinbouwzaken in, die in die jaren al adviseerde een deel van Waldeck blijvend te bestemmen voor tuinbouw. Daarmee zou het bijzondere karakter dat Loosduinen kenmerkte, behouden blijven. Ondanks talloze bezwaarschriften bestemde de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting Waldeck echter in zijn geheel voor woningbouw. Het door de dienst ontwikkelde plan-West voor bebouwing van de zuid-westelijke stadsrand werd in 1931 goedgekeurd door Gedeputeerde Staten en een deel hiervan kwam nog in de jaren dertig tot uitvoering, zoals de uitleg van de nabijgelegen wijk Bohemen. De gronden tussen de Groen van Prinstererlaan en de Ockenburghstraat bleven op een klein stuk na nog onbebouwd. Bij herzieningen van het plan-West in 1934, 1935 en 1940 als gevolg van de gewijzigde stedenbouwkundige opvattingen, bleef wel de bouwbestemming steeds gehandhaafd. Felle tegenstand tegen het opgeven van de tuinbouwgronden kwam er na de oorlog in reactie op het uitbreidingsplan dat W.M. Dudok in 1947 voor Waldeck maakte. De raad nam daarom nu steeds een

Het uitbreidingsplan voor Waldeck uit 1947 van W.M. Dudok.

afwachtende houding aan als haar werd gevraagd om het uitbreidingsplan in beginsel goed te keuren en wenste eerst nader onderzoek naar de mogelijkheid van de vervanging van de in het plangebied gelegen cultuurgronden.

In juni 1950 is er nog steeds geen goedkeuring gegeven voor uitvoering van het uitbreidingsplan. Een doorbraak in de impasse komt er met de in juni 1954 door de Provinciale Planologische Dienst uitgebrachte nota "Waldeck - omstreken gebied", een alternatief plan dat trachtte een compromis te bereiken tussen de belangen van tuinbouw, recreatie en woningbouw. Alleen het westelijk deel werd in de nota voor woningbouw aangewezen terwijl het oostelijke deel voor een periode van dertig jaar voor de tuinbouw bestemd zou blijven. In 1956 legden de vele partijen zich neer bij dit voorstel van de Provinciale Planologische Dienst. Het nabijgelegen Leyenburg en het westelijk deel van Waldeck zouden

Het alternatieve plan uit 1954 van de Provinciale Planologische Dienst. Uit: Het Vrije Volk - vrijdag 31 december 1954.

voor woningbouw worden bestemd. Rekening houdend met deze nota werd in 1956 door F. van der Sluijs van de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling een uitbreidingsplan gepresenteerd dat in overeenstemming was met de in de nota ontwikkelde gedachten, waarbij een belangrijk deel van Waldeck voor de tuinbouw, bijna 53 hectare, gereserveerd bleef.

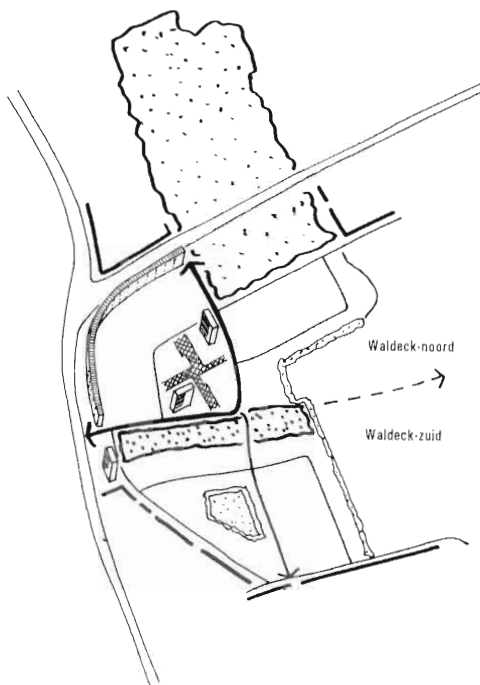
Het plan-Waldeck

De uitleg van de noordwestrand van Waldeck is bijna geheel in de periode 1961-1967 tot stand gekomen volgens het uitbreidingsplan uit 1956. Door behoud van tuinbouwgrond was veel minder ruimte beschikbaar voor de gewenste bebouwingscapaciteit. Bovendien moest de bebouwing ook intensiever, dus hoger, zijn door de jarenlange renteverliezen op de gronden. Van der Sluijs handhaafde in zijn plan wel de centrale groenstrook die Dudok in 1947 al had getekend. Deze groenstrook, het Beethovenplantsoen, laat Waldeck uiteenvallen in twee buurten die volgens de wijkgedachte vrij zelfstandig ontworpen zijn. De streng evenwijdig aan de straat geprojecteerde blokken uit Dudoks ontwerp zijn bij Van der Sluijs losser geplaatst, dikwijls haaks op de straat en alleen toegankelijk via voetpaden.

De buurt ten zuiden van het Beethovenplantsoen heeft een driehoekige vorm en is ingevuld met woningen in de woningwetsector, bedoeld voor arbeiders en lagere middenstand. Haaks op het Beethovenplantsoen en de Pisuissestraat staat een reeks flatgebouwen aan verkeersluwe woonpaden. Geheel aan de oostkant

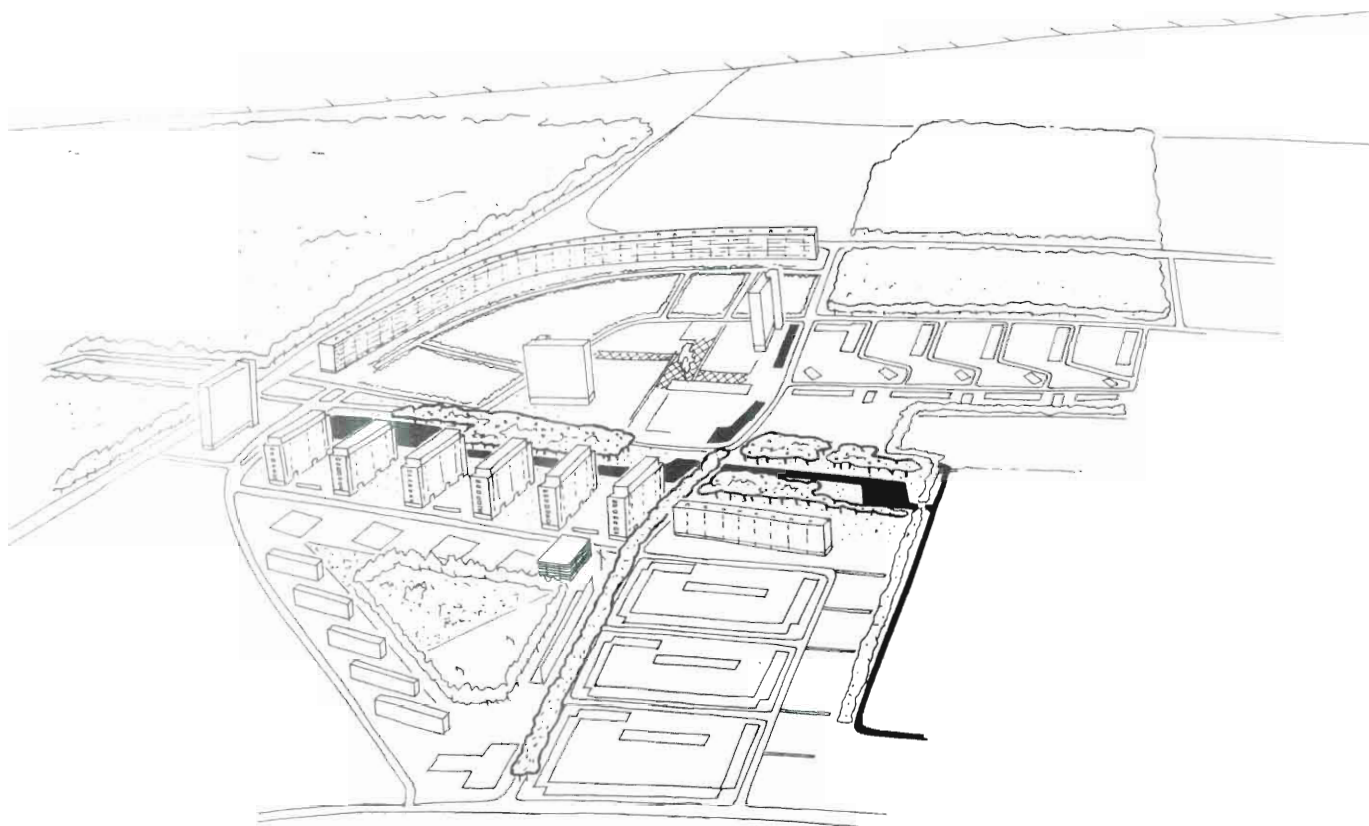
F. van der Sluijs maakte in 1956 het definitieve uitbreidingsplan voor Waldeck.

Een brede groenstrook, het Beethovenplantsoen, scheidt Waldeck-noord van Waldeck-zuid.

van het buurtje zijn conform het uitbreidingsplan haaks op de Cornelia van Zantenstraat korte stroken eengezinswoningen gebouwd, die eveneens aan woonpaden zijn gesitueerd. In het hart van het buurtje hield Van der Sluijs een reeds bestaande speeltuin intact terwijl langs de Aaltje Noorderwierstraat ruimte werd gereserveerd voor een aantal scholen en bijzondere bebouwing. De buurt ten noorden van het Beethovenplantsoen wordt afgesloten door een gesloten, gebogen wand langs de Ockenburghstraat-Laan van Meerdervoort (in de volksmond aangeduid met de "Chinese Muur"). De gebogen wand vormt een duidelijke begrenzing van de wijk, maar is vooral bedoeld om de achtergelegen buurt beschutting te bieden tegen wind van zee. Binnen de hoeg werden door Van der Sluijs een mix van portiek-etageflats, eengezinshuizen, een winkelcentrum, een bejaardentehuis en enkele hoogbouwflats in het plan aangegeven. Het winkelcentrum met bewust laag gehouden bebouwing aan de Alphons Diepenbrockhof is alleen voor voetgangers toegankelijk en wordt gemarkeerd door twee hoge gebouwen van twaalf verdiepingen. Om dit centrum zijn de woningbuurten gegroepeerd, die overwegend in strokenbouw zijn uitgevoerd. De bebouwing is via een overeenkomst van straatanleg met de gemeente door de NV Aristodemos en de Bank voor Onroerende Zaken in exploitatie gebracht. Aan de oostzijde van de wijk bevinden zich nog twee kleine plandelen, die deel

Overzicht van de opzet van de wijk. Opvallend is de gesloten, gebogen wand langs de Ockenburghstraat-Laan van Meerdervoort die vooral bedoeld was om de achtergelegen buurt beschutting te bieden tegen wind van zee.

uitmaken van het wederopbouwplan Waldeck en bebouwd mochten worden. Ten westen van de Groen van Prinstererlaan zijn dat de Rigolettostraat en Traviatastraat waar tien bouwblokken zijn gerealiseerd. Deze bebouwing vormt in ruimtelijk opzicht de voltooiing van de wijk Bohemen. Ten oosten van de Groen van Prinstererlaan is een gebied gelegen tussen de Mgr. Nolenslaan, Thorbeckelaan en de Albardastraat bebouwd met twee kerken, scholen en een verpleeginrichting. Dit buurtje maakt deel uit van de voorzieningen behorend bij Centrum-West (De Savornin Lohmanplein).

Groen en Water

Het groen in Waldeck is zeer belangrijk voor de beleving van de wijk. In bijna elke straat staan bomen, de strokenbouw wordt omgeven door plantsoenen en veel eengezinswoningen bezitten voor- en achtertuinen. In het noordelijke gedeelte van de wijk zijn alle tuinen en plantsoenen omgeven door goed onderhouden heggen of mooi gemetselde erfafscheidingen. Het zuidelijke deel heeft geen heggen maar wel goed verzorgde, eenvoudige hekjes om de plantsoenen. Het Beethovenplantsoen is de groene ader van de wijk en zorgt voor een verbinding met het landgoed Ockenburgh. Een singel loopt met bajonetversprinsingen door de groenstrook heen. In het noorden wordt het groen van het voormalig landgoed Meer en Bos de wijk ingetrokken met de aanleg van het Wijndaelerplantsoen. In dit bosachtige plantsoen is een aantal scholen met bijbehorende sportvelden en een kerk gebouwd. Vanuit de oorspronkelijke functie

Het winkelcentrum aan het Alphons Diepenbrockhof in zijn oorspronkelijke opzet. Dit in 1962 door E.F. Groosman ontworpen winkelcentrum is alleen voor voetgangers toegankelijk.

als tuinbouwgebied is veel water overgebleven, met name aan de oostkant van de wijk.

Goed onderhouden collectieve binnentuinen langs de bouwblokken aan de Landréstraat.

Architectuur

De architectuur is doorgaans van opvallend hoge kwaliteit. Een goed voorbeeld is de “Chinese Muur” van de architecten F. Ottenhof en J. Wils. De langgerekt gebogen schijf vormt een sterke begeleiding van de overgang van Laan van Meerdervoort naar de Ockenburghstraat. De gele verblendsteen, de blauwe accenten, de grote vensters en de bijzondere dakopbouw geven de wand een aangename uitstraling. De eengezinswoningen ten noorden van het Beethovenplantsoen aan de Aaltje Noordewierstraat vormen niet alleen door hun situering een hoogwaardig woonmilieu, maar ook de vormgeving en detaillering is zorgvuldig ontworpen en uitgevoerd. De woningen vormen een strook maar springen ten opzichte van elkaar iets naar voren, waardoor de privacy van de op de garage gesitueerde balkons gewaarborgd wordt.

Ook de drie stroken eengezinswoningen gelegen aan de Landréstraat, de Julius Röntgenstraat en de Mozartlaan zijn een goed voorbeeld van de in de wijk nagestreefde kwaliteit. Voor de overwegend glazen gevel, met balkons op de erkers, bevinden zich kolommen van grijs, geglaazuurde baksteen en gebakken tegels met dierenfiguren (ieder huis een ander) midden in de gevel. Een architectonisch hoogstandje is de in het plantsoen langs de Aaltje Noordewierstraat gelegen RK Pastoor van Arskerk uit 1966 naar ontwerp van de architect Aldo van Eyck. Het uit betonsteen opgetrokken gebouw is kenmerkend voor het oeuvre van Van Eyck en van grote betekenis voor de naoor-

Verzorgde detaillering van een entreepartij in de Julius Röntgenstraat.

De architectuur van Waldeck is doorgaans van hoge kwaliteit. Een goed voorbeeld is de "Chinese Muur" van de architecten F. Ottenhof en J. Wils. Opname uit 1964.

logse Nederlandse architectuur.

De bebouwing tussen de Mozartlaan, Catharina van Rennestraat en de Aaltje Noordewierstraat is weliswaar volgens het uitbreidingsplan uit 1956 opgezet maar veel later tot stand gekomen. Opvallend is hier dat de uitstraling van de flats veel minder sterk overkomt dan in de rest van de wederopbouwbebouwing in Waldeck. Er is gewerkt met beduidend goedkopere materialen, de ontwerpen bezitten een matige detaillering en ook de afwerking is weinig zorgvuldig.

Ontwikkelingen na 1965

In 1972 is de deelnota "Wonen in Waldeck" door de gemeente aangenomen waarin dicht verkavelde sociale woningbouw wordt voorgesteld in het gebied dat voor dertig jaar was bestemd voor de tuinbouw. De tuinders hadden tot 1986 kunnen blijven, maar wegens marktontwikkeling, de gewijzigde inzichten in de kassenbouwtechniek, en de investeringen die de omschakeling naar aardgas als brandstof vereisten, was er na vijftien jaar al duidelijk een leegloop merkbaar. Bovendien werden in het begin van de jaren zeventig de tuinbouwbedrijven van Waldeck met grote rijks- en gemeentelijke subsidies overgebracht naar de Oostmeerpolder. Nieuw-Waldeck kreeg een geheel eigen opzet, onafhankelijk van de omliggende bebouwing, volgens de woningbouw en architectuuroppvattingen van de jaren zeventig en tachtig. Een kleinschalige verkaveling, waarin gebruik werd gemaakt van de bestaande sloten en waterlopen, bracht een zeer tijdsgebonden en een voor die jaren herkenbare stedenbouw en architectuur voort.

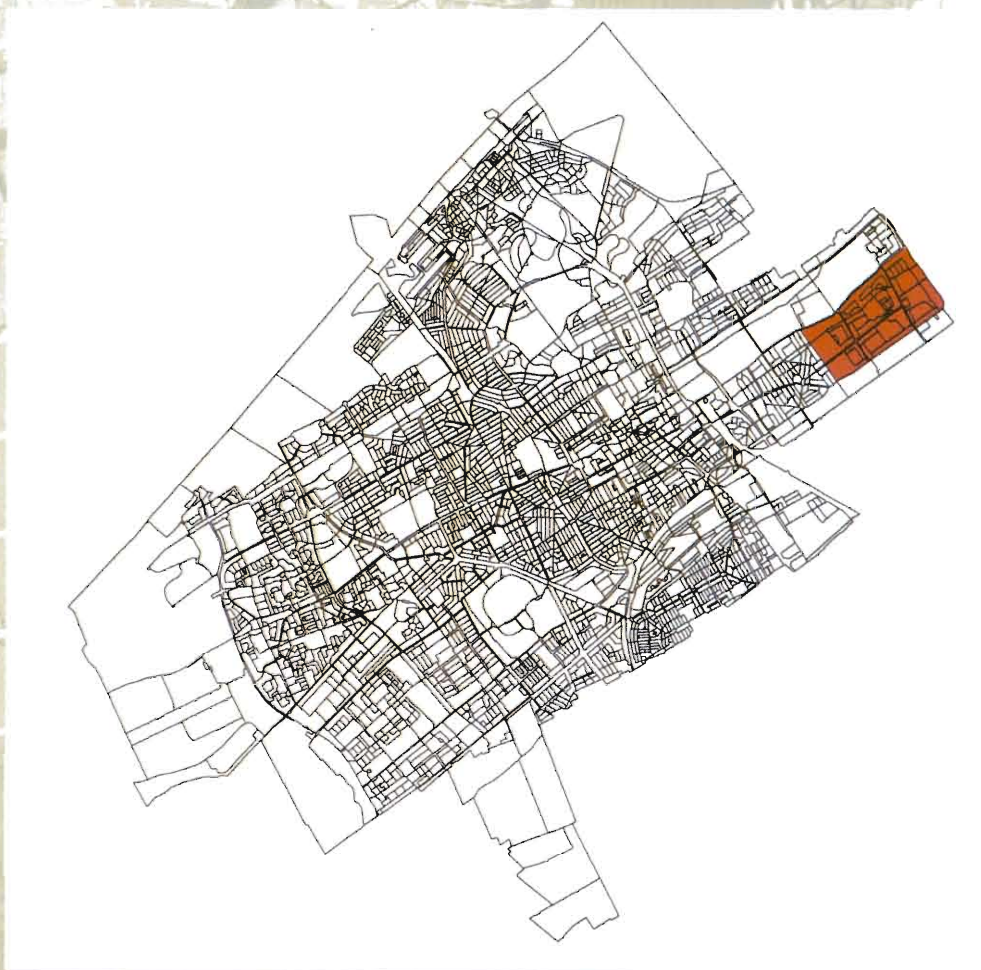
De wederopbouwbebouwing is over het algemeen in een goede staat. Het is duidelijk dat er goed onderhoud wordt gepleegd. Hier en daar zijn de kozijnen vervangen maar slechts op beperkte schaal. Ook het groen is in opzet nog oorspronkelijk. Wel is een aantal plekken opgevuld met nieuwbouw. De belangrijkste toevoeging is een plantsoen aan de noordwest kant van het winkelcentrum. Ook het winkelcentrum zelf is onder handen genomen. Onder meer zijn er nieuwe luifels boven de winkelpanden aangebracht. De centrale open ruimte in het winkelcentrum, die zorgde voor doorzichten door het winkelgebied, is bebouwd met een vrijstaand winkelpaviljoen.

Conclusie

Een vergelijking tussen de werkelijkheid en de maquette van het plan-Waldeck (1956) laat zien dat het gebied in grote lijnen op de voorgestelde wijze is uitgevoerd. De belangrijkste elementen van het stedenbouwkundige plan zijn de Chinese Muur, het winkelcentrum en de centrale groenstrook. Met name de vormverwantschap en de hoge kwaliteit van de architectuur maken Waldeck een beeldbepalende naoorlogse wijk. De toegepaste vormtaal en de keuze van materialen en afwerking zijn kenmerkend voor de wederopbouwarchitectuur. De meeste gebouwen zijn goed onderhouden of op een zorgvuldige manier gerenoveerd. De stedenbouwkundige opzet is nauwelijks aangetast en nieuwbouw is slechts mondjesmaat toegevoegd.

Waldeck in het midden van de jaren zeventig vlak voor de verstedelijking van de laatste tuinbouwgronden.

MARIAHOEVE

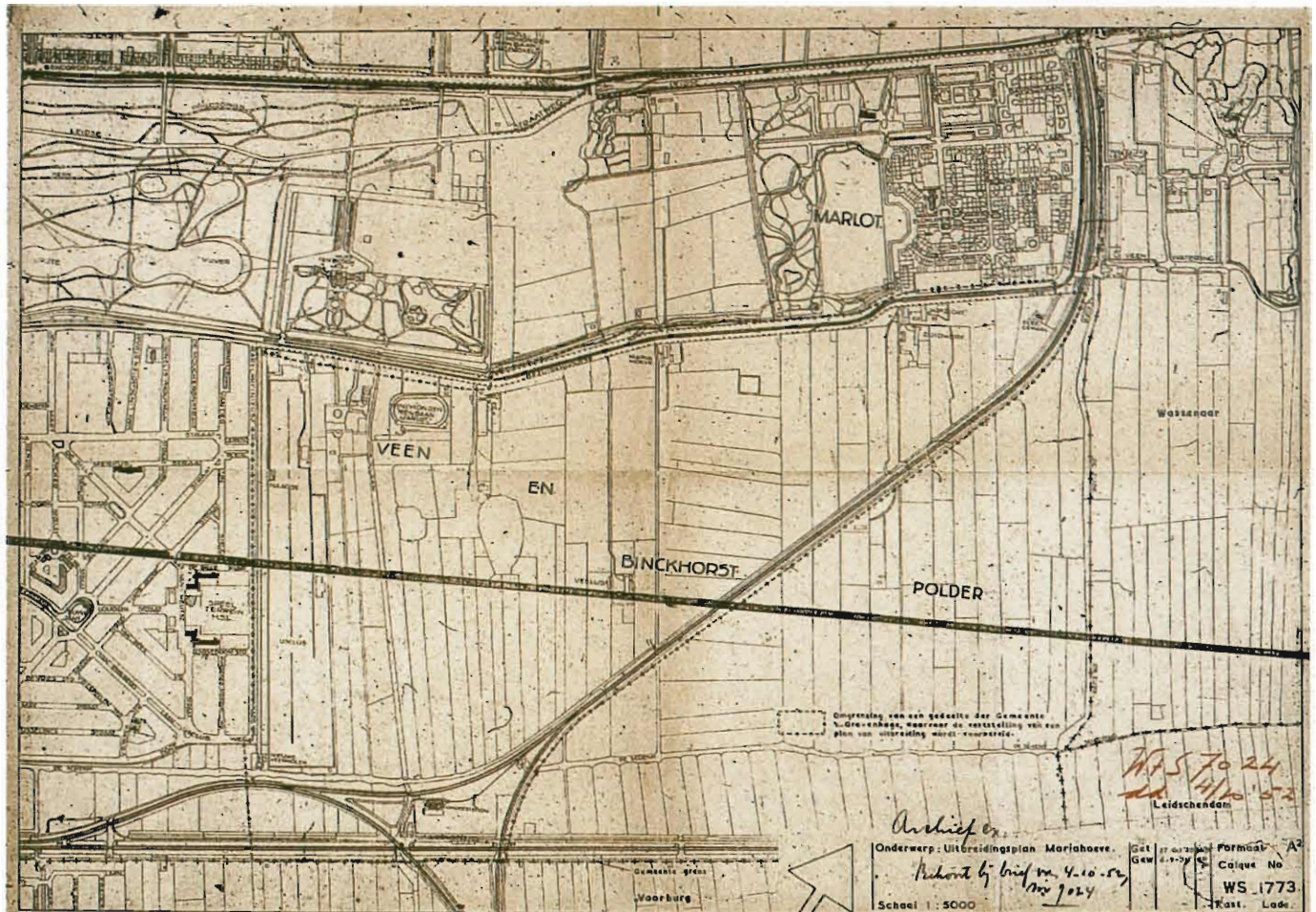
De vroegste planvorming

Na de invoering van de Woningwet in 1901 trok de gemeente Den Haag H.P. Berlage aan als stedenbouwkundig adviseur. Deze taak bleef hij tot 1934, het jaar waarin hij stierf, uitoefenen. In datzelfde jaar volgde W.M. Dudok hem op; de gaande en komende sterke man die de residentie wel zouden leren hoe de stad dankzij volwassen stedenbouwkundige plannen ruimtelijk kon worden ontwikkeld. Van zijn voorganger kreeg Dudok een serie plannen en studies in handen die vanaf 1928 voor de stedelijke uitleg van de polders aan de oostkant van de stad was gemaakt. De naam Mariahoeve die vrij spoedig als officiële naam aan het plangebied werd gegeven, is terug te voeren op een in de polder gelegen boerderij, nabij de Bezuidenhoutseweg.

De Veen- en Binckhorstpolder, waarin Mariahoeve gebouwd zou worden, was een langwerpige, rechthoekige grondgebied van circa 250 hectare, dat op dat tijdstip nog als een groene long in de stad doordrong en als landbouwgebied in gebruik was. Over de polder verspreid lagen diverse boerderijen en – restanten van – buitenplaatsen. Ze werd aan haar lange zijde (noord) afgezoomd door de Bezuidenhoutseweg, met aan de overzijde van oost naar west achtereenvolgens de villawijk Marlot, het landgoed Reigersbergen en het Haagse Bos met Huis ten Bosch. De tegenoverliggende zijde (zuid) werd begrensd door de spoorlijn Den Haag-Leiden en het parallel hieraan gelegen riviertje de Schenk. In het

De in de polder gelegen boerderij Mariahoeve, nabij de Bezuidenhoutseweg, is de naamgever van de wijk. Opname circa 1950.

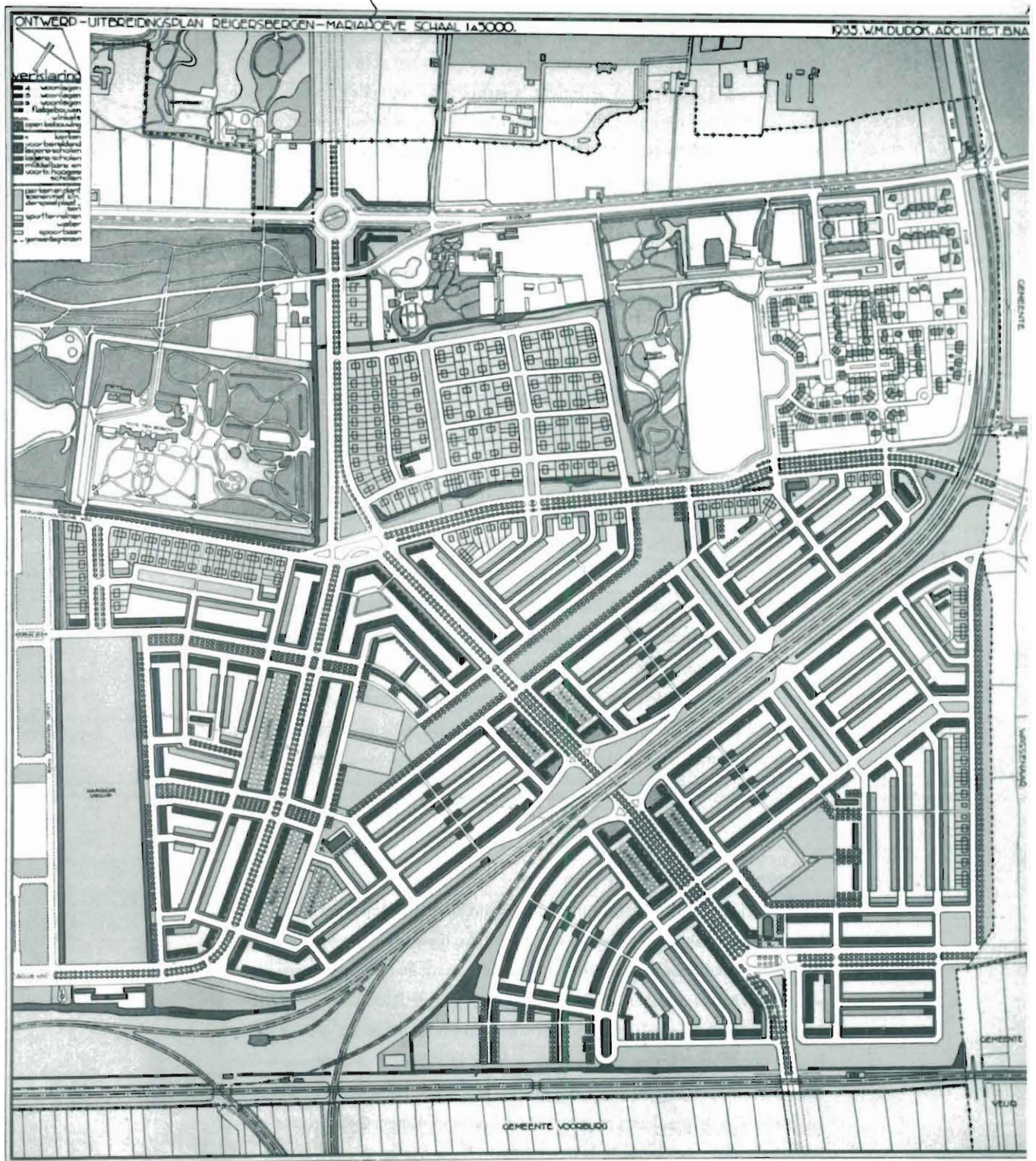
westen grensde de polder aan de wijk Bezuidenhout, met de huidige Carel Reinierszkade als beëindiging. Aan de oostelijke korte zijde ging de polder over in het open weidelandschap van de gemeente Wassenaar. Complicerende factor voor het maken van welk plan dan ook was het gegeven dat het gebied diagonaal werd doorsneden door het spoorlijntje tussen Rotterdam-Hofplein en de badplaats Scheveningen, die vanaf Voorburg met een grote boog om Den Haag voerde.

Kaart uit 1951 van de Veen- en Binckhorstpolder voor de aanleg van Mariahoeve. De polder wordt diagonaal doorsneden door de spoorlijn Scheveningen - Rotterdam Hofplein.

In de vijf jaar dat Mariahoeve op de gemeentelijke agenda figureerde, voorafgaand aan de komst van Dudok in 1934, heerste bij de gemeente onzekerheid over de grootte van het plangebied. De planvorming verliep daardoor stroef. De ene keer werd het landgoed Reigersbergen bij het plangebied betrokken, om bij een volgende gelegenheid weer buiten beschouwing gelaten te worden. Ook twijfelde men of het ten oosten van de spoorlijn gelegen deel van Mariahoeve niet door een eventuele grenswijziging aan buurgemeente Veur (nu Leidschendam) zou worden toegewezen. Had het wel zin daarvoor een ontwerp te maken?

1936 – Dudoks eerste plan

Het eerste plan dat Dudok voor Mariahoeve maakte, werd in maart 1936 aan het college van burgemeester en wethouders aangeboden. Hoewel, het is nog

maar de vraag of je hier kunt spreken van een Dudok-plan. Het ontwerp is een op Berlagiaanse leest geschoeide compositie, die er anno 1936 behoorlijk geda-teerd uitzag. De tekening lijkt eerder een bewerking van Berlage's Ontwerp Uitbreidingsplan uit 1908. Mariahoeve is in dit plan nog een typische negen-tiende-eeuwse stadsuitbreiding, die makkelijk door 'eigenbouwers' kon worden ingevuld.

Naast de diagonaal van de spoorlijn Hofplein-Scheveningen, wordt Mariahoeve

Ontwerp uitbreidingsplan Reigersbergen-Mariahoeve van W.M. Dudok uit 1935.

in dit plan doorsneden door meerdere krachtige diagonalen. De diagonaal was, zoals bekend, een geliefde ontwerpmethodes van Berlage om bijzondere stedelijke ruimten en vista's te creëren. In het Dudok-ontwerp is in de straten een "hiërarchie à la Berlage" aangebracht, waarbij de monumentale assen, met hun brede profielen, formele plantsoenen en bomenrijen, worden geflankeerd door streng symmetrische bouwblokken. De diagonalen komen samen in pleinen en plantsoenen. De belangrijkste doorgang onder het spoor wordt geaccentueerd door een extra bomenrij. Het spoorlijntje zelf wordt opgevat als een stedenbouwkundig sieraad; de ruggengraat van het plan. De bebouwing is gegroepeerd in een verkaveling van langwerpige, gesloten bouwblokken van maximaal vier bouwlagen. Burgemeester de Monchy omschreef het plan in mei 1939 voor zijn college als 'een stelsel van woonstraten, welke regelmatig gevormde en gemakkelijk bebouwbare bouwblokken omsluiten'.¹ Het landgoed Reigersbergen maakt deel uit van de opgave en zou volgens dit plan worden bebouwd met twee- en drie-onder-één-kap villa's. In de nieuwe wijk zouden 4446 woningen worden gerealiseerd. Het merendeel hiervan zou uit kleine middenstandswoningen bestaan (48,8 procent). Daarnaast gewone middenstandswoningen (44,9 procent) en een klein aantal woningen voor de beter gesitueerden (6,3 procent).

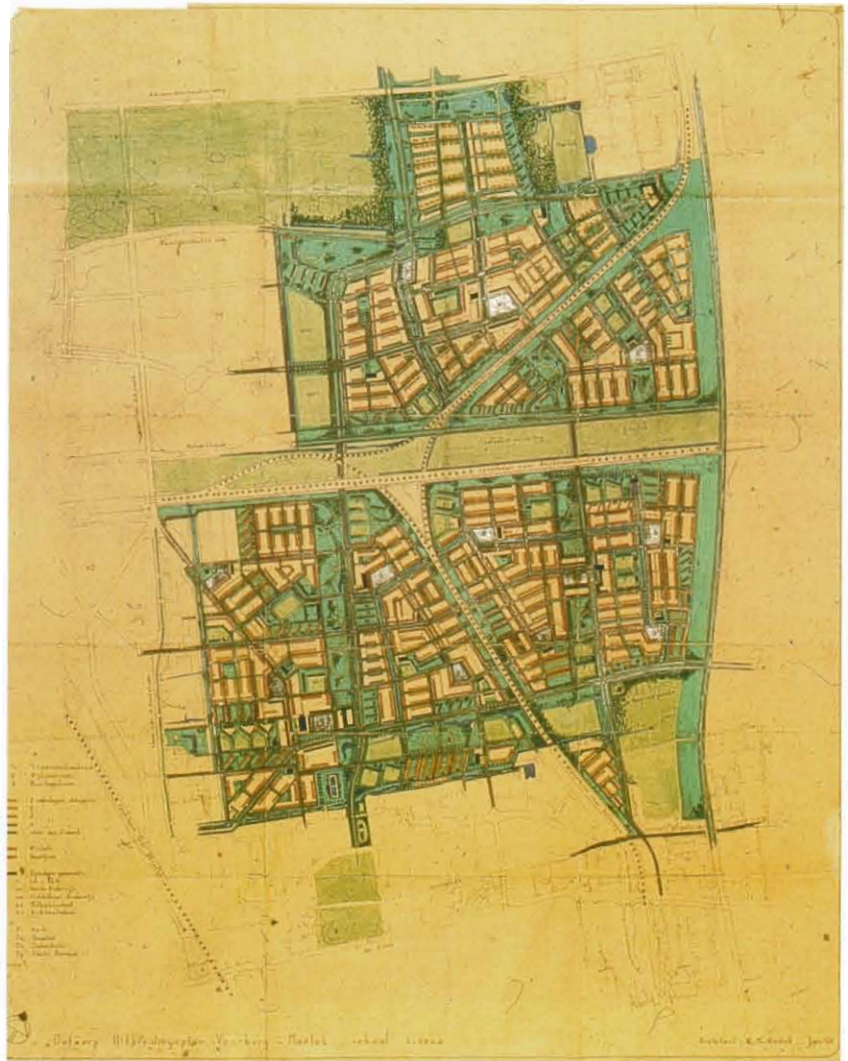
Tot een formele vaststelling van Dudoks ontwerp uit 1936 zou het niet komen. Van 1936 tot 1938 werd door de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting nog aan deelplannen gewerkt, maar door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd de planvorming voor Mariahoeve ingehaald. Een deel van het plan werd in 1942 door het rijk afgekeurd maar door de bezetting hoefde en kon de gemeente niet aan de wettelijke verplichting voldoen binnen een jaar een nieuw plan te maken.

1948 - Dudoks tweede plan

Na de oorlog werd Dudok door de gemeente gevraagd een structuurplan voor Den Haag te maken. Dit diende als ruimtelijke basis voor het ontwerp van wederopbouwplannen voor verwoeste wijken en nieuwe uitbreidingswijken, waarvoor Dudok eveneens opdracht kreeg. In het structuurplan werden nieuwe inzichten op de ruimtelijke structuur van Den Haag geformuleerd. Hierdoor lagen voor Mariahoeve een aantal zaken vast. Dit maakte een nieuw ontwerp voor Mariahoeve noodzakelijk, waarbij de wijk in een groter kader werd geplaatst. Op de plankaart is, naast Mariahoeve en Reigersbergen, een groot gedeelte van de gemeente Voorburg te zien. Voor het eerst werd ingezien dat de ruimtelijke ontwikkeling van de stad verder strekt dan haar formele grenzen.

Het tweede plan-Dudok werd in juni 1949 aan burgemeester en wethouders aangeboden. Bij de presentatie van het plan schrijft Dudok dat bij het ontwerpen is 'uitgegaan van de gedachte, dat straataanleg en bebouwing voor een groot deel tot uitvoering zullen kunnen komen, alvorens een beslissing is gevallen over het al dan niet omleggen van de spoorbaan'.² Dudok stelde in het structuurplan voor de spoorlijn van Rotterdam naar Scheveningen te verleggen, zodat het grondgebied van Mariahoeve niet langer zou worden doorsneden. De

Het tweede ontwerp uitbreidingsplan voor Reigersbergen- Mariahoeve van Dudok uit januari 1948. Nu is ook een groot deel van Voorburg op de plankaart ingetekend. Voor het eerst werd ingezien dat de ruimtelijke ontwikkeling van de stad verder strekt dan haar formele grenzen.

gemeente hoopte dat de Nederlandse Spoorwegen de spoorlijn naar de rand van het plangebied zou verleggen maar de NS waren aanvankelijk niet van plan de spoorbaan op korte termijn te verplaatsen. Voor Dudok was de spoorbaan dan ook een voldongen feit. In het ontwerp leidde dit tot een brede diagonale zone, die tot een boulevard kon worden getransformeerd, op het moment dat de spoorbaan toch zou worden verlegd of opgeheven.

Mariahoeve was nu gedacht als een wijk met ongeveer 5000 woningen, bestemd voor 18.000 inwoners uit middenstands- en arbeidersmilieus. Wederom was een klein deel – ongeveer 300 woningen – bestemd voor de beter gesitueerden. Op basis van de survey, die door de gemeente Den Haag voorafgaand aan het structuurplan werd verricht, werden voor Mariahoeve de volgende voorzieningen vastgesteld: 4 kerken, 15 scholen voor lager- en voortgezet onderwijs, ongeveer 200 winkels, 10.000 vierkante meter bedrijven, een bioscoop, een zwembad en eventueel een wijkgebouw.

Zich bewust van de discussies over de 'wijkgedachte' projecteerde Dudok in beide delen van Mariahoeve een wijkcentrum. Vlak na de Tweede Wereldoorlog was de wijkgedachte, zowel in sociaal als ruimtelijk opzicht, het leidende principe voor de opzet van uitbreidingswijken. Ten aanzien van dit nieuwe gedachte-

goed nam Dudok een pragmatische houding in. In zijn plannen vertaalde Dudok het ruimtelijk model van de wijkgedachte op geheel eigen wijze. Volgens de toelichting toont het plan duidelijk dat 'in de ontwikkeling van dit gebied de wijkgedachte volledig tot haar recht wordt gebracht. De buurten, waaruit de wijken zijn opgebouwd, hebben elk weer een middelpunt, dat aan iedere buurt zijn eigen karakter helpt verlenen'.

Detail van het tweede ontwerp uitbreidingsplan van Dudok voor Reigersbergen-Mariahoeve.

F. Bakker Schut, de toenmalige directeur van de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, had kritiek op het plan. Deze richtte zich op de grootte van het wijkcentrum en de twee buurtcentra die aan grote pleinen waren gelegen. 'Ik vraag mij af, of het wijk-resp. buurtleven gebaat is bij pleinen van deze afmetingen. Hoe zullen deze pleinen moeten worden aangelegd? Een met stenen of ander materiaal verhard plein van deze oppervlakte zal een troosteloos aanzien opleveren, zodat aanleg als plantsoen (althans voor het grootste gedeelte) aangewezen schijnt. Het komt mij echter voor, dat projecteren van winkels aan deze pleinen (plantsoenen) niet juist is. De praktijk heeft geleerd, dat dergelijke grote pleinen (plantsoenen) voor de vestiging van winkels niet aantrekkelijk zijn. Naar mijn mening zal dit een gemengde wijk moeten worden met voor de helft arbeidersbevolking, zodat op dit punt het plan nader bezien zal moeten worden door een gedeeltelijk meer intensieve bebouwing te ontwerpen'. Dudok zegde toe het ontwerp op dit punt opnieuw te bekijken.

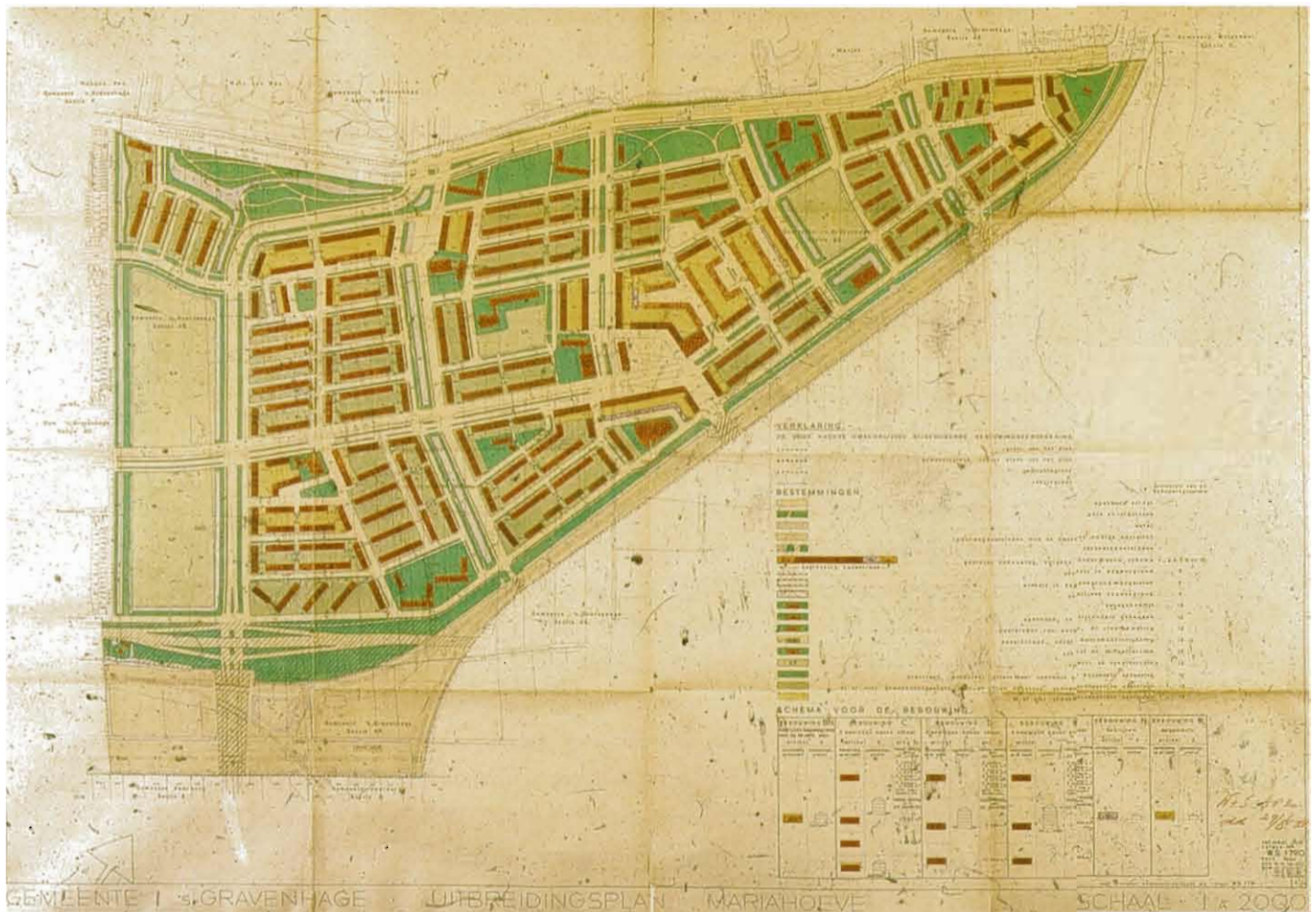
In 1950 ligt het plan, tot ongenoegen van de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling, langdurig bij de provincie. Deze heeft onder andere aanmerkingen op het feit dat in het plan Mariahoeve ruim 32 procent van het totale oppervlak is uitgetrokken voor straten en pleinen. De grotere groengebieden zijn bij dit percentage niet meegerekend. De provincie stelde voor dat er, naast een verdichting van de wijk, meer ruimte zou worden gereserveerd voor woningen voor de middenstand en welgestelden.

Hoe ziet Dudoks naoorlogse plan voor Mariahoeve eruit? Het plan oogt regelmatig van structuur met rechte of geknikte straten. De verkaveling vertoont meer openheid dan het plan uit 1936; het gesloten bouwblok heeft plaats gemaakt voor half-open bouwblokken. Het ontwerp wordt nog steeds bepaald door de dwingende diagonaal van de spoorbaan, maar deze is veel minder als een barrière opgevat. Mocht de verbinding worden opgeheven of verlegd, dan zou het tracé volgens Dudok getransformeerd kunnen worden tot een zone met flatgebouwen en plantsoenen. Ondanks de spoorbaan is de historisch gegroeide structuur van lange lijnen – strandwallen die parallel aan de kust lopen – en dwarsroutes nu wel in het plan aanwezig. Dudok introduceerde een nieuwe oost-westroute die een verbinding zou leggen met het Stuyvesantplein in het bestaande Bezuidenhout. De hoofdroute tussen de kust en Voorburg, die in het plan van 1936 was aangestipt, neemt in dit ontwerp een vooraanstaande positie in. Deze ligt aan de westrand van de wijk, langs een strook met sportvelden, en kruist de spoorlijn naar Leiden om vervolgens aan te takken op het Voorburgse wegennet.

Voor de Bezuidenhoutseweg werd een bijzondere verkaveling ontwikkeld, opgebouwd uit een afwisselende reeks van haakvormige flats, openbare gebouwen, plantsoenen en parkjes. Het groen heeft een meer prominente betekenis. De ruimte tussen de blokken is niet langer afgesloten, maar loopt over in de gemeenschappelijk groenstructuur.

Mariahoeve na Dudok

In 1951 legt Dudok zijn taken voor Den Haag neer. Het feit dat in de uitwerking van zijn ontwerpen van met name Zuidwest Den Haag veelvuldig wordt afgeweken van zijn oorspronkelijke opzet, vormde de aanleiding voor zijn vertrek. Dudoks dominante persoonlijkheid, gevoegd bij de stelligheid waarmee hij zijn stedenbouwkundige ideeën ontvouwde, deed gemeenteambtenaren verlangen naar een andere koers. De vermeende monotonie van de uitbreidingswijken in Zuidwest, waarop de provinciale planologische dienst veelvuldig hamerde, kon nu doorbroken worden. Het stadsbestuur besloot niet opnieuw met een extern stedenbouwkundige in zee te gaan. Bakker Schut was van mening dat uitbreidingsplannen voortaan ook in eigen gelederen konden worden vervaardigd. De planontwikkeling van Mariahoeve bleef echter een moeizame aangelegenheid, vanwege de nog niet opgeloste spoorlijndiscussie. Er was de gemeente veel aan gelegen Mariahoeve zo snel mogelijk te gaan ontwikkelen. In verband met de onteigening van de grond zou het plan in drie fasen – die elkaar geheel of ten dele overlappen – worden ontwikkeld. Met de uitwerking van deze deelplannen was een aanmerkelijke tijd gemoeid, omdat 'zich' bij de ontsluiting van een zo

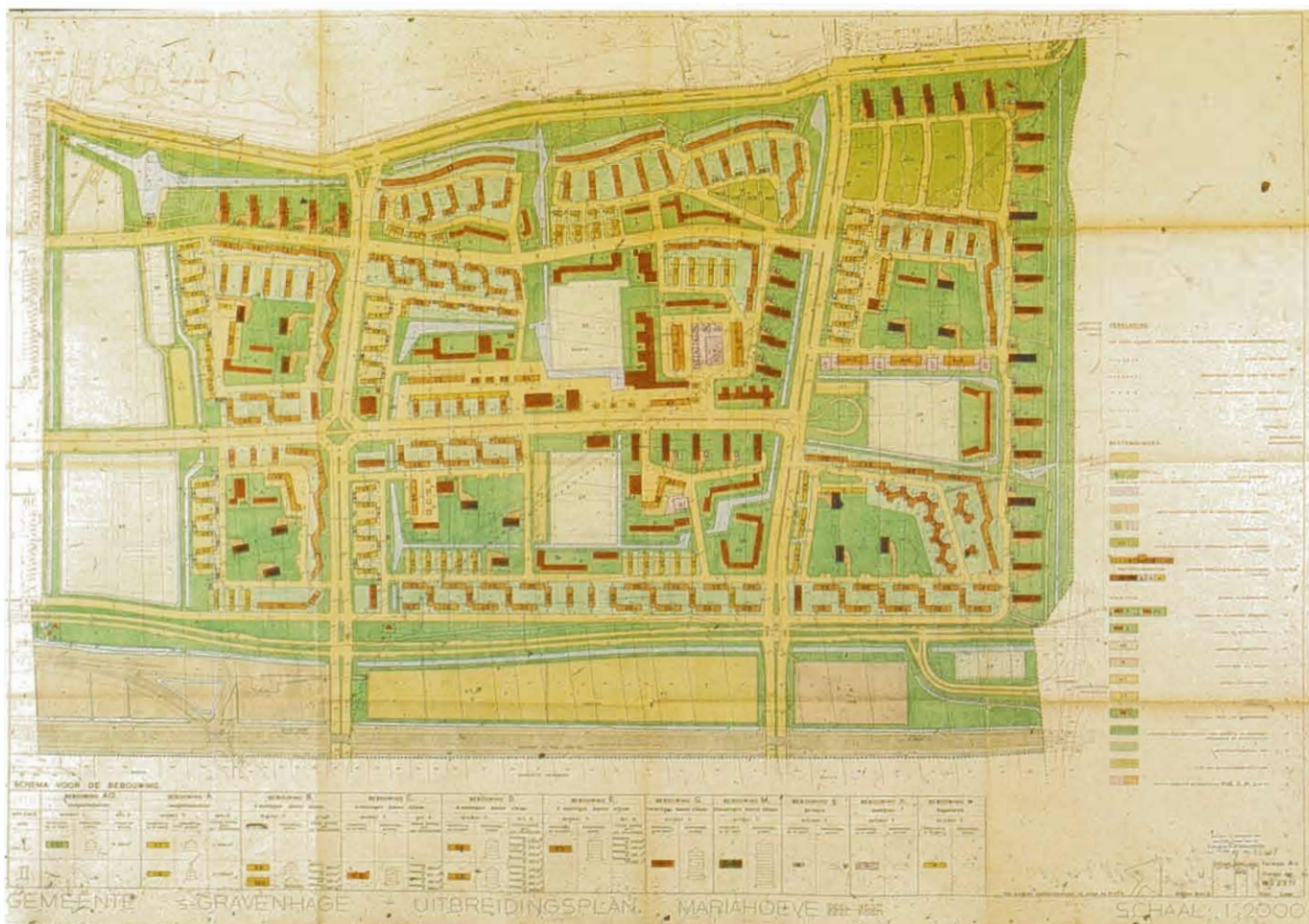
groot gebied tal van problemen voordoen, welke nauwkeurige studie vragen; het poldervraagstuk en de riolering zijn de voornaamste.¹⁴

Het enige uitgewerkte deelplan op basis van Dudoks opzet van 1948 betreft het gebied tussen de Bezuidenhoutseweg en de spoorlijn, waarmee als eerste kon worden begonnen. De druk om in dit deel van de stad te gaan bouwen was hoog, aangezien Mariahoeve in de grote behoefte aan middenstandswoningen zou voorzien.

Uitgewerkt deelplan uit 1951 van de gemeente op basis van Dudoks uitbreidingsplan voor het deel tussen de Bezuidenhoutseweg en de spoorlijn.

Een geheel nieuw plan

In zijn memoires schreef ir. F. van der Sluijs, die zijn carrière startte als hoofd-ontwerper bij de Dienst voor de Wederopbouw en de Stadsontwikkeling en in 1957 directeur Stadsontwikkeling zou worden, over de abrupte opheffing van de spoorlijn eind 1952. Middels een persbericht vernam de dienst als een donderslag bij heldere hemel het besluit van de NS. Deze plotselinge wending betekende een nieuwe kans voor Mariahoeve. In maart 1953 werd op de afdeling Stadsontwikkeling het initiatief genomen om een interne prijsvraag te organiseren. De eigen tekenaars en ontwerpers werd gevraagd een nieuw plan voor Mariahoeve te maken. Het bestaande plan met zijn tweedeling, dat al voor een deel procedureel was afgehandeld, kwam door opheffing van de spoorlijn immers volledig op losse schroeven te staan. De gemeente drong bij de provincie aan op een herziening van het plan.

Het uitbreidingsplan voor Mariahoeve uit november 1955 van F. van der Sluis, gemeentelijke Dienst Wederopbouw en Stadsvernieuwing.

Uit de zes inzendingen werd het ontwerp van Van der Sluijs door Bakker Schut uitgekozen. Over deze uitverkiezing is niets bekend, maar in zijn memoires wekt Van der Sluijs de indruk dat hij de opdracht kreeg vanwege het feit dat hij in 1953 samen met Bakker Schut een studiereis naar Scandinavië had gemaakt. Het ondernemen van een dergelijke excursie is in die dagen geen uitzondering, maar eerder een modieus verschijnsel. Vele grote en middelgrote steden in Nederland stuurden een delegatie van bestuurders, planologen, volkshuisvesters en ontwerpers naar verschillende bestemmingen in Engeland, Scandinavië en Zwitserland. Het ontwerp voor Mariahoeve is een directe reflectie van de inspiratie die hij in Scandinavië had opgedaan.

De meeste inspiratie deed Van der Sluijs op in Zweden. De opzet van de buurten in Mariahoeve vertoont een opvallende gelijkenis met de verkaveling van de wijk Kortedala in Gotenburg, ontworpen door Brolids en Wallinders (1951). De stervormige gebouwen in zijn ontwerp voor Mariahoeve zijn zelfs een vrijwel exacte kopie van de verkaveling van Grödal, een buitenwijk van Stockholm, ontworpen door de architecten Backström en Reinius (1946). Dit verkavelingstype werd toegepast op een winderige helling en is ontstaan als gevolg van het verlangen om beschutte buitenruimten te maken. In Stockholm waren de flats uitgevoerd in drie bouwlagen op een plint, afgedekt met een flauw hellende kap en afgewerkt in verschillende kleuren. In Zweden zelf vond dit type flat nauwelijks navolging, net zo min als in het buitenland overigens, maar het project werd door publicaties internationaal verspreid. Architecten uit de hele wereld waren

zeer geïnteresseerd in deze reactie op de gangbare 'rechttoe-rechtaan-stedenbouw'. Het is dus niet verwonderlijk dat de sterflats uiteindelijk als economisch onrendabel uit het plan Mariahoeve verdwenen en werden vervangen door zes rechthoekige stroken.

Karakteristieken van het plan

Het plan van Van der Sluijs heeft een uniek karakter, dat vooral wordt bepaald door de grote mate van variatie in verkaveling en bebouwing. Van der Sluijs vond het experiment belangrijker dan economische wetmatigheden van cijfers en kosten. Deze open ontwerphouding maakte het mogelijk nieuwe verkavelingen en woningtypen toe te passen.

Hoofstructuur van Mariahoeve en de verbindingen met de omgeving.

Van der Sluijs deelde de wijk op in zes woonbuurten. Deze worden omzoomd door vier hoofdwegen parallel aan de kust (Bezuidenhoutseweg, Vlaskamp/Diamanthorst, het Klein Loo en Boekweitkamp/Finnenburg). Haaks op de lange lijnen projecteerde Van der Sluijs twee brede wegen (Hofzichtlaan en Reigersbergenweg), die op enige afstand van elkaar zijn gelegen. De buurten zijn - de een meer dan de ander - in hun opzet naar binnen gericht. Het aantal aansluitingen op de hoofdwegen is beperkt en de bebouwing keert zich vaak van de hoofdwegen af. De indeling van de buurten is onderling verschillend, maar

Luchtopname uit circa 1962 van het Catharinaland en omgeving. In vijf van de zes buurten van Mariahoeve vormen telkens drie hoge torenflats het middelpunt.

met steeds terugkerende elementen. In vijf van de zes buurten vormen telkens drie hoge torenflats het middelpunt. De torens zijn vrij van elkaar en los in het groen gegroepeerd. De omliggende bebouwing is middelhoog – maximaal vier bouwlagen – en is gegroepeerd aan straten, woonpaden of gemeenschappelijke binnenterreinen.

Bijzonder is de manier waarop de buurten worden omzoomd. De randen van Mariahoeve hebben een sterke articulatie: van gebogen stroken langs de Bezuidenhoutseweg in haken gevouwen en hoven vormende portiek-etageflats langs de Schenk, tot de eengezinswoningen langs de zone met sportvelden aan de zuidwestzijde. Langs de noordostrand opent de wijk zich naar het open weilandschap van de gemeente Wassenaar door middel van dwars geplaatste appartementengebouwen, waarvan ter accentuering om de drie flats er steeds één hoger is gemaakt.

Het plan voor Mariahoeve onderscheidt zich van eerdere naoorlogse uitbreidingsplannen door het gevarieerde woningaanbod. Van begin af aan was het de bedoeling van de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling om woningen te realiseren voor uiteenlopende inkomensgroepen. Den Haag had in de jaren vijftig, door de groei van het ambtenarenapparaat, een grote behoefte aan midden-

standswoningen. Bij de aanleg van de uitbreidingswijken in Zuidwest werd al op het tekort aan dergelijke woningen gewezen. Door variatie in het aanbod te brengen en de verschillende woningtypen te mengen, werd het mogelijk twee vliegen in één klap te slaan. Niet alleen werd aan de vraag naar duurdere woningen voldaan, maar tevens vormde variatie een middel om stedenbouwkundige monotonie te voorkomen en sociale segregatie tegen te gaan. In samenwerking met de gemeentelijke woningdienst werden voor Mariahoeve verschillende woningtypes ontwikkeld die nauw samenhangen met de verschillende verkavelingstypen: gestapelde maisonnettewoningen met galerijontsluiting, flatwoningen in verschillende vormen, grootte en uitvoeringen, etagewoningen in verschillende vormen en grootte. Hoge, vrijstaande torenflats, met op elke verdieping vier woningen rondom een kern gegroepeerd, voorzagen niet alleen in de behoefte aan luxueuze woningen, maar vormden tevens belangrijke dragers van het stedenbouwkundig plan. De geplande eengezinswoningen zouden aan doodlopende woonpaden worden gesitueerd met als bijzonderheid dat twee tegenover elkaar liggende stroken enigszins schuin zijn geplaatst.

Van der Sluijs bedacht voor Mariahoeve een hiërarchische verkeersstructuur. De brede hoofdverkeerswegen in het plan, in combinatie met de weinige toegangswegen naar de afzonderlijke buurtjes, wekken de indruk dat ze als doorgaande autoroutes zijn bedacht. De straten binnen de buurten vormen als het ware een lus, zodat men rond kan rijden zonder het buurtje te verlaten. Enerzijds werd ruimte voor de auto gecreëerd, door de brede hoofdverkeerswegen met overzichtelijke kruisingen, anderzijds werd intimiteit van de woonbuurt bereikt door het autoverkeer te beperken tot bedieningsverkeer. Het scheiden van het doorgaande- en het bedieningsverkeer maakt Mariahoeve een vroeg voorbeeld van een hiërarchische verkeersscheiding zoals in de jaren zestig bij de opzet van uitbreidingswijken veelvuldig werd toegepast. Een voorbeeld uit het eind van de jaren zestig is de wijk Ommoord in Rotterdam naar ontwerp van Lotte Stam-Beese. Ook deze wijk werd opgebouwd uit breed opgezette verkeerswegen die woonbuurten omsluiten. De buurten zijn hier echter minder intiem omdat werd gekozen voor een rechtlijnige en meer rigide verkaveling.

De promotie van het plan

Bakker Schut presenteerde in november 1954 het plan van Van der Sluijs in een uitvoerige toelichting aan burgemeester en wethouders, waarin hij aangaf dat het plan afweek van eerdere uitbreidingsplannen en 'een gevolg van indrukken, opgedaan tijdens een studiereis in de herfst van 1953 naar Scandinavië.'⁵ Maar er was volgens Bakker Schut ook geluisterd naar de mening van de Provinciaal Planologische Dienst, die in het verleden had gehamerd op meer variatie in de Haagse uitbreidingswijken.

Bakker Schut legde aan het college uit dat het wegennet zou aansluiten op het ontwerp-structuurplan van Dudok en beschreef dat de woonbuurten zo zouden worden aangelegd dat ze zo min mogelijk rechtstreeks op deze wegen uitkomen. 'De noordzijden van de buurtjes bestaan uit wanden van vier tot vijf lagen, de zuidzijden uit eengezinswoningen, laag en open gegroepeerd. De kern van elke buurt is opgehouden en bevat de voorzieningen en/of hoogbouw van twaalf

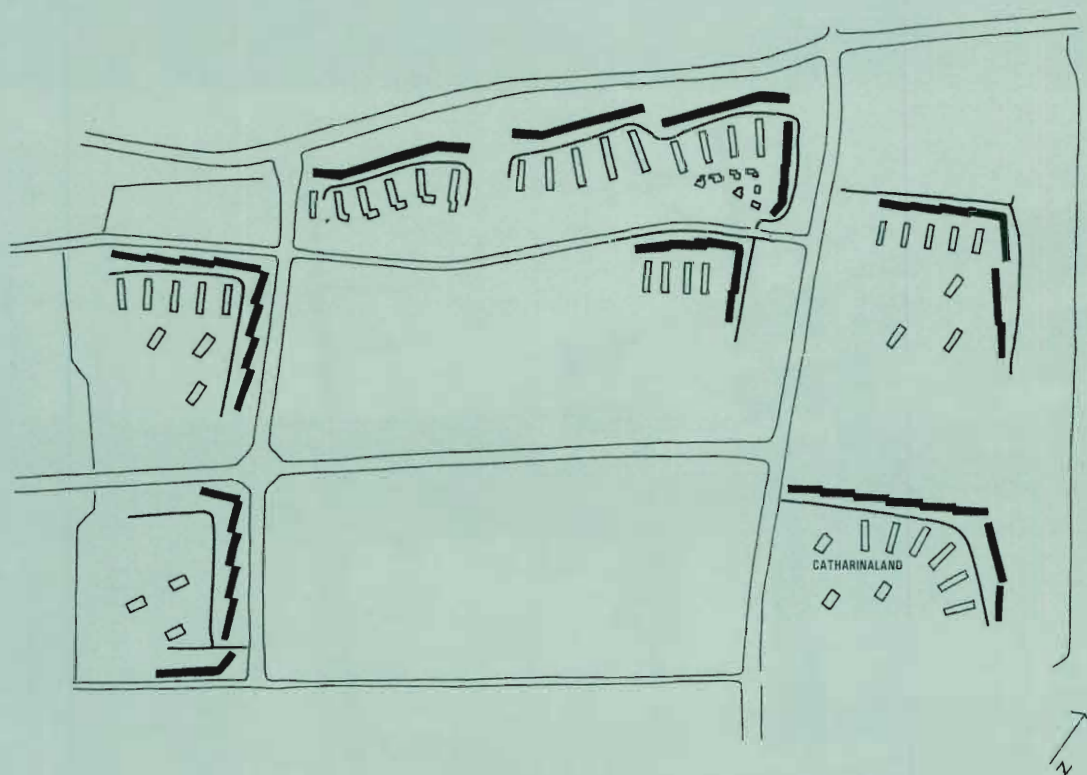

Het buurtwinkelcentrum aan het Zwedenburg rond 1960. Evenals bij Waldeck werd in het oorspronkelijke plan voor Mariahoeve gekozen voor winkelcentra die alleen voor de voetgangers zijn bestemd.

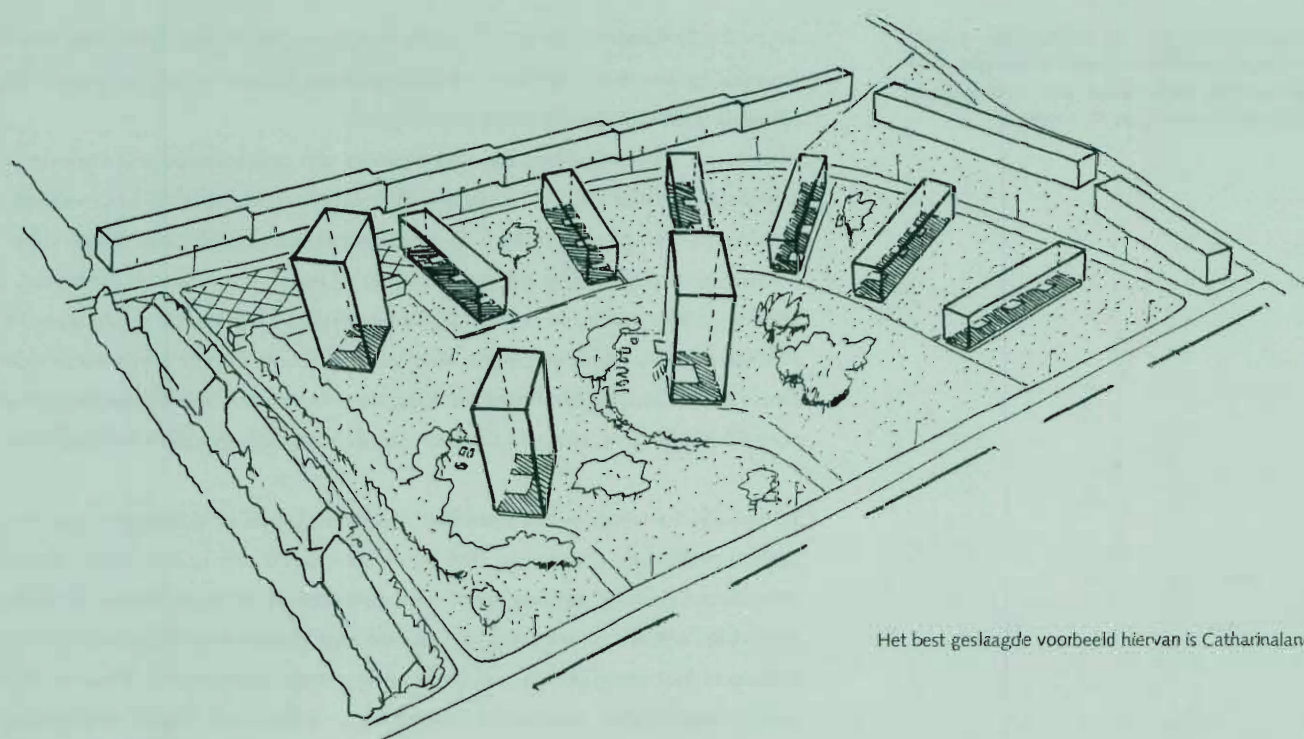
lagen. In de opbouw van deze buurten ligt tevens de mogelijkheid besloten de bevolkingssamenstelling naar welstandsgroepen minder eenzijdig te doen zijn als in de zuidwestelijke stadsuitbreidingen.⁷⁶

Volgens de toelichting zou het wijkcentrum, dat ook bestemd was voor de bewoners van Marlot, in een langgerekte vorm aan Het Kleine Loo worden gesitueerd, min of meer tussen de twee dwarswegen in. Het zou alleen voor voetgangers toegankelijk gemaakt worden en ontsloten vanuit de zijstraten. De wijk zou 160 winkels, 44 bedrijven, 14 openbare of bijzondere gebouwen, 18 scholen en bijna 7000 woningen voor in totaal 26.000 nieuwe bewoners gaan bevatten. De woningdichtheid die hiermee zou worden bereikt, bedroeg ongeveer 42 per hectare; een stuk minder dan de uitbreidingswijken in Zuidwest.

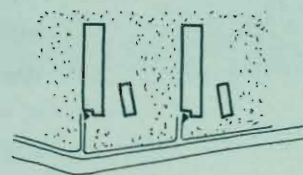
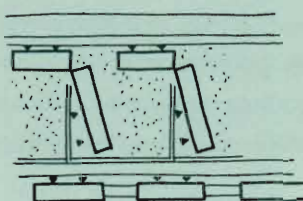
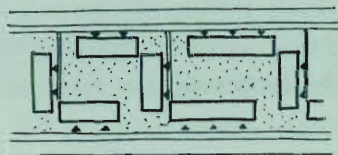
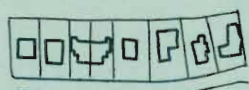
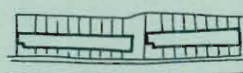
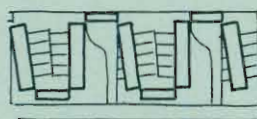
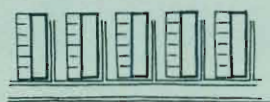
In mei 1955 werd door het tijdschrift 's-Gravenhage een themanummer over stadsontwikkeling uitgegeven. Bakker Schut schrijft daarin het artikel 'Een stad met hartvergroting' dat nog steeds een onvermoede actualiteitswaarde heeft. In het artikel schrijft hij namelijk dat de stad zich binnen haar bestaande grenzen niet meer kan ontwikkelen, wel in de omliggende agglomeratie. Over de Haagse uitbreidingswijken - waaronder Mariahoeve - schreef hij: 'Bij de vormgeving van de nieuwe wijken wordt consequent uitgegaan van een duidelijke vorming van wijken en buurten, die voor de bewoners door hun uiterlijk en outillage als zodanig herkenbaar zijn.' Voor Waldeck en Mariahoeve was daarom gekozen

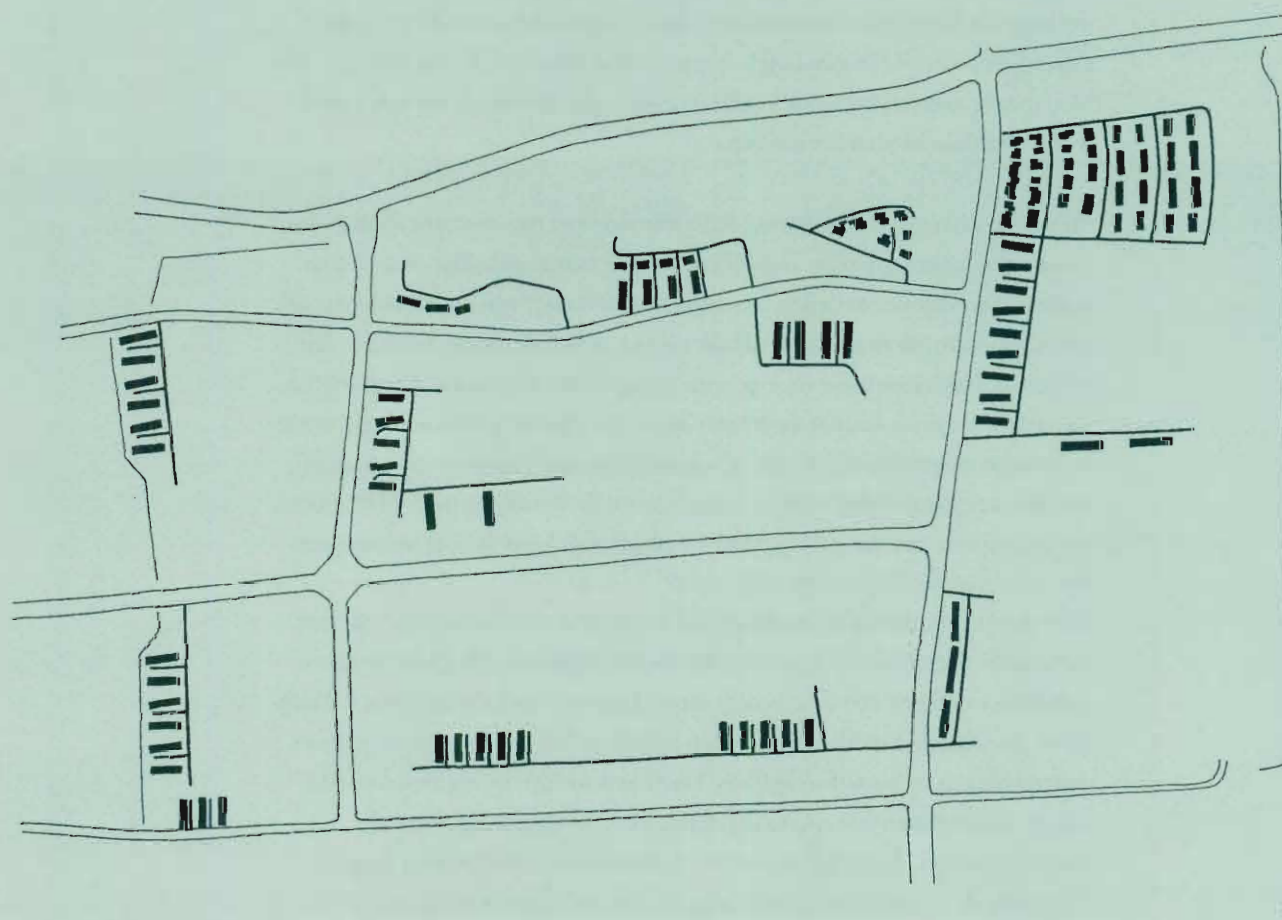
Lange reeksen tot gekromde wanden geschakelde portiekflats "omarmen" een reeks stroken en/of torens. Samen vormen ze bebouwingsembles die de buurten tot woonparken maken.

Het best geslaagde voorbeeld hiervan is Catharinaland.

Er is met een groot aantal verschillende gebouw- en verkavelingstypes gewerkt.

Laagbouwverkavelingen zijn in Mariahoeve slechts beperkt aanwezig. Ze liggen vooral langs de randen van de buurten en worden altijd ontsloten vanuit een secundaire straat.

voor winkelcentra die uitsluitend voor de voetganger bestemd werden en bij de woningcomplexen werd gestreefd naar 'een vrije verkaveling, waarbij de richting van de woningblokken onafhankelijk is van de richting der straten en de woningen deels slechts langs paden of opritten bereikbaar zijn'. Bakker Schut stelde dat de gemeenschappelijke tuinen hierin een belangrijke rol spelen en dat door variatie in de bouwhoogte – hiermee doelend op Van der Sluijs' plan voor Mariahoeve – in een buurt niet alleen een sterke verscheidenheid van mogelijke woonvormen ontstaat, maar ook een levendig stadsbeeld.

Met Van der Sluijs' ontwerp werd voor het eerst in Den Haag een poging ondernomen een plan te maken, waarin stedenbouwkundige vernieuwingen en typologische innovaties nauw verbonden waren, zonder dat Mariahoeve een onbezonnen staalkaart van het experiment werd. In de brochure die de gemeente Den Haag in 1955 uitgaf, werd het plan voor Mariahoeve omschreven als een studie; een onderzoek naar de mogelijkheden om tot een nieuwe woonwijk te komen. Een onderzoek dat niet alleen vernieuwingen op het stedenbouwkundig niveau mogelijk zou maken, maar vooral ook op het terrein van volkshuisvesting en woningbouwtypologie.

De brochure maakte duidelijk dat een woonwijk met een volstrekt eigen karakter zou worden gebouwd. Desondanks wordt in de eerste regels gesteld dat het hier geen eindplan betreft dat precies in deze vorm zou worden uitgevoerd. Deze pragmatische insteek zou Van der Sluijs van pas komen, als tijdens de uitwerking van Mariahoeve verscheidene onderdelen, waaronder de 'sterflats', zouden sneuvelen of in gewijzigde vorm werden gebouwd. In het gerealiseerde Mariahoeve zitten echter, ook zonder sterflats, alle elementen die het eerste, meest idealistische plan kenmerken.

Met de brochure gaf de gemeente het ambitieniveau aan waarmee Mariahoeve zou worden uitgelegd, maar tegelijkertijd werd ruimte geboden voor nieuwe initiatieven. 'Het samenstellen van dit plan was veeleer een onderzoek naar de mogelijkheden, die in de opzet van dit nieuwe uitbreidingsplan schuilen. Dit geldt in nog sterkere mate voor de woningtypen, die slechts worden geschetst om zich te vergewissen, dat de verkavelingswijze van het plan voldoende woon-technische mogelijkheden bood'. Corporaties en particuliere bouwers, gezamenlijk verantwoordelijk voor de realisatie van de woningbouw in Mariahoeve, werden op deze manier geïnspireerd en aangespoord om de wijk te laten worden zoals Van der Sluijs voor ogen stond.

Voor de uitwerking van de woningtypen in het plan werd samengewerkt met architect F. Ottenhof van de gemeentelijke woningdienst. De in de brochure getoonde woningen zijn een verdere uitwerking van eerder toegepaste woningtypen die Ottenhof in Morgenstond en Bouwlust had gebouwd, zoals maisonnettewoningen en portiek-etageflats. Daarnaast werden de nieuw geïntroduceerde woningtypen en verkavelingen nauwkeurig uitgewerkt, zoals de stervormige flats, de hoogbouwtorens, de haakvormige bebouwing langs de Schenk en de eengezinswoningen langs de taps toelopende straatjes.

Ondanks de uitvoerige promotie voor het plan werd door de directeur-generaal van het Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid kritiek geuit. Deze

was van mening dat de gekozen stedenbouwkundige opzet voor Mariahoeve het bouwen van woningwetwoningen zou bemoeilijken en 'dat bij de opzet van deze nieuwe wijk het economische aspect niet meer in het oog gevat is'. Hij vreesde dat de kosten voor de aanleg – veroorzaakt door de uiteenlopende verkavelingen – hoog zouden uitvallen en daardoor ook de huurprijzen zouden stijgen. Bakker Schut pareerde deze kritiek door slim gebruik te maken van eerdere uitspraken van de Provinciaal Planologische Dienst die bij herhaling had aangegeven dat de Haagse uitbreidingswijken gevarieerder zouden moeten worden. 'Het is voor een dienst wel uiterst moeilijk varen tussen de Scylla van hoge provinciale eisen en de Charybdis van rijksbezuinigingspogingen⁷⁶'. Bakker Schut benadrukte nogmaals het grote belang van goede stedenbouw als drager van goede woningbouw. Hij constateerde een toenemende verarming van de stedenbouwkundige vormgeving, hetgeen hij beschouwde als een gevaar voor de woningbouw. Het plan voor Mariahoeve probeerde juist verarming te voorkomen.

Van der Sluijs' plan werd om die reden met verve verdedigd en de kritiek van het ministerie leidde niet tot een koerswijziging in de planvorming. De vastberadenheid van de gemeente om met Mariahoeve een nieuwe, afwijkende vorm van stedenbouw tot stand te brengen, zou uiteindelijk leiden tot een wijk die in de vroeg-naoorlogse uitbreidingswijken van Nederland een volstrekt unieke positie inneemt. Het plan voor Mariahoeve werd in de zomer van 1956 door de gemeenteraad vastgesteld en in januari 1957 door de provincie. Na goedkeuring door de Kroon was het plan in 1958 onherroepelijk.

In de vernieuwende stedenbouwkundige opzet van de wijk is bewust gekozen voor een mix van hoog- en laagbouw. Prentbriefkaart uit 1966 van Hendrinaland.

De Bezuidenhoutseweg, de belangrijkste verbindingroute met het centrum, heeft het karakter van een Amerikaanse parkway. De in het groen gelegen woongebouwen langs de weg hebben geen adres aan deze straat. Opname september 1961.

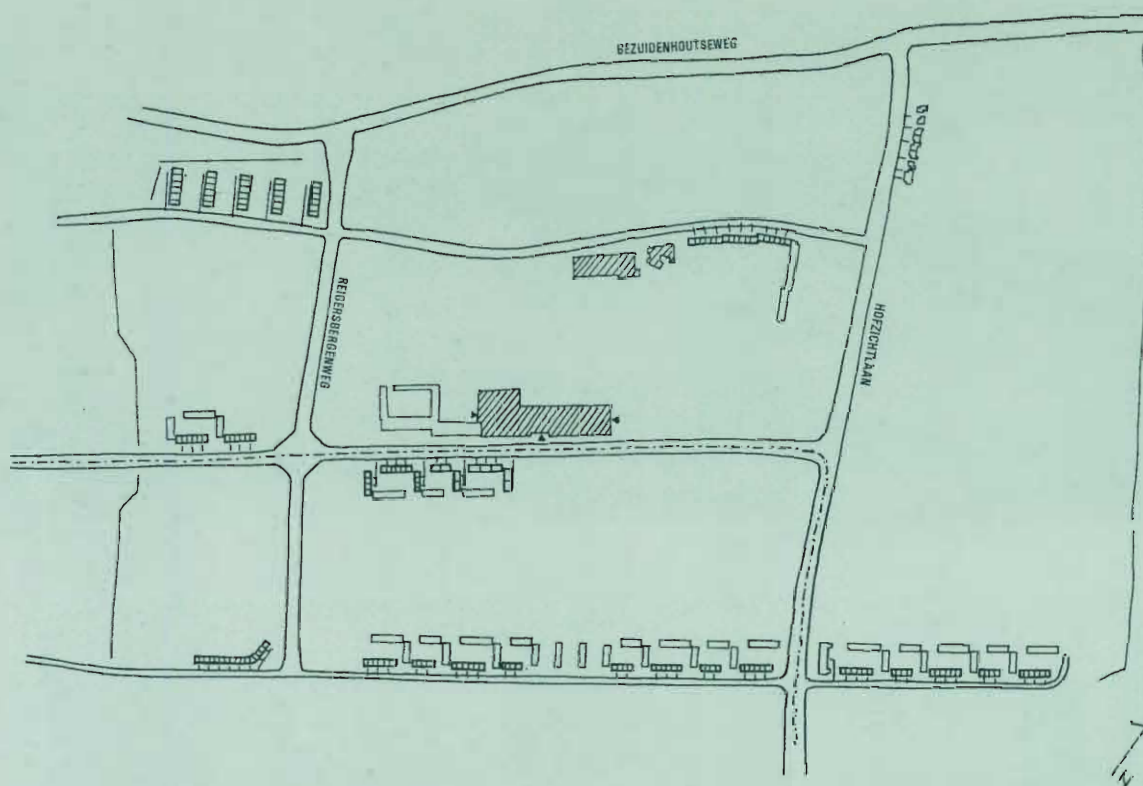
Ruimtelijke Opzet

Mariahoeve is aan het begin van de jaren zestig vrijwel geheel uitgevoerd volgens het plan van Van der Sluijs. Slechts op een paar punten werd van het oorspronkelijke plan afgeweken.

De hoofdstructuur van de wijk wordt sterk bepaald door het stelsel van verkeerswegen, dat aansluit op bestaande verbindingen met omliggende wijken. De Bezuidenhoutseweg is de belangrijkste verbinding met het centrum van Den Haag, maar is vooral een weg *langs* Mariahoeve. De weg heeft een breed profiel en heeft het karakter van een Amerikaanse parkway. De woongebouwen die de weg begeleiden hebben geen adres aan deze straat. Parallel aan de weg bevindt zich een drietal straten tussen het vooroorlogse Bezuidenhout en Mariahoeve: de Vlaskamp en Diamanthorst sluiten aan op de Theresiastraat, Het Kleine Loo op de Loudonstraat en de Boekweitkamp en Finnenburg vormen de voortzetting van de Schenkkade. Deze straten lopen de wijk *in* en woningen, scholen en winkels worden eraan ontsloten. Het Kleine Loo is van deze drie wegen, met een trambaan in het midden en de meeste functies eraan gelegen, de belangrijkste. Ook aan het Finnenburg liggen, in tegenstelling tot de Bezuidenhoutseweg, portieken, voordeuren en tuinen aan de straat.

Haaks op de parallel aan de kust georiënteerde routes zijn nog twee hoofdverbindingswegen aangelegd: de Reigersbergenweg en de Hofzichtlaan. De Reigersbergenweg is een dwarsverbinding tussen de Bezuidenhoutseweg en de Finnenburg zonder aansluitingen buiten de wijk. De Hofzichtlaan is de enige doorgaande verbinding in noord-zuidrichting door de wijk en verbindt Mariahoeve met Voorburg en Marlot. Door het vele verkeer op deze weg vormt het een barrière tussen het meest noordoostelijke deel en de rest van de wijk. Beide wegen hebben, door de weinige adressen en het brede profiel, een autonoom karakter en vormen net als de Bezuidenhoutseweg een parklaan.

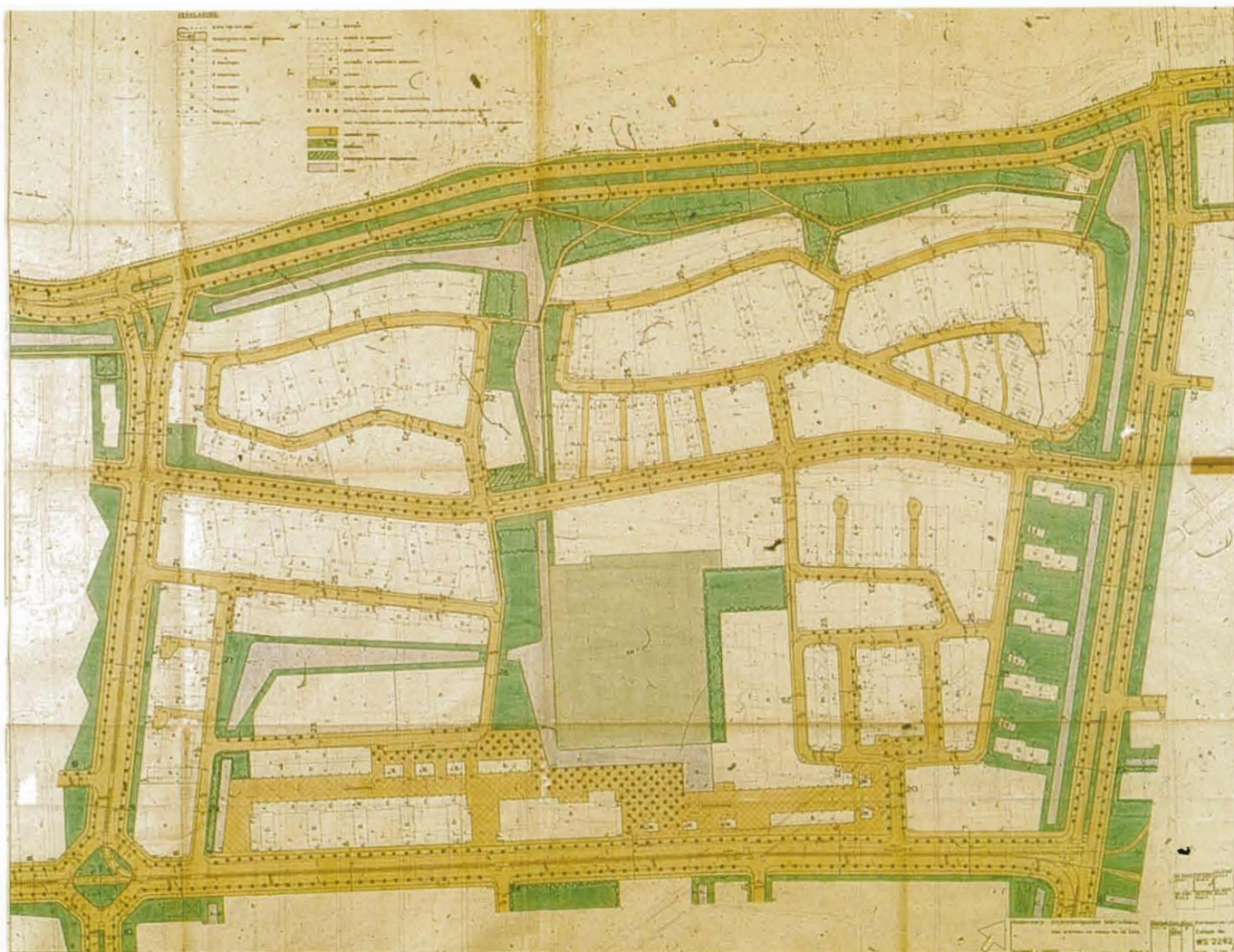
De ruime opzet van de Hofzichtlaan en de Bezuidenhoutseweg is, gezien hun doorgaande verkeersfunctie, logisch. Voor de ruime opzet van Reigersbergenweg ligt de verklaring besloten in de ambities van de verschillen-

de structuurplannen. In het Ontwerp Structuurplan Agglomeratie 's-Gravenhage (1957) en het Ontwerp Structuurplan 's-Gravenhage (1970) was Mariahoeve opgenomen in een rastervormig stratenpatroon dat zich in alle richtingen uitstrekte over de hele agglomeratie van Den Haag⁹. De Reigersbergenweg zou in deze plannen een belangrijke doorgaande verbinding vormen en aansluiten op een (nieuwe) provinciale weg richting Zoetermeer. In dit netwerk zou deze weg daardoor zelfs belangrijker worden dan de Hofzichtlaan. Bij de aanleg van Mariahoeve is op deze positie in het wegennetwerk geanticipeerd, maar verbindingen buiten de wijk zijn echter nooit gerealiseerd. Het resultaat is een zeer brede weg, ruim in het groen en met de bebouwing op enige afstand van de straat. Maar het belangrijkste is – in relatie tot het profiel van de weg – het weinige verkeer.

De structuur van de wijk wordt sterk bepaald door het stelsel van hoofdverkeerswegen.

Temidden van de hoofdwegen van Mariahoeve en de gearticuleerde randen van de wijk, liggen de zes buurten. De twee middelste buurten zijn het grootst en hebben een langwerpige vorm. Op de plaats waar beide buurten bij elkaar komen zijn wijkvoorzieningen ondergebracht als kerken, scholen en een winkelcentrum. De buurten die ter weerszijden hiervan liggen zijn een stuk kleiner en hebben een onderling overeenkomstige opzet. Naast het grote winkelcentrum aan Het Kleine Loo is elke buurt voorzien van een eigen buurtwinkelcentrum. Deze zijn opgebouwd uit kleine stroken die door middel van kleine, verkeersvrije pleinen aan de secundaire straten zijn gekoppeld. Door hun voorpleintjes vormen ze de meest nadrukkelijk bepaalde ruimtes in de buurt.

Groen en water

Hoewel over het groen in de planvorming weinig werd gediscussieerd, vormt het een wezenlijk element in de stedenbouwkundige hoofdstructuur van de wijk. Van begin af aan stond de opzet van de wijk met een gevarieerde bebouwing als losse elementen in het groen vast. Hoewel de ruim opgezette straten en de variatie in de bebouwing bijdragen aan het parkachtige karakter van Mariahoeve, wordt het “parklandschap” in grote mate bepaald door de doorlopende groene onderlegger.

Net als in de bebouwing is ook in de groene ruimtes variatie aangebracht. Globaal zijn twee categorieën te onderscheiden, het collectieve en het particuliere groen. De open ruimtes rondom de torenflats behoren, evenals de gemeenschappelijke ruimtes tussen portiek-etageflats, tot het collectieve groen van de wijk. De tuinen bij de eengezinswoningen vormen het particulier groen. Over de inrichting en het onderhoud van het groen werden afspraken gemaakt tussen de corporaties en de gemeenten. De verschillende partijen namen elk een ander deel van het groen voor hun rekening.

Opvallend is dat het groen overall aanwezig is en dat het weinig is afgebakend. De verschillende groene ruimtes als binnenhoven, plantsoenen en tuinen vloeien naadloos over in de centrale open ruimtes rond de torenflats. De ruimte tus-

Groenplan uit mei 1955 van de buurt tussen het Kleine Loo en de Bezuidenhoutseweg.

Groen vormt een wezenlijk element in de stedenbouwkundige hoofdstructuur van de wijk. Van begin af aan stond de opzet van de wijk met een gevarieerde bebouwing als losse elementen in het groen vast.

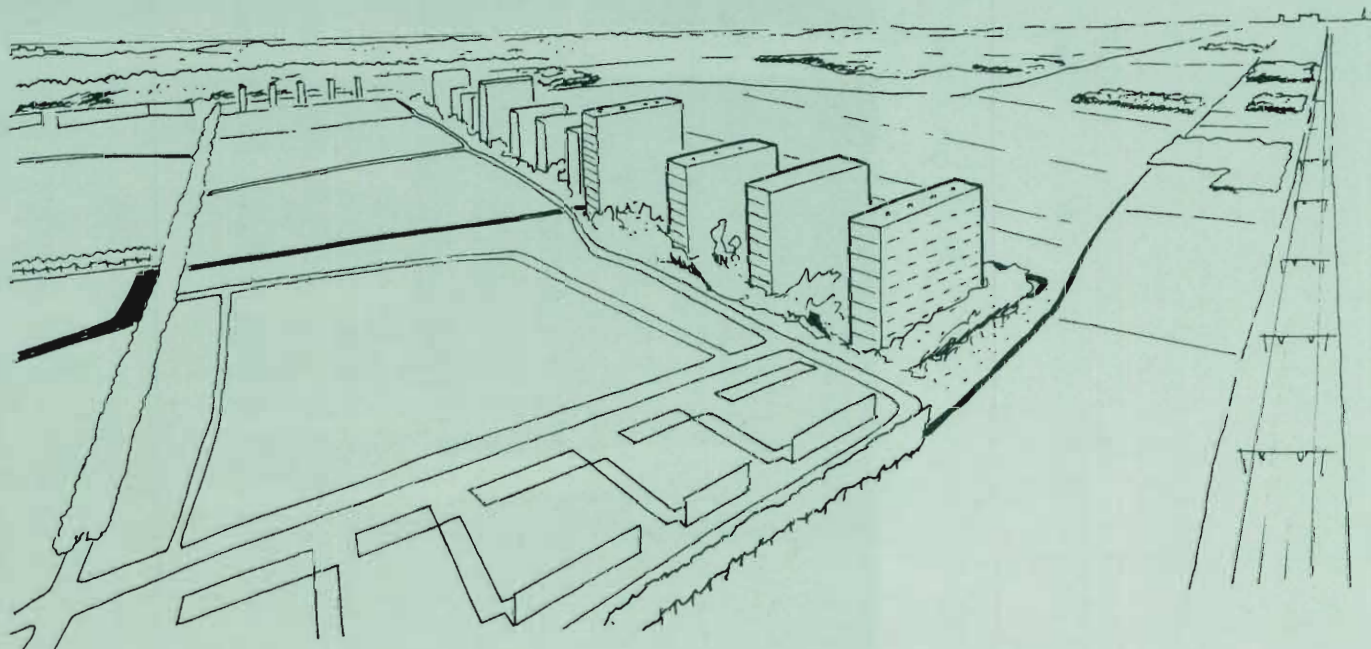
sen de bebouwing is daardoor continu en makkelijk toegankelijk. Een groot gemeenschappelijk park ontbreekt. Er is slechts een klein parkje bij het wijkcentrum – de Horst – maar dit valt door het volop aanwezige groen elders nauwelijks op. Het ontbreken van een groot park wordt ruimschoots vergoed door de lommerrijke landgoederen als Reigersbergen, Clingendael, Duindigt en het Haagse Bos, die zich in de directe omgeving bevinden.

Nadrukkelijk vormgegeven waterpartijen of singels komen in Mariahoeve nauwelijks voor, waardoor water weinig belevingswaarde heeft. Het water in de wijk is vooral bedoeld om de waterhuishouding te regelen en slechts ten dele ter verlevendiging. Van een sterke samenhang tussen bebouwing, groen en water is slechts op een enkele plek sprake. Langs de Bezuidenhoutseweg is gedeeltelijk een smalle waterpartij aangelegd, die in de vorm van een lus tussen de bebouwing doorloopt. Op een paar plaatsen valt deze waterloop samen met het stratenpatroon en heeft het een esthetische functie. Het water in het park De Horst is tot aan het wijkcentrum doorgetrokken en koppelt het park, de bebouwing en het plein langs het Kleine Loo aan elkaar.

Bebouwingsbeeld

In Mariahoeve is met een groot aantal gebouw- en verkavelingstypes gewerkt. De wijze van situering van de bebouwing is divers en speels, evenals de bouwhoogte en de woningplattengronden. Hoewel differentiatie in ligging, vorm en hoogte van de woongebouwen vanaf het begin een belangrijk uitgangspunt was, zijn niet alle woningtypen zoals die in 1954 in de brochure over Mariahoeve werden gepresenteerd, verwezenlijkt. Vooral de meer experimentele woningbouw, zoals de stervormige- en de splitlevelflats bleken moeilijk te realiseren en werden als geknikte of gelede stroken recht uitgevoerd.

De rand van Mariahoeve met de gemeente Wassenaar wordt gemarkeerd door een reeks dwars op de weilanden geplaatste flats. Vanuit de wijk gezien was er tot voor de aanleg van de noordelijke randweg tussen de flats door zicht naar het open landschap

Desondanks is de variatie die Van der Sluijs in zijn ontwerp aanbracht overeind gebleven. Laagbouwwoningen met een tuin komen voor in een strokenbouw-verkaveling, in de vorm van de taps toelopende hofjes, als rijtjes aan de straat en als vrijstaande woningen. In het noordoosten van de wijk werd een buurtje gereserveerd voor eengezinswoningen in vrijstaande, twee-onder-één kap en geschakelde varianten. Portiekflats zijn uitgevoerd in haakvormige reeksen, als lange wanden aan een straat – soms voorzien van een knik – en als losse stroken. Hoogbouw in de vorm van woontorens en galerijflats completeren het assortiment. Ten opzichte van het oorspronkelijke ontwerp zijn de woontorens niet per groep verschillend georiënteerd, maar allemaal in noord-zuidrichting geplaatst, ten behoeve van een betere bezonning.

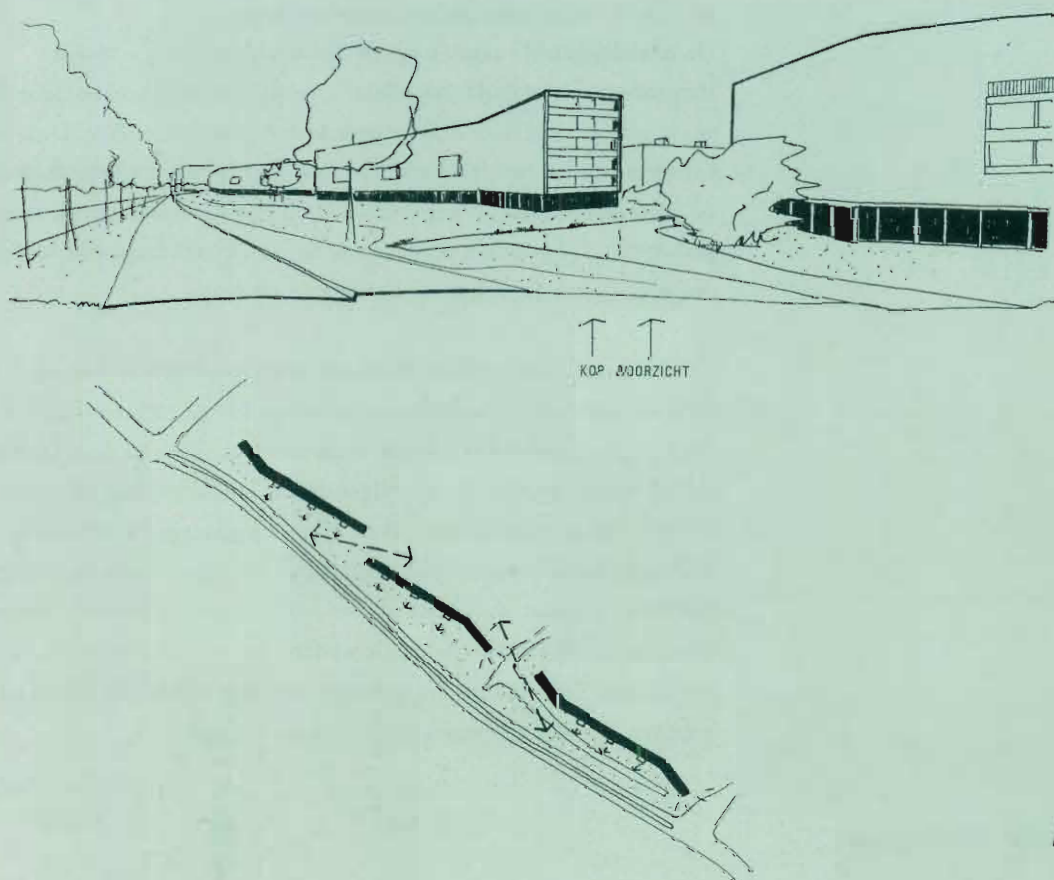
De randen van de wijk zijn vrijwel geheel volgens het oorspronkelijk concept uitgevoerd. De bebouwing langs de Schenkstrook is, anticiperend op een uiteindelijk niet gerealiseerde bundel infrastructuur, door middel van een geschakelde reeks portiekflats totstandgekomen. Deze langgerekte strook heeft de diepte van een bouwblok en schermt de achterliggende woonbuurten af. De woningen zijn georiënteerd op een groen en openbaar binnenterrein.

De noordostrand van Mariahoeve is naast wijkrand tegelijkertijd ook stadsrand en is gemarkeerd met een reeks haaks op de weilanden geplaatste galerijflats.

De flats staan in een parkachtig ingerichte strook. Vanuit de wijk gezien is er tussen de flats doorzicht naar het open landschap, hoewel dit door het volwassen groen niet overal meer mogelijk is. Het stadsrandconcept van Dudok, zoals hij dat in zijn structuurplan van 1949 nog voor ogen had, is verdwenen; geen stad die langzaam uit het landschap oprijst, maar meteen een stevige bebouwing van zeven bouwlagen.

Langs de Bezuidenhoutseweg is – aan het begin en einde van de wijk – een reeks

Drie langgerekte en geknikte stroken flatbebouwing benadrukken het "parklaan-karakter" van de Bezuidenhoutseweg. De geknikte vorm maakt diagonaal doorzichten mogelijk tussen de wijk en de Bezuidenhoutseweg.

De langgerekte flatbebouwing langs de Bezuidenhoutseweg met de groenstrook van de "parkway". Opname circa 1965.

flatgebouwen haaks op de weg gezet. De stroken hebben een geringe lengte en door de onderlinge afstand en de hoogte van ongeveer zeven bouwlagen is een ruime en harmonieuze verkaveling ontstaan. De woningen worden door trappenhuisen ontsloten en niet via langgerekte galerijen. Deze vorm van middenstands-flatbouw is een terugkerend verschijnsel in verschillende Haagse naoorlogse wijken. De reeksen vertonen duidelijke overeenkomsten in volume en onderlinge verhouding, de verkaveling van maximaal vier of vijf stroken en de inrichting van de tussengelegen groengebieden¹⁰.

De tussenliggende ruimte langs de Bezuidenhoutseweg – tussen Reigersbergenweg en Hofzichtlaan – wordt niet onderbroken door zijwegen en wordt geflankeerd door drie langgerekte en geknikte stroken. Deze stroken benadrukken het parklaankarakter van de Bezuidenhoutseweg door de plaatsing op enige afstand van de weg en inrichting van de tussenliggende ruimte als parkstrook. De geknikte vorm van de stroken maakt diagonale doorzichten mogelijk tussen de wijk en de Bezuidenhoutseweg.

Op een groot aantal plekken in de wijk is op steeds iets andere wijze het introverte karakter van de buurten vormgegeven. Lange reeksen of gekromde wanden van geschakelde portiekflats 'omarmen' een reeks kleinere stroken of torens. Samen vormen ze ensembles die in combinatie met het groen van de buurten kleine woonparken maken. Het best geslaagde voorbeeld is Catharinaland. De verhouding tussen gras, ruimte, bebouwing, bomen is hier dusdanig op elkaar afgestemd dat een werkelijk parkachtige inrichting tot stand is gebracht. De manier waarop de woontorens ontsloten worden, versterkt het parkidoom: over een sierlijk, gebogen oprijlaan worden de entree en het parkeerterrein – vanaf de straat niet zichtbaar – bereikt.

Winkelcentrum Het Kleine Loo in aanbouw. Opname 1968.

Het Kleine Loo

Afgezien van de kleine buurtwinkelcentra verspreid over heel Mariahoeve, is aanvankelijk één groot winkelcentrum gepland in de langgerekte voorzieningstrook ten noorden van Het Kleine Loo. In deze strook, die zich van de Reigersbergenweg tot aan de Hofzichtlaan uitstrekt, werd een combinatie van een warenhuis, winkels, kantoren, een bibliotheek en woningen gepland, gecompleteerd met uitgebreide parkeervoorzieningen op het dak. In de opzet van het winkelcentrum werd uitgegaan van het inmiddels beproefde concept van een afgeschermd voetgangersgebied zoals dat veelvuldig in Scandinavië en Zwitserland was toegepast.

In afwachting van het wijkcentrum werden in de nabijheid, zowel aan de overkant van Het Kleine Loo als bij het wijkpark De Horst, begin jaren zestig enkele scholen en kerken gebouwd. De bebouwing van het centrum, dat een reikwijdte ver buiten Mariahoeve zou krijgen, liet echter tot het eind van de jaren zestig op zich wachten. De reden is een debacle waarin de beruchte Haagse bouwondernemer Zwolsman een belangrijk aandeel had. Deze zou met één van zijn vele ondernemingen, de Exploitatie Maatschappij Scheveningen (EMS), het groots opgezette winkelcentrum bouwen. Door een conflict tussen Zwolsman en de winkeliers, waaronder een grote onderneming als Vroom & Dreesmann, lukte het niet het winkelcentrum van de grond te krijgen. De ondernemers weken uit naar het nabijgelegen Leidsenhage dat zich hierdoor kon ontwikkelen tot het grote winkelcentrum dat de gemeente in Mariahoeve had gepland. Zwolsman hield echter vast aan de claim op de grond aan Het Kleine Loo en blokkeerde zo de bouw door andere ondernemingen¹¹. Door het faillissement van de EMS eind jaren zestig kon het huidige, minder omvangrijke winkelcentrum worden gebouwd.

De esthetische kwaliteiten van de architectuur manifesteert zich vooral in de ruime trappenhuisen en bijzonder vormgegeven entreepartijen.

Opvallend is de architectuur van de randbebouwing langs de Schenk ontworpen door C. Pet. De vormgeving wordt bepaald door in primaire kleuren geschilderde vlakken afgewisseld met asymmetrische puinen.

Nieuw aan het rond 1975 gerealiseerde complex, een ontwerp van architectenbureau Zanstra, Gmelig Meyling en De Clercq Zubli, is dat het geheel overdekt is en afgesloten van de openbare ruimte. Hierdoor is een enigszins afgeschermd, in zichzelf gekeerd geheel ontstaan dat nauwelijks deel uitmaakt van het openbare gebied van de wijk. Aan de ligging aan het wijkpark werd echter wel bijzondere aandacht besteed. De vijverpartij werd tot in het wijkcentrum doorgetrokken en grenst aan het langgerekte plein langs Het Kleine Loo. Op het plein werden losse paviljoens gebouwd die de overgang tussen de bebouwing en openbare ruimte diffuser maken en de betonnen oprit naar het parkeerdek camoufleren.

Architectuur

De aandacht bij het ontwerp van Mariahoeve ligt vooral op het vlak van de verkaveling en het woningaanbod. De architectonische supervisie werd, zoals bij alle naoorlogse wijken in Den Haag, in handen gesteld van één supervisor. In Mariahoeve was dat de architect R.D. Bleeker, die in samenwerking met de betrokken architecten voor een architectonische samenhang moest zorgen. Daarnaast heeft de ambitie om tot een gevarieerd woningaanbod te komen een positief effect gehad op de kwaliteit van de architectuur. Het merendeel van de bebouwing van Mariahoeve is in de jaren zestig gerealiseerd. Hoewel deze periode in het algemeen een verschraving van de architectuur betekende, door verdere standaardisering van bouwmethodes en normalisering van woningplattengronden, is dit in Mariahoeve slechts op beperkte schaal het geval. In de latere bebouwing, zoals het winkelcentrum aan Het Kleine Loo en de galerijflats aan het Isabellaland, is de algemene tendens naar versobering merkbaar. Ook de reeksen woontorens, die door verschillende architecten werden uitgewerkt, zijn tamelijk neutraal en ongearticuleerd van vormgeving. De flats ontleen hun kwaliteit vooral aan hun positie in het groen en als accentuering van de verschillende buurten, niet op individueel architectonisch vlak. Door de bouw van duurdere woningen is echter op een groot aantal plaatsen wel een hoge esthetische kwaliteit bereikt vergelijkbaar met andere Haagse middenstandswijken als Waldeck, Duttendel en de Sportlaan. Deze kwaliteit manifesteert zich vooral in ruime trappenhuisen, bijzonder vormgegeven entreepartijen en in een rijk materiaalgebruik. Bijzonder is de geknikte wand aan de Smaragdhorst, grenzend aan het water langs de Hofzichtlaan. De woningen hebben hier levendige gevels van verglaasde baksteen, zwartglanzende borstweringspanelen en elegante stalen kozijnen. Opvallend is ook de randbebouwing langs de Schenk. Het ontwerp van de haakvormige stroken is van de hand van architect C. Pet die met dit project voortborduurde op de door hem ontwikkelde systeembouwwoningen in Zuidwest. Op basis van eenzelfde constructiewijze werd het bestaande systeem verbeterd. De vormgeving met in primaire kleuren geschilderde vlakken en asymmetrische puinen doet sterk denken aan Pets bebouwing in Bouwlust. De woonkamers zijn gericht op de groene binnenhoven of op de groenstrook langs de Schenk.

Ook de randbebouwing langs de Bezuidenhoutseweg is naar buiten gekeerd. De woningen in de drie geknikte wanden kijken uit op het landgoed Reigersbergen en Marlot. De bebouwing, ontworpen door architect P. Zanstra, behoort tot de

beste van Mariahoeve. Zanstra ontwierp in de jaren vijftig en zestig diverse flatgebouwen in Den Haag. Zijn ontwerpen voor vooral duurdere woningen kenmerken zich door een zorgvuldige detaillering en materiaalgebruik. Steeds terugkerend is het gebruik van kleine, hardgebakken tegels, glazen bouwstenen en een lichte verblendsteen¹².

In tegenstelling tot de wijken in Zuidwest, waar vooral de bijzondere bebouwing als kerken en scholen opvallend zijn vormgegeven, is architectonische kwaliteit in Mariahoeve vooral in de woningbouw tot stand gebracht. Scholen en kerken zijn niet nadrukkelijk aanwezig, doordat deze niet in de as van een straat of aan een plein zijn gelegen, maar teruggetrokken van de straat en verscholen tussen het groen. Het aantal kerken is bovendien slechts beperkt tot één Rooms-Katholieke, één Nederlands Hervormde en één Gereformeerde kerk. Tot slot kan over de architectuur van Mariahoeve worden opgemerkt dat de oorspronkelijke kwaliteit goed is behouden. Door het grotere aantal koopwoningen is vermoedelijk meer aandacht besteed aan onderhoud. Ook vanwege het feit dat Mariahoeve minder sociale problemen kent dan de wijken in Zuidwest, hebben corporaties tot nu toe weinig behoefte gevoeld om de bestaande woningvoorraad drastisch aan te pakken.

Ontwikkelingen na 1965

In Mariahoeve is nog nauwelijks sprake van verdichting of grootschalige vernieuwing. Op een paar plaatsen is in de jaren negentig van de vorige eeuw een lege plek bebouwd of bestaande bebouwing vervangen. Zo is nabij het winkelcentrum de Horst aan beide zijden van Het Kleine Loo een aantal woongebouwen toegevoegd en is aan het eind van Het Kleine Loo de keerlus voor de tram opgeheven en bebouwd met woningen. Het nieuwe buurtje werd, enigszins in strijd met het stenige karakter, omgedoopt tot het Van der Sluijsplantsoen. Minder gelukkig is de nieuwbouw langs de noordoostrand van de wijk met een groot zorgcentrum, dat zich niet in het ritme van de randbebouwing voegt. Een doorkijk naar het omringende landschap is hier niet meer mogelijk. Overigens is de doorkijk op maaiveldniveau tussen de flats aan deze stadsrand richting het weidelandschap helaas verdwenen vanwege de aanleg van de noordelijke randweg direct achter de flatbebouwing.

Over het algemeen voegt de nieuwbouw zich redelijk tussen de bestaande bebouwing, maar de behoefte om het eigen erf met hekken en schuren af te bakenen, vormt een gevaar voor het karakter als woonpark. De bestaande bebouwing is op veel plaatsen nog geheel intact en in goede staat. De kleine buurtwinkelcentra hebben, op twee na, hun oorspronkelijke functie verloren, maar de bebouwing staat niet leeg.

Conclusie

Mariahoeve is een bijzonder vormgegeven woonwijk en een unicum in de vroeg-naoorlogse stedenbouw van Nederland. Het ontwerp van ir. F. van der Sluijs van de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling wijkt doelbewust af van de opzet van de wijken in Den Haag-Zuidwest. Geïnspireerd door voor-

De door P. Zanstra ontworpen flats langs de Bezuidenhoutseweg behoren architectonisch tot de beste van Mariahoeve. Kenmerkend zijn de zorgvuldige detaillering en het duurzame materiaalgebruik.

Groen is in Mariahoeve alom aanwezig en veelal van hoge kwaliteit zoals hier aan het Denenburg.

beelden in Scandinavië is door middel van variatie in de bebouwing, de verkaveling en het woningaanbod gezocht naar een meer ontspannen beeld. Dit wordt mede bereikt door de toepassing van vernieuwende verkavelingsexperimenten. Het karakter van de wijk wordt enerzijds bepaald door breed opgezette hoofdwegen die waar mogelijk een enigszins geknikt verloop hebben. Deze wegen hebben gescheiden rijbanen en zijn vormgegeven als een 'parklane'. Anderzijds zijn intieme woonbuurten gecreëerd door middel van verkeersluwe en lusvormige straten. De woonbuurten zijn voor een belangrijk deel opgebouwd uit drie woontorens omzoomd door uiteenlopende bebouwing in wisselende composities.

Aan de randen van de wijk is bijzondere aandacht besteed. De bebouwing is afgestemd op de relatie tussen de wijk en de omliggende gebieden.

Groen is in Mariahoeve alom aanwezig en veelal van hoge kwaliteit. De vrij toegankelijke, parkachtige gebieden aan de voet van de woontorens, half-openbare binnenterreinen tussen bebouwingsstroken en privétuinen zorgen voor variatie. Door het ontbreken van duidelijke scheidingen tussen de verschillende soorten groen wordt het onbegrensde karakter van de openbare ruimte versterkt en ontstaat het beeld van een losse bebouwing in een park. De oorspronkelijke kwaliteiten in de bebouwing, verkaveling en openbare ruimte hebben de tand des tijds goed doorstaan. Woonpark Mariahoeve is nog grotendeels authentiek en gaaf.

Luchtopname uit circa 1970.

Noten

1. Brief van De Monchy aan het college van B&W van 19 mei 1939.
2. Brief van Dudok aan burgemeester en wethouders van 15 juni 1949.
3. F. Bakker Schut aan burgemeester en wethouders van 14 juni 1948.
4. Brief van directeur Wederopbouw en Stadsontwikkeling aan burgemeester en wethouders van 8 juli 1952.
5. Brief aan het college van burgemeester en wethouders, 2 november 1954.
6. ibidem.
7. Brochure *Mariahoeve*, gemeente Den Haag, afdeling publiciteit, 1955.
8. Brief aan het college van burgemeester en wethouders, 10 oktober 1957.
9. Het belang van een overzichtelijk stelsel van verkeerswegen was ook in het structuurplan van Dudok (1949) al aangegeven.
10. Voorbeelden van deze verkaveling zijn naast Mariahoeve te vinden in Waldeck (Beethovenplantsoen), Sportlaan (Ranonkelstraat) en Duttendel (van Alkemadelaan).
11. Het veranderende stadsbeeld van Den Haag, p. 183.
12. Voorbeelden van Zanstra's architectuur zijn de flatgebouwen langs de Sportlaan, aan de Van Alkemadelaan in Duttendel en langs de Escampiaan in Leyenburg.

ARCHITECTUURGIDS

1. Burgemeester de Monchyplein 19-20

hoofdbureau van politie

W.S. van der Erve

1954-1959

Het hoofdbureau van politie vormt onderdeel van het na de oorlog gerealiseerde plan voor de bouw van een stadhuis en politiebureau op het tot dan nog onbebouwde Alexanderveld. Het gebouw is 14 meter breed, 124 meter lang en 23,50 meter hoog en heeft een skeletconstructie van gewapend beton. Vanwege de balkloze vloeren is een zeer smalle travee-maat van 2 meter toegepast. De constructie is afgewerkt met schokbetonnen raamelementen met een natuurstenen borst-wering. Er is gezien de functie bewust gekozen voor een 'streng', 'vermanend' uiterlijk van strakke lijnen en koele kleuren. Een leuk detail is de herkenbaarheid aan de buiten-zijde van de kamer van de hoofdcommissaris vanwege het hier aangebrachte spreekbalkon. De vroegere hoofdentree is voorzien van een betonnen 'baldakijn', waarin aan de binnenzijde een bas-reliëf van R.D.E. Oxenaar en J.H. Kuiper is aange-

bracht, met symbolen, attributen en figuren die betrekking hebben op de gezagshandhaving vanaf de Egyptenaren tot heden. Ook bij de bescheiden dienstingang zijn bas-reliëfs aangebracht.

Literatuur:

Bouw, 1959, p. 1242.

Bouwkundig Weekblad, 1959, p. 433.

De Ingenieur, 1959, B103.

L.A. van Heijningen, J.P. Baeten en H. Blom, *Honderd jaar Haags Bouwen. Over 'eigenzinnige' architecten, een 'niet-begrijpend' publiek en 'wispelturige' kranten*, Den Haag, 1984.

2. Riouwstraat 80-136

woningbouw

B. van Heijningen

1950-1951

Door de mislukte lancering van V1 en V2-raketten zijn op enkele plaatsen in de stad gebouwen verwoest en open plekken ontstaan. Op één zo'n open plek in de Archipelbuurt is in 1950-1951 een blok woningen gebouwd naar ontwerp van de architect B. van Heijningen. Het bouwblok, bestaande uit vier lagen portiekwoningen op een souterrain, is uit de rooilijn geplaatst zodat grote op het zuiden georiënteerde voortuinen

konden worden gecreëerd. Met name aan de compositie van de bakstenen voorgevel is veel zorg besteed. Deze bestaat voor een groot deel uit grote, nagenoeg vierkante raampartijen in vier lagen. Deze regelmatige indeling wordt doorbroken door de verticale stroken van de trappenhuizen, voorzien van een geornamenteerd raampatroon van ruitvormige en ronde betonnen kozijnen.

1. Carel van Bylandtlaan 23

kantoorgebouw BPM

D. Roosenburg, P. Verhave en J.G.E. Luyt

1950-1954

De Bataafsche Petroleum Maatschappij, thans onderdeel van Shell, was na de oorlog toe aan uitbreiding. Voor een terrein tegenover het in 1915-1917 gebouwde neo-renaissance hoofdkantoor van de gebroeders Van Nieukerken werd in 1950 een besloten prijsvraag uitgeschreven onder een drietal architectenbureaus: Van den Broek & Bakema, Merkelbach & Elling en Roosenburg-Verhave-Luyt. Er werd een schetsontwerp voor een gebouw voor 600 personen gevraagd met voorzieningen voor de huishoudelijke dienst en een lunchroom. Het gebouw zou het karakter van een bijkantoor moeten hebben en niet te dominerend mogen zijn. Ook de aanwezige tuin diende zoveel mogelijk gespaard te blijven. Het uiteindelijk gerealiseerde ontwerp van de architecten Roosenburg, Verhave en Luyt viel vooral in de smaak vanwege de beschei-

den stedenbouwkundige positionering. Bijzonder is ook de combinatie van de als betonskelet uitgevoerde kantoorruimten en een in het zicht gelaten stalen bovenbouw, waarin de kantines waren gehuisvest. In de vormgeving is duidelijk de toenemende invloed van Verhave en Luyt waarneembaar binnen het oeuvre van deze architectencombinatie. Zij pasten een modieuzer, in Amerika tot ontwikkeling gekomen vorm van het functionalisme toe.

Literatuur:

Forum, 1950, p. 445.

Bouw, 1954, p. 654.

Bouwkundig Weekblad, 1954, p. 265.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

2. Esther de Boer-Van Rijklaan 20

American Protestant Church (vm. expo-paviljoen)

P. Calame-Rosset, M.M. Immerzeel

1958

Het gebouw werd in 1958 door de Zwitserse architect Calame-Rosset ontworpen als paviljoen voor de Wereldtentoonstelling in Brussel. Het idee een tentoonstellingsruimte met een religieuze sfeer te bouwen was afkomstig van de Nederlandse dominee Pieter Fagel. Het geprefabriceerde gebouw werd na afloop van de Expo opgeslagen. Mede dankzij de American Women's Club in Den Haag, die geld bijeen bracht om het gebouw voor de stad te verwerven, werd het gedemonteerde gebouw per ponton naar Den Haag verscheept en onder leiding van Calame-Rosset en de Nederlandse architect H.H. Immerzeel herbouwd op een terrein in het Benoordenhout. Aan de kerk, dat nu in gebruik is bij de American Protestant Church werd een bijgebouw van twee verdiepingen toegevoegd.

De kerk bestaat uit een ovalen kerkruimte met een lessenaarsdak, een rechthoekig bijgebouw en een vrijstaande kerktoren. Het interieur heeft een uniek materiaalgebruik: een met aluminium beplating beklede zaal en een dak bestaande uit geprofileerde staalplaat. Aan weerszijden van de kansel bevinden zich grote plexiglasramen met kleuraccenten. De vrijstaande kerktoren is uit stalen profielen opgebouwd.

Literatuur:

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag, Den Haag, 1997*

3. Nassau Bredastraat 5

schoolgebouw

J.J.Hornstra, J. Gerbracht

1955-1958

Het Haags Montessorilyceum is gebouwd op het binnenterrein van de voormalige Haagse dierentuin. Door de bouw van de hoge kantoorgebouwen van Rijkswaterstaat en Provincie is het gebouw enigszins in de verdrukking gekomen. De school is opgebouwd uit een groot aantal verschillende bouwdelen en lokalenblokken rond een centrale hal waarbij gebruik is gemaakt van een gemengde constructie van beton en dragende baksteenwanden. In de gevels zijn daardoor grote contrasten tussen open en gesloten vlakken te zien. De zuidgevel van

het theorielokalenblok bestaat bijvoorbeeld vrijwel geheel uit glazen puien terwijl de noordgevel van het theorielokalenblok wordt gedomineerd door gesloten baksteenvlakken. Belangrijkste element is de grote, hoge centrale hal die zowel geschikt is voor uitvoeringen, als overblijfruimte, als studieruimte en als bibliotheek. Deze centrale ruimte versterkt bovendien de gemeenschappelijkheid binnen de school. Aan de hal zijn werknissen gesitueerd kenmerkend voor het Montessori-onderwijs.

Literatuur:

Bouw 1955, p. 359.

Polytechnisch Tijdschrift-Bouwkunde, 1955 p. 404.

Bouw 1958, p. 802.

Bouwkundig Weekblad, 1959 p. 39.

4. Nyelantstraat 1

villa

J.J. Brandes i.s.m. A.N. Schippers

1953

Deze vrijstaande villa is vermoedelijk een vooroorlogse ontwerp van de Haagse architect Co Brandes (1884-1955), dat pas begin jaren vijftig kon worden gerealiseerd. Het huis is karakteristiek voor het oeuvre van de architect uit de jaren twintig en dertig in de stijl van de Nieuwe Haagse School met een compositie van hoekige, kubische volumes en horizontale

en verticale elementen als balkons, luifels en een schoorsteen. De woning bestaat uit twee bouwlagen onder een plat dak. Op de begane grond bevinden zich de entreehal, de keuken, de woonkamer en een werkkamer. Op de verdieping zijn drie slaapkamers en een badkamer ondergebracht.

5. Ruyschroeklaan 221

villa

R. Romke de Vries

1950-1951

De villa is gebouwd op de resten van een Duitse bunker. Afbraak van het blok beton van 11 bij 26 meter met een hoogte van 5 meter zou duurder zijn dan benutting als fundament voor een woning. De architect Romke de Vries heeft het bunkerkarakter niet weggewerkt, maar juist geprobeerd dit te benutten. Het grote betonblok is gebruikt als artificiële rots, waarop de verschillende onderdelen van de woning zijn gebouwd. De zeggingskracht van dit ontwerp zit vooral in de

spanning tussen de gebruikte romantische oplossingen van het camoufleren van de bunker en de zakelijk-functionele architectonische uitwerking van de villa. Aan de tuinzijde zijn ruwe materialen als leien en breuksteen toegepast bij de terrassen en trappen, waardoor het idee van een rots hier verder is uitgewerkt.

Literatuur:

Bouwkundig Weekblad, 1955, p. 445.

Architectural Design, 1955, p. 308.

Forum, 1956, p. 125.

W. Betting, J.J. Vriend, *Bungalows*, Amsterdam, 1958.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

6. Ruychrocklaan 244

villa

G. Rietveld i.s.m. J.B. van Grunsven

1958-1960

Net als de woning aan de andere zijde van de Ruychrocklaan van de architect Romke de Vries is een moeilijk te slopen Duitse munitiebunker met twee meter dikke wanden uit de Tweede Wereldoorlog als basis gebruikt voor deze villa. Rietveld wilde de bunker graag in het zicht houden maar omdat de opdrachtgever, de wapenhandelaar Koot, een kantoor aan huis wenste, werd de bunker aan de straatzijde aan het oog onttrokken door deze kantoorruimte.

De villa is in de voor Rietveld karakteristieke materialen en vormtotaal gerealiseerd. Rechthoekige, kubische vormen zijn gecombineerd met horizontale dakvlakken en verticale elementen als de schoorsteen en het trappenhuis. In de gevels zijn geglazuurde bakstenen toegepast als vulling tussen de betonnen platen. De grote horizontale raamstroken bestaan uit houten kozijnen en stalen bewegende delen.

Literatuur:

Bouwkundig Weekblad, 1961, p. 340.

G.H. Rodijk, *De huizen van Rietveld*, Zwolle 1991.

M. Küper, I. van Zijl, *Gerrit Rietveld 1888-1964, het volledige werk*, Utrecht 1992.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

7. Van Diepenburchstraat 37

transformatorstation

M.J. Lutman

1942

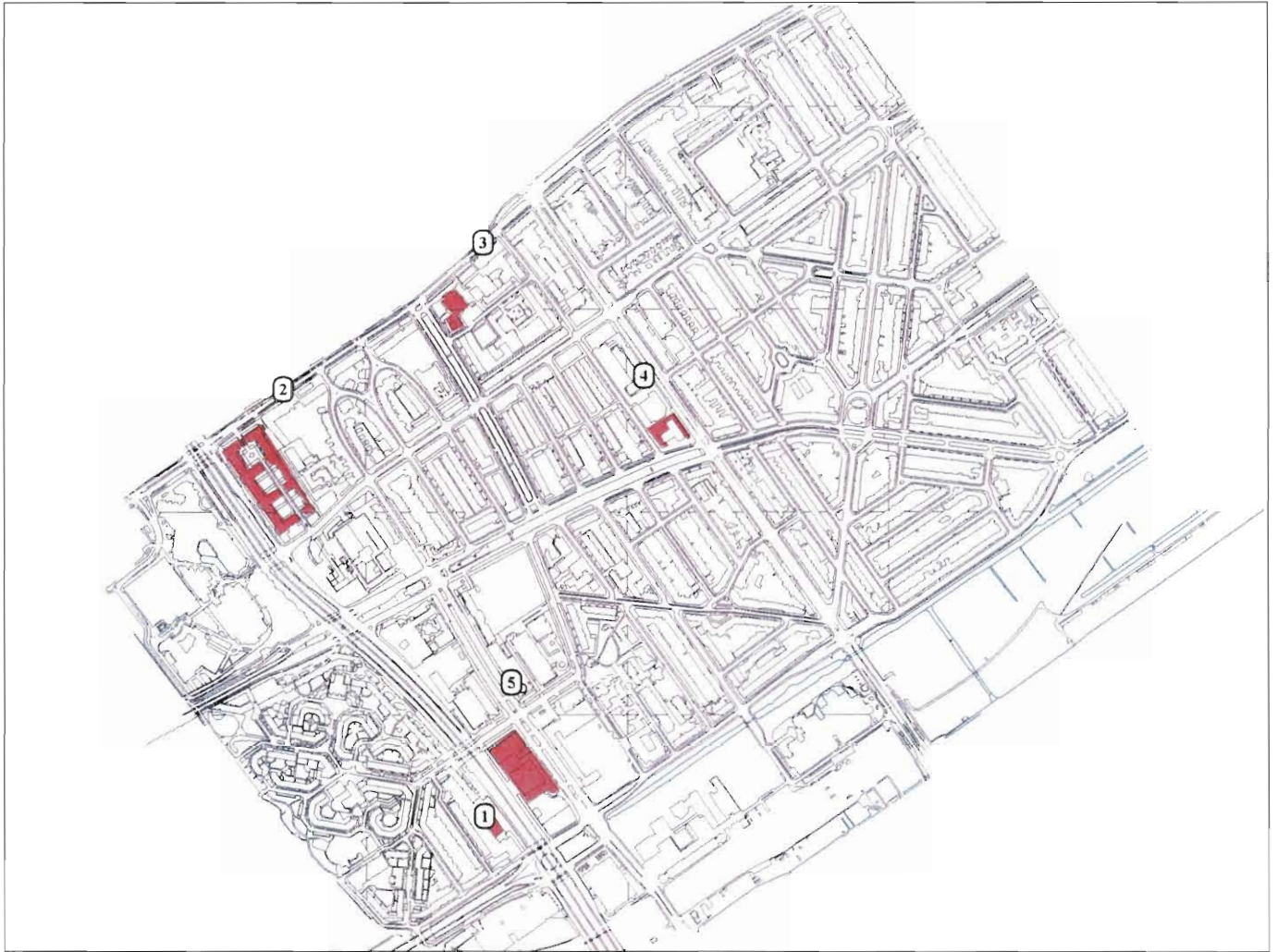
Dit in de oorlog gebouwde transformatorstation is gesitueerd in de as van de Van Maudricstraat. Het vrijstaande gebouw is een prachtig voorbeeld van de meer decoratieve functionalistische architectuur die eind jaren dertig door Van Ravesteyn en de architecten van Groep '32 werd gepropageerd. Op last van het toenmalige Departement van Defensie werden gezien de oorlogsomstandigheden wel verzwaarde constructies toegepast en was het gebruik van ramen in de bedrijfsruimtes

verboden. Aan de verfraaiing van de gevels is bijzonder veel aandacht besteed. Centraal in de hoofdgevel staat een beeldhouwwerk van Dirk Bus. Over de gehele gevel is een ruitvormig raster met kleine ruitvormige baksteenornamenten aangebracht. Het decoratieve metselwerk zou bij vervanging of een explosie makkelijk verwijderbaar moeten zijn. Bovenin de gevel bevinden zich een zestal ronde ventilatieroosters, bekroond met golvend metselwerk.

Literatuur:

J. van der Leeuw-Roord, G. Rijven, F. Smit, *Bouwen op Haagse Gronden*, Den Haag, 1981.

Bezuidenhout

1. Schenkkade 55-56

transformatorstation

S. Hamerpagt

1955-1956

De architectuur van dit 25/10k volt schakelstation is verwant aan die van de andere transformatorstations uit die tijd aan de Vleerstraat, Cartesiusstraat en Hengelolaan: speklagen, decoratieve baksteenvulling en overstekende daklijsten. Aan het transformatorstation is een dienstwoning toegevoegd die

naadloos in de architectuur is opgenomen. Het complex wordt gedomineerd door een hoog rechthoekig gesloten bouwdeel op de kop, voorzien van speklagen en een klok op één van de gevelvlakken.

Literatuur:

J. van der Leeuw-Roord, G. Rijven, F. Smit, *Bouwen op Haagse Gronden*, Den Haag, 1981.

2. Bezuidenhoutseweg 73

Ministerie van Landbouw

G. Friedhoff m.m.v. M. Bolten

1952-1957

In dit aanvankelijk als rijkskantorengebouw betitelde gebouw waren het Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening en de Luchtmachtstaf van het Ministerie van Oorlog gehuisvest. De locatie in Bezuidenhout lag braak vanwege een geallieerd bombardement in maart 1945. Het gebouw is in twee fases opgeleverd. Het laatste gedeelte aan de Bezuidenhoutseweg kwam pas in 1962 gereed. Het ministerie bestaat uit vier evenwijdig geplaatste rechthoekige bouwdelen, verbonden door lagere tussenleden. Hierdoor heeft het gebouw drie binnenplaatsen met elkaar verbonden door een binnenstraat.

Het ontwerp is bewust sober, functioneel en streng, van opzet. Rijksbouwmeester Friedhoff was voorstander van een degelijke en sobere rijksarchitectuur. Hij was in 1953 mede

verantwoordelijk voor de regeling voor decoratieve aankleding, de latere percentageregeling beeldende kunst. Met kunstwerken van een dertigtal kunstenaars mag dit rijkskantorengebouw een waar 'gesamtkunstwerk' worden genoemd. De beeldende kunst is gebruikt ter verfraaiing van het gebouw, maar ook als oriëntatiemiddel in de eenvormigheid van het interieur en om de functies van het gebouw uit te beelden.

Literatuur:

C. van der Peet, G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters*, Rotterdam 1995.

M. Kamphuis, C. Markerink, *De iconografie van een ministerie*, Den Haag, 1999.

3. Bezuidenhoutseweg 157

RK kerk OLV van Goede Raad

J.A. van der Laan, J.B. Hermans, Th.M. van der Erden

1953-1955

Deze kerk is gebouwd op de plek van een neo-gotische kerk, die tijdens het bombardement van Bezuidenhout werd verwoest. Al in 1945 benaderde de architect Nicolaas Molenaar jr. het kerkbestuur met een schetsplan voor een nieuwe kerk. Op aandringen van de nieuwe pastoor en op advies van M.J. Granpré Molière wordt de Leidse architect Jan van der Laan benaderd, die in 1950 een officiële opdracht krijgt. Het grotendeels in baksteen opgetrokken complex bestaat uit

de eigenlijke kerkzaal, een vrijstaande toren en een pastorie. In de voorgevel is een mozaïek van Joan Collette boven de hoofddeur geplaatst. Het hoog opgaande middengedeelte waarin de kerkzaal is gesitueerd wordt omgeven door een lagere galerij, gescheiden door een colonnade van natuurstenen kolommen. Deze opzet is duidelijk geïnspireerd op de byzantijnse kerkenbouw. De geheel vrijstaande toren is met zijn hoogte van 46 meter een markant herkenningspunt.

Literatuur:

Bouwkundig Weekblad, 1956 p. 437.

Een wijze vrouw die blijft. 100 jaar Parochie Onze Lieve Vrouw van Goede Raad Bezuidenhout, Den Haag, 1997.

4. Laan van Nieuw-Oost Indië 143-145, De Carpentierstraat 186

Christus Triumfatorkerk

G. Drexhage

1957-1960

De Christus Triumfatorkerk is gesitueerd op een hoek van het drukke kruispunt van de Laan van Nieuw-Oost-Indië en de Juliana van Stolberglaan. De vrijstaande toren vormt hier een markant stedenbouwkundig baken. Het gebouw op een T-vormige plattegrond bestaat uit een langwerpige kerkruiimte en een loodrecht daarop geplaatst laag bijgebouw. De kerkzaal op de eerste verdieping is vorm gegeven in de voor de kerkenbouw van Drexhage kenmerkende abstracte vormtaal, ook toegepast bij de Ontmoetingskerk in Loosduinen. Verticale lamellen zorgen voor bijzondere ruimtelijke en licht-effecten in de kerkzaal. Bovendien wordt het zonlicht getemperd. Achter het liturgisch centrum is een kruis tegen de wand aangebracht. Het bijgebouw, waarin zich enkele dienst ruimten, een entreehal en de kosterswoning bevinden,

is transparant van karakter. Als contrast met de massieve kerkzaal is hier voor een combinatie van een lichte staalconstructie en gewapend beton gekozen.

De 40 meter hoge, vrijstaande toren is met behulp van een soort glijbekisting uitgevoerd. Ze bestaat uit twee schijven, aan de bovenzijde verbonden door een plat betondak.

Literatuur:

Bouw, 1962, p. 1876.

Bouwkundig Weekblad, 1963, p. 140.

R. Steensma, C.A. van Swigchem, *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw*, Kampen, 1986.

W. Hammer, *De Architect G. Drexhage*, scriptie Delft, 1995.

5. Prinses Beatrixlaan 15

kantoorgebouw

F.J. van Gool

1959; 1967

De verzekeringsmaatschappij 'De Nederlanden van 1845' vond het befaamde kantoorgebouw van H.P. Berlage aan de Groenhovenstraat te klein en wilde een nieuw hoofdkantoor. Men had een bouwterrein ter beschikking langs de nieuw aan te leggen Utrechtsebaan, goed bereikbaar via de weg en met het spoor.

In 1959 werd een vijftal architectenbureaus gevraagd om hiervoor een ontwerp te maken: Van den Broek & Bakema, H.A. Maaskant, Romke de Vries, Wegener Sleeswijk en Oyevaar, Stolle en Van Gool. Hoewel de opdrachtgever in het prijsvraagprogramma om één hoog, flexibel indeelbaar kantoorgebouw had gevraagd, werd het ontwerp van F.J. Van Gool bestaande uit twee haaks geplaatste torens met een verbindende laagbouw gekozen. Door de fusie van 'De Nederlanden

van 1845' met 'De Nationale' liep het project vele jaren vertraging op. Uiteindelijk werd slechts één kantoor toren met inleidende laagbouw gerealiseerd. De bouwhoogte, de gladde vliesgevel à la Mies van der Rohe en de constructieve opzet zijn in het definitieve ontwerp uit 1967 aangepast. De hoogbouw is 75 meter hoog. Kenmerkend voor het uiterlijk is de vliesgevel die is opgebouwd uit aluminium stijlen en kozijnen en geribde aluminium borstweringsplaten.

Literatuur:

Bouw, 1960, p. 78.

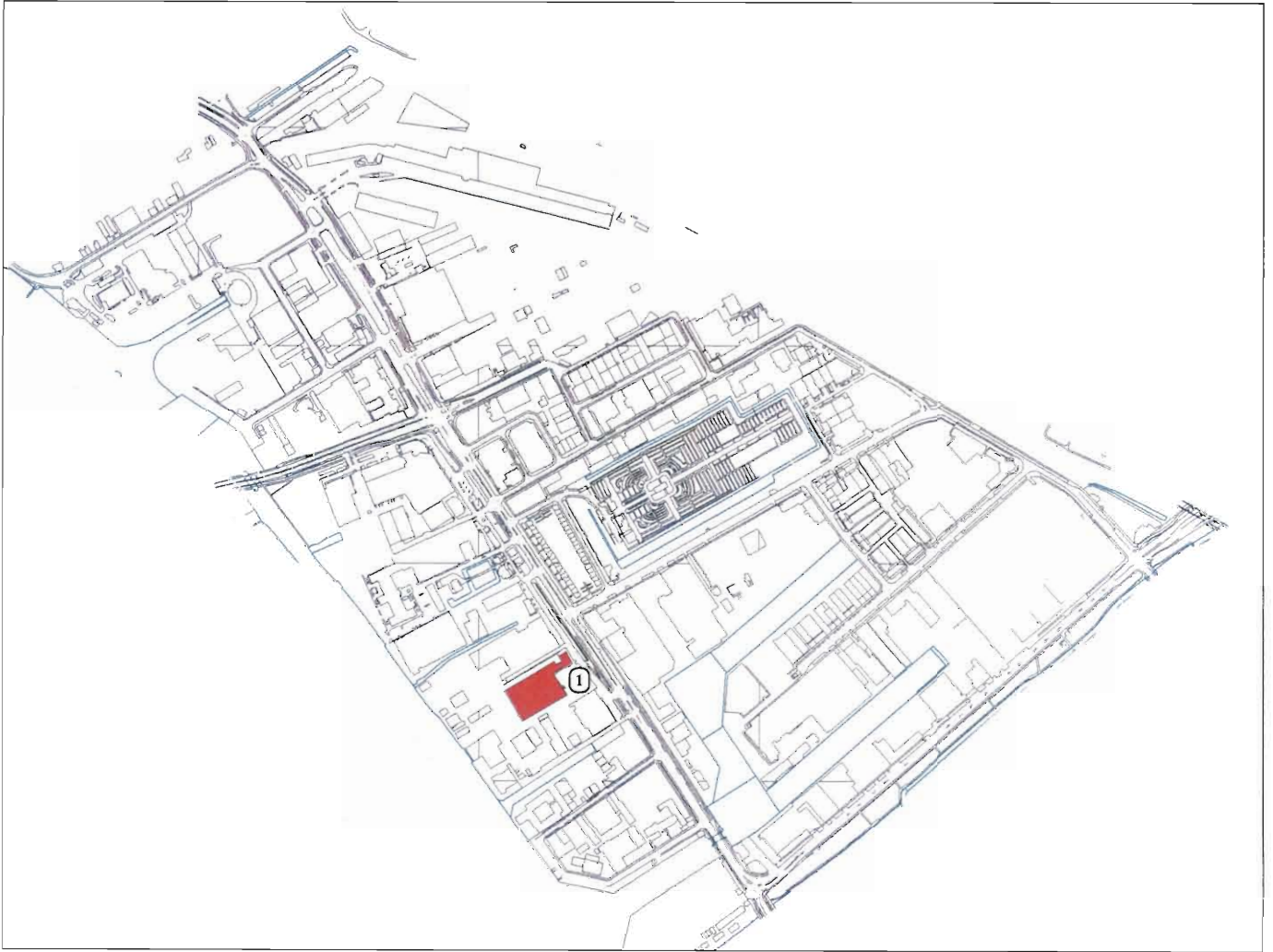
Bouw, 1966, p. 510.

Bouw, 1968, p. 1011.

Polytechnisch Tijdschrift-Bouwkunde, 1969, p. 287.

Polytechnisch Tijdschrift-Bouwkunde, 1971, p. 1.

Binckhorst

1. Binckhorstlaan 249-251

Anthony Fokkerschool

F.C. de Weger en W. Zonneveld

1959-1963

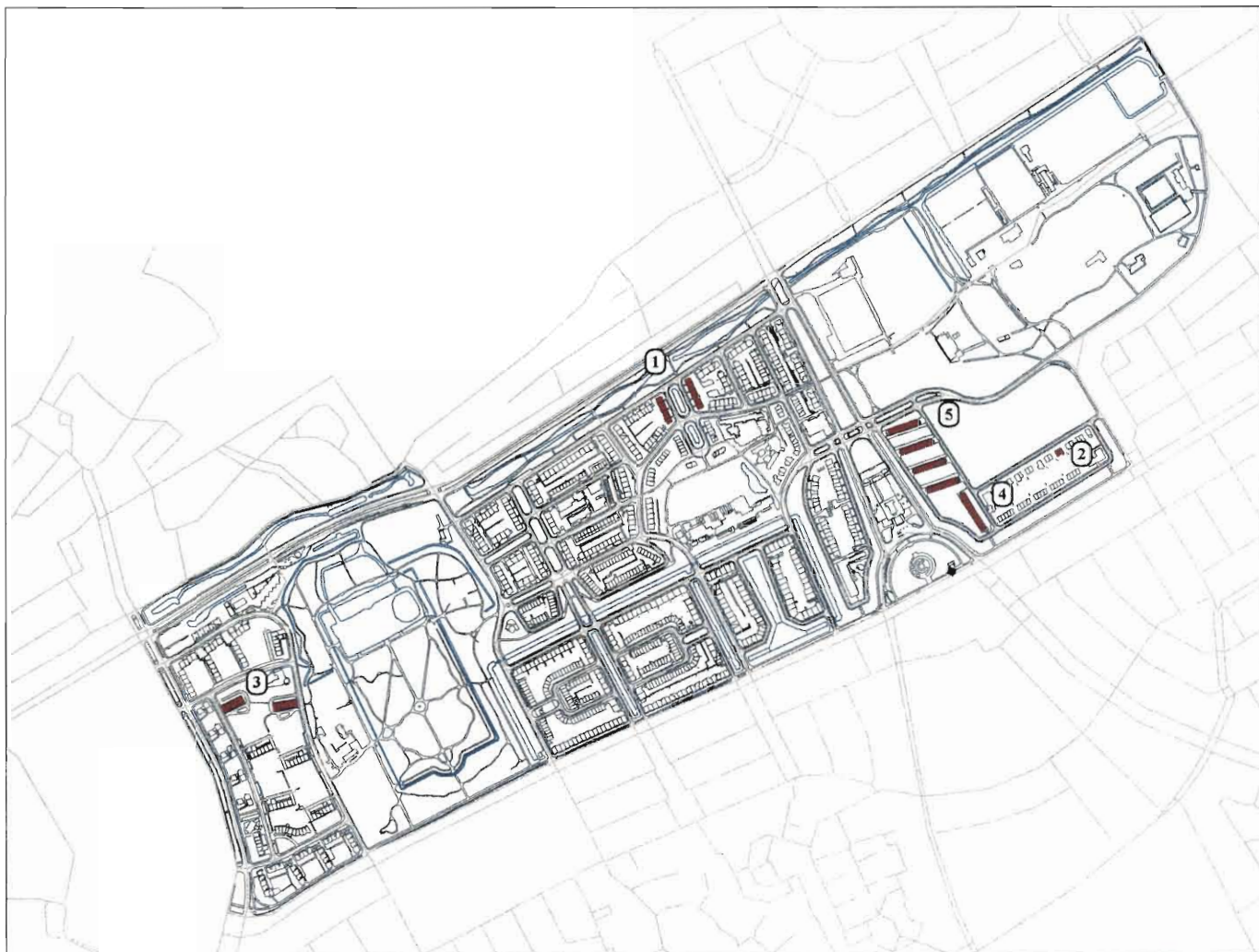
Sinds 1936 kent Nederland een Luchtvaartnijverheidsschool, die sinds 1940 in een schoolgebouw in Scheveningen was gehuisvest. Eind jaren vijftig wordt besloten een nieuw schoolgebouw voor 350 leerlingen in de industriewijk Binckhorst te bouwen. De 'Anthony Fokkerschool' wijkt qua programma van eisen alleen af van normale ambachtsscholen/technische scholen door de eis van een grote montagehal van 30 bij 40 meter en een vrije hoogte van 7 meter voor het opstellen van complete vliegtuigen. Deze vliegtuigmontagehal

is het centrale punt van het complex. In het gebouw is getracht eerder de sfeer van een fabriek op te roepen dan die van een schoolgebouw, hetgeen een fraai staaltje zakelijke architectuur met een sterk industrieel karakter heeft opgeleverd. Momenteel is de school in gebruik als verzamelgebouw voor diverse ondernemingen waardoor de ruimtelijke kwaliteit van de grote montagehal minder tot haar recht komt.

Literatuur:

Bouw, 1959, p. 944.

Bouw, 1963, p. 766.

1. Dotterbloemlaan 46-88 en 51-105

woningbouw

Blankespoor & De Vries, B.N.A

1950-1952

De wijk Bohemen bevat veelal naoorlogse woningbouw binnen een vooroorlogs stedenbouwkundig plan. Sommige woningbouwplannen, bijvoorbeeld die van de architect Co Brandes aan de Laan van Meerdervoort en de Aronskelkweg, wijken nauwelijks af van de vooroorlogse. Anderen kunnen als karakteristiek voor de jaren vlak na de oorlog worden beschouwd. Zij worden gekenmerkt door traditionele vormen, technieken en materialen gecombineerd met moderne decora-

ties en betonelementen. De twee woongebouwen aan de Dotterbloemlaan zijn kenmerkend voor deze stijl. De architectonische detaillering is zeer verzorgd. De gevels zijn van baksteen, waarin de ramen in betonnen omlijstingen zijn aangebracht. Opvallende elementen zijn de hoger opgetrokken ingangstraveeën met trappenhuisen die worden beëindigd door een soort klokgevel. De woningen hebben een traditionele plattegrond met kamers-en-suite en schuifdeuren.

2. Ereprijsweg 20

woonhuis

R. Romke de Vries

1953-1954

Deze vrijstaande woning kijkt uit over het Wapendal en de Bosjes van Pex. De uitstraling is typerend voor de jaren vijftig; sober maar verzorgde vormgeving in zakelijke stijl. De architect R. Romke de Vries was dan ook lid van de nieuw-zakelijke architectenvereniging “Opbouw”.

Het pand bestaat uit een voorbouw van twee lagen, voorzien

van een flauw hellend zadeldak en een drie lagen hoog achterhuis. De begane grond en de schoorstenen zijn in baksteen uitgevoerd; de bovenbouw bestaat uit grote glaspuien en witgepleisterde gevelvlakken. De oorspronkelijk stalen kozijnen zijn helaas vervangen door kunststof.

3. Heliotrooplaan 248-350, Ericalaan 157-207

torenflats

W.S. van der Erve

1953-1959

De twee torenflats maken deel uit van een hoogbouwplan dat J. Wils, J.A. Lucas en H.E. Niemeijer en W.S. van de Erve voor dit deel van Den Haag hadden ontworpen in afwijking van de hier door W.M. Dudok geprojecteerde laagbouw. De woontorens zijn vrij geplaatst in een plantsoen dat grenst aan het voormalig landgoed Meer en Bos. Het plantsoen wordt

omgeven door middelhoge woongebouwen. Van de acht torenflats zijn de twee oudste door Van de Erve gerealiseerd. Met veertien bouwlagen zijn het de eerste hoge woongebouwen van Den Haag. De constructie van de torenflats is voor zowel de vloeren als de wanden een mengvorm van gietbeton en betonelementen van het systeem Muwi.

Literatuur:

Bouw, 1960, p. 1440.

Bouwkundig Weekblad, 1960 p. 18.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

4. Ridderspoorweg 2 t/m 176

woongebouw Wapendal

Blankespoor & De Vries, B.N.A

1951-1953

Dit luxe woongebouw bevat 72 woningen in zes lagen op een onderbouw, ontsloten door galerijen. Op de begane grond bevinden zich garages en bergingen. Het is bijzonder zorgvuldig gedecoreerd en karakteristiek voor de vroege jaren vijftig. Zo zijn de balkons half in het bouwblok opgenomen en steken verder schuin uit de gevel. Deze balkonvorm werd door de architecten Blankespoor en De Vries, veel toegepast. Het

gebouw is geconstrueerd als betonskelet, met cusvellervloeren (betonelementen afgewerkt met een houten dekvloer). De oorspronkelijk stalen ramen zijn vervangen door aluminium. Op één van de muren van de bij het woongebouw behorende portiersloge is een betonrelief aangebracht van Henk Krijger, die ook het beeldhouwwerk op de zuidwesthoek maakte.

5. Ridderspoorweg 192-282

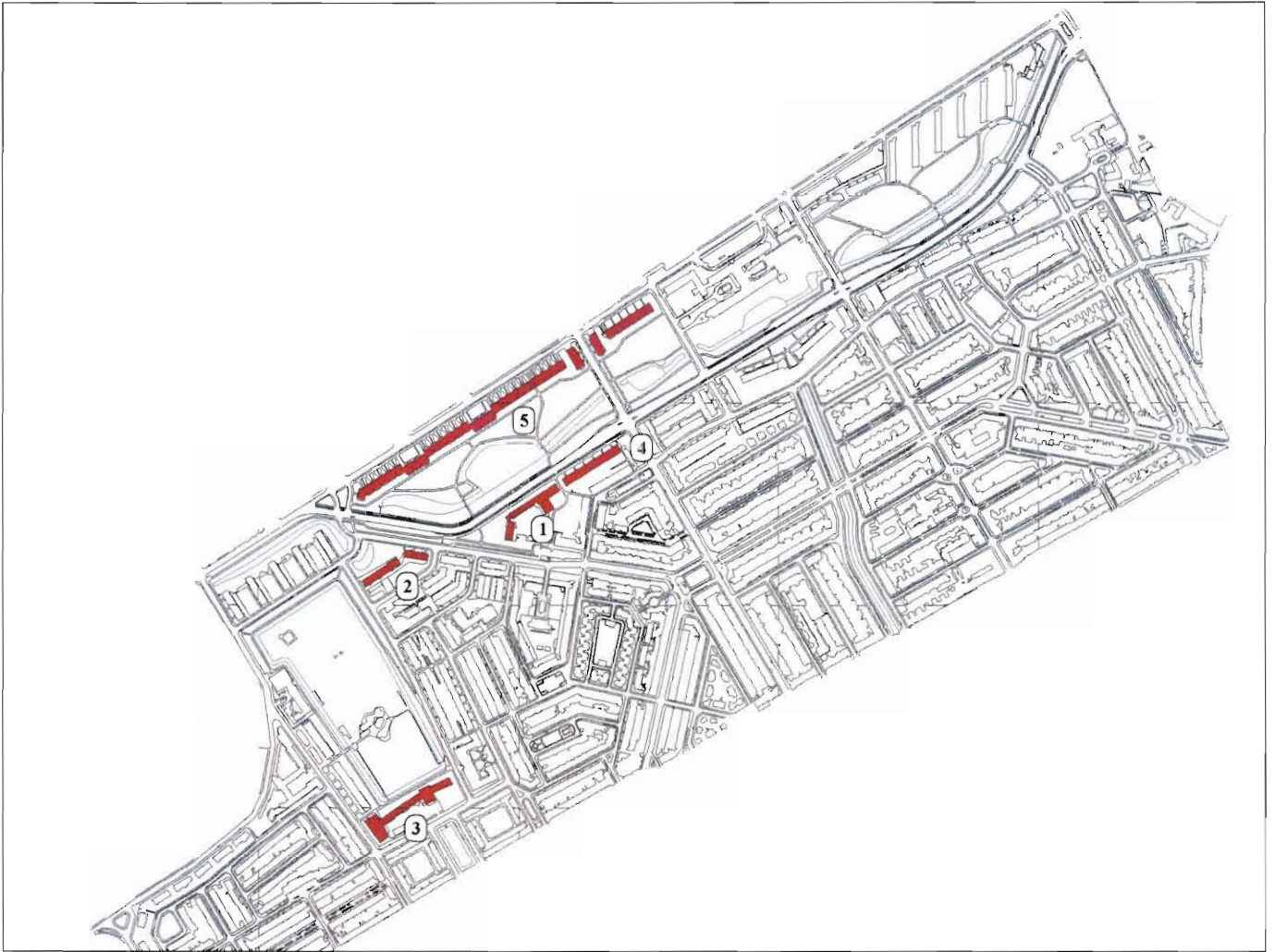
woningbouw

Joh. A. Schothorst en H. Musegaas

1954

Dit langs het natuurgebied Wapendal gelegen complex van vier langwerpige bouwblokken bestaat in totaal uit 96 maisonnette-woningen. Kenmerkend voor de woningbouw uit het begin van de jaren vijftig is de nog traditionele opbouw van plint, vier bouwlagen en een kap. Dit complex valt op door

zijn zeer verzorgde detaillering, met name de representatieve balkongevels. Deze zijn in een betonnen kader opgenomen en voorzien van een betonnen hekwerk, bestaande uit door elkaar vervlochten vierkanten.

1. Goudsbloemlaan 131

2e Vrijzinnig Christelijk Lyceum

J.J.P. Oud

1949-1956

Met het ontwerp voor deze school keert J.P. Oud weer terug naar zijn vooroorlogse functionalistische architectuur, na een periode waarin hij experimenteerde met classicistische motieven en ornamenten. Oud sprak zelf graag over 'poëtisch functionalisme'. In de opzet van de school zijn behalve de vertaling van puur functionele eisen ook de uitwerking van meer ideële motieven te vinden. Zo is de aula het 'geestelijk centrum' van de school en is extra ruimte gecreëerd in de lokalen en de centrale hal voor een bescheiden vorm van Dalton-onderwijs.

In de heldere opzet van het gebouw zijn de verschillende onderdelen van het programma van eisen goed herkenbaar. Drie gebouwdelen (een hoofdgebouw met theorielokalen, een vleugel met praktijklokalen en de aula) zijn met elkaar verbonden door een centrale hal met entree en trappenhuis. Een gymnastieklokaal is met deze hoofdstructuur verbonden door

een rond trappenhuis, dat tevens de knik in de Segbroeklaan opvangt. De school is geconstrueerd uit een betonskelet met gevel van gele waalsteen, geverfd beton en stalen ramen. Opvallend is het groot aantal kunstwerken in het gebouw. Katel Appel maakte twee wandschilderingen in de hal en gaf tevens aanwijzingen voor het verdere kleurenschema voor deze hal. Verder is er beeldende kunst van de hand van Wessel Couzijn, Rudi Rooyakkers en Aart van den IJssel.

Literatuur:

Forum, 1956, p. 228.

Bouw, 1957, p. 850.

Bouwkundig Weekblad, 1957, p. 29.

L'Architecture d'Aujourd'hui, 1957, p.6-7.

H. Oud, *J.J.P. Oud Architect 1890-1963 Feiten en herinneringen gerangschikt*, Den Haag 1984.

Tj. Boersma, T. Verstegen (red.), *Nederland naar School*, Rotterdam, 1996.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

2. Goudsbloemlaan 226-254, Stokroosstraat 191-327

woningbouw

J.P. van Bruggen, G. Drexhage, J.J. Sterkenburg (bureau DSBV)

1957

Deze twee flats zijn gerealiseerd in opdracht van de Eerste Nederlandsche Verzekering Maatschappij, waarvoor het bureau DSBV ook het hoofdkantoor aan de Johan de Wittlaan 52-54 had ontworpen. De 67 woningen zijn, conform de in het na-oorlogse stedenbouwkundig plan van W.M. Dudok voor dit gebied gestelde eis, in een hoogbouw van acht lagen en een laagbouw van vier lagen ondergebracht.

De onderste drie lagen van de hoogbouw zijn als betonskelet uitgevoerd. Daarboven zijn bakstenen dragende wanden toegepast, hetgeen tot uiting komt in de afwijkende gevelbekleding van de onderste lagen. De flats zijn een goed voorbeeld van de expressieve mogelijkheden van horizontale en verticale betonnen elementen bij een dergelijk gevelontwerp.

Literatuur:

Bouw, 1958, p. 1346.

3. Klaverstraat 7

Grotius Lyceum

Sj. Schamhart

1951-1955

Het Grotius Lyceum, ontworpen door de gemeente-architect Sjoerd Schamhart, diende als vervanging voor het in de oorlog afgebroken Stokrooslyceum aan de andere zijde van het Stokroosveld. Deze nieuwe situering was opgenomen in het stedenbouwkundig plan van Dudok voor de herbouw van de Sportlaan en omgeving.

De hoofdopzet van het lyceum bestaat uit een centraal middendeel met hoofdentree dat asymmetrisch doorsneden wordt door een langwerpige licht gebogen lokalenblok. Een door de gemeente en het schoolbestuur gewenste aula was volgens de rijksnorm financieel niet mogelijk. Door een gedeelte van de centrale entreehal enigszins te verdiepen en een vide aan te brengen is het de architect toch gelukt deze ruimte zowel als verkeersruimte en als aula voor 500 leerlingen te laten funge-

ren. De hal is voorzien van kunstwerken van Willem Rozendaal: betonplaten met figuren in verschillende kleuren en een gedeelte bekleed met leiplaten. Ook de glas-in-lood ramen en de figuratieve decoratie op het front van het toneel zijn van zijn hand.

De combinatie van beton en baksteen met decoratieve elementen en beeldende kunst in zowel in- als in exterieur is zeer karakteristiek voor de architectuur van de jaren vijftig.

Literatuur:

Bouw, 1955, p. 1002.

Polytechnisch Tijdschrift-Bouwkunde, 1956, p. 144.

Forum, 1956, p. 272.

Bouwkundig Weekblad, 1956 p. 50.

Bouw, 1959, p. 140.

H. van Dijk, M. Kloos, *Sjoerd Schamhart architect in Den Haag*, Rotterdam, 1996.

4. Segbroeklaan 508-614

woningbouw

P. Zanstra

1953-1957

Evenals de bebouwing aan de overzijde langs de Sportlaan is ook deze flat met 48 luxueuze woningen conform het door W.M Dudok opgestelde wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet uitgevoerd. Ook hier is het ontwerp van P. Zanstra. Het flatgebouw kreeg in 1960 de Berlageprijs vanwege de volgens de jury “beheerste vormgeving en de kleurrijke verschij-

ning van de gevels”. De ritmische geleding van de voorgevel wordt sterk bepaald door de opbouw van de traveeën met entrees en trappenhuizen die telkens tussen iets naar voren stekende muurdammen zijn opgenomen. Kenmerkend voor de vormgeving uit de jaren vijftig zijn ook de schuin omhoog lopende luifels boven de hoofdingangen.

Literatuur:

Bouw, 1957, p. 90.

Bouwkundig Weekblad, 1957, p. 449.

Polytechnisch Tijdschrift-Bouwkunde, 1961, p. 1015.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

5. Sportlaan 606-1244, Goudenregenstraat 311-338

woningbouw

P. Zanstra, J.H.L. Giesen en K.L. Sijmons

1952-1955

Deze flats zijn vrijwel geheel conform het door W.M Dudok opgestelde wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet uitgevoerd. Dudok had hier een groot plantsoen ontworpen dat aan de noordzijde van de Sportlaan werd afgeschermd door flatgebouwen. Het complex met in totaal 296 woningen behoort tot de luxueuze woningbouwsector in tegenstelling tot de volkswoningbouw van Zuidwest Den Haag. Het luxueuze karakter van de flats blijkt mede uit de “ouderwetse” maar dure constructie van dragende bakstenen wanden in een geelgrijze handvorm Vechtformaat-steen. Alle betonnen onderdelen, zoals de schoorstenen, de kolommen, de balkons en de daklijsten werden geprefabriceerd en van een witte toplaag voorzien. De gevels van deze door het architectenbureau Zanstra, Giesen en Sijmons ontworpen flatbebouwing ogen aan de

straatzijde vrij streng. Opvallend zijn hier de entrees met licht gebogen luifels en sgraffito van de Haagse kunstschilder Jan Goeting. De architectuur aan de plantsoenzijde is gevarieerder. De onderste appartementen hebben een ommuurd terras en de flats van de tweede en derde laag een groot uitkragend balkon.

Literatuur:

J.P. Mieras, *Na-oorlogse bouwkunst in Nederland*, Amsterdam, 1954.
Bouw, 1955, p. 1008.
Bouwkundig Weekblad, 1956 p. 6.
J. van der Leeuw-Roord, G. Rijven, F. Smit, *Bouwen op Haagse Gronden*, Den Haag, 1981.
H. Jbelings, *De moderne jaren vijftig en zestig*, Rotterdam 1996.
C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

1. Beresteinlaan 261-265

Exoduskerk

J. Abma

1965-1966

De kerk is als een ruit in het rechte stedenbouwkundige raster van de westelijke uitbreidingswijken terzijde van de Beresteinlaan gesitueerd. Een van de belangrijkste uitgangspunten van het ontwerp was flexibiliteit. Door middel van schuifwanden is de kerkruimte te vergroten of te verkleinen. Zowel de zitplaatsen, de kansel als het doopvont zijn als losse onderdelen uitgevoerd en verplaatsbaar.

De kerkzaal wordt gedomineerd door een houten schaaldak, gedragen door stalen kolommen en gelamineerde houten liggers die in het zicht zijn gelaten. In het interieur overheersen het schoon metselwerk van de wanden en de natuurstenen vloer. In de wanden is een reliëf van Dieuwke Abma-ter Horst aangebracht, dat het Exodus-verhaal uitbeeldt.

Literatuur:

E. Koster, *Jelle Abma architect*, Bussum 1997.

2. Hengelolaan 541 t/m 705, Hertenrade ong., Otterrade 2 t/m 72

woningbouw

H. Brouwer, T.T. Deurvorst

1957-1960

Dit woningbouwcomplex bestaat uit zes woonblokken van vier lagen op een onderbouw met kelders en overdekte parkeerplaatsen. De woningen hebben een galerij-ontsluiting aan het binnenterrein, dat door middel van de loodrecht op het bouwblok geplaatste trappenhuizen verder is omsloten. De straatgevels zijn standaard-composities van horizontale betonnen banden ter plaatse van de vloeren, glazen pui-invol-

lingen, inpandige balkons en stroken geglazuurde baksteen. De lichtblauwe borstwering onder het grote raam is doorgezet als lichtblauw stalen hekwerk op het balkon. De galerijgevels worden gedomineerd door een rasterwerk van betonnen balken en kolommen. De afwisselend door stalen spijlhekken en betonnen platen gevormde galerijhekken vormen hier een fraaie compositie.

Literatuur:

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

3. Laagveen 24

transformatorstation

S. Hamerpagt

1962

Het transformatorstation aan het Laagveen behoort tot de nieuwe generatie schakelstations van architect Hamerpagt. De kenmerkende architectuur van speklagen en decoratieve monumentaliteit van zijn stations uit de jaren vijftig (Anna van Buerenstraat, Zuilingstraat 110) is hier vervangen door een zakelijke vormgeving van geprefabriceerde betonelementen. Het station bestaat uit twee vrijwel gesloten, met beton-

nen panelen beklede, dozen. De laagbouw aan de straatzijde is voorzien van een groot mozaïek. Dit mozaïek verbeeldt een nederzetting waaromheen een elektrische trein cirkelt. De combinatie van anonieme utilitaire architectuur met beelden- de kunst is karakteristiek voor de architectuur van de jaren zestig.

Literatuur:

J. van der Leeuw-Roord, G. Rijven, F. Smit, *Bouwen op Haagse Gronden, Den Haag*, 1981.

4. Vrederustlaan 3

Salvatorkerk

A. Verschoor en T. Bier

1955-1959

De Salvatorkerk is gesitueerd aan een plantsoen met vijver. De vrijstaande klokkentoren is in de zichtas van de Middenstede geplaatst en vormt zo een duidelijk herkenbaar baken. Het kerkcomplex bestaat behalve uit de rechthoekige hoge kerkzaal en de klokkentoren uit een bijgebouw met zalen en verenigingslokalen en een zelfstandige conciërgewoning. De entree van de kerkzaal is in de straatgevel gemarkeerd door een groot raam waarin een kolossaal kruis is verwerkt. “Het allesoverheersende kruis in de voorgevel wil sym-

boliseren het opgaan tot het kruis waar wij Gods genade zullen vinden,” aldus de ontwerpers. Het exterieur en interieur van dit toch nog vrij traditioneel vormgegeven kerkgebouw zijn grotendeels van schoon metselwerk. De vrijstaande klokkentoren daarentegen bestaat uit een viertal in een ruitvorm geplaatste naar boven toe smaller wordende betonschijven. Als bekroning fungeert een gestileerde bazuinerende engel, die ‘de verbreiding van Het Evangelie naar alle windstreken en aan alle schepselen uitbeeldt.’

Literatuur:

Bouw, 1957, p. 1051.

5. Zonneoord 286

H. Pius X-kerk

Th. J. Taen en C. Th. Nix

1959-1961

De Pius X-kerk is gesitueerd langs de Hengelolaan, maar heeft zijn entree aan een voorplein op de Zonneoord. De architecten hebben ernaar gestreefd de kerk tussen de omringende bebouwing te laten opvallen door toepassing van de aan de flatbouw verwante geometrische hoofdvorm voor de kerkzaal, aangevuld met andere vormen, namelijk de driehoek voor de klokkentoren en de cirkel voor het dak. Het in beton

en baksteen opgetrokken gebouw heeft een zeer licht uiterlijk door het gebruik van wit geglaazuurde baksteen en de verder eveneens wit geschilderde betonnen vlakken. Het interieur van de kerk heeft een andere sfeer dan het witte exterieur doet vermoeden. De binnenmuren zijn in lichtbruine baksteen uitgevoerd waarin als siermetselwerk eenvoudige geometrische motieven zijn aangebracht.

Literatuur:

Katholiek Bouwblad, 1957/58, p. 337.

Bouw, 1959 p. 1095.

Katholiek Bouwblad, 1961 p. 181.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

Centrum

1. Lange Voorhout 102

Amerikaanse ambassade

M. Breuer

1957-1959

De Amerikaanse Ambassade is gesitueerd op de hoek van het Lange en Korte Voorhout op de plek van het oude hotel Paulez dat bij een Engels bombardement in 1945 werd verwoest. Voor deze gevoelige locatie in de historische binnenstad koos de Verenigde Staten de van origine Hongaarse architect Marcel Breuer, die al enige ervaring had met bouwen in Nederland door zijn ontwerp voor de Bijenkorf in Rotterdam. Breuer kiest voor een bouwmassa die enigszins aansluit bij de omgeving en voor een moderne, abstracte gevel. Het ontwerp leidde tot een storm van protesten in de plaatselijke pers, petitie van verontruste 'burgers die de oude stadskern liefhebben, schoon vinden, en wensen te conserveren' en vragen in de gemeenteraad. De professionele architectuurkritiek was daarentegen gematigd positief over het ontwerp.

Het gehele gebouw, dat op een terugliggende plint van zwarte geglazuurde baksteen staat, is geconstrueerd als betonskelet.

De gevels zijn bekleed met rechthoekige en trapeziumvormige panelen van Muschelkalksteen. Boven de ramen zijn omgekeerde trapezium-vormige panelen van gepolijst 'Reinersreuther' graniet aangebracht. Doordat deze, tezamen met de stalen ramen enigszins verdiept liggen, ontstaat de voor Breuer zo karakteristieke honingraatvorm. In het interieur zijn vele dure materialen als Noors leisteek, teakhout en Cristallino-tegels toegepast.

Literatuur:

Bouw, 1957, p. 300.

Bouwbedrijf en Openbare Werken, 1957 p. 70.

Bouw, 1959, p. 866.

Bouwkundig Weekblad, 1959, p. 580.

Deutsche Bauzeitschrift, 1962 p. 1408.

Marcel Breuer, *buildings and projects 1921-1961*, Stuttgart, 1961.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

2. Kalvermarkt 28, Spui 34

kantoorgebouw met winkels

Blankespoor & De Vries, B.N.A

1955-1956

Dit kantoorgebouw met winkels op de begane grond is gebouwd als tijdelijke uitbreiding van het Ministerie van Defensie en via een loopbrug verbonden met het gebouw van G. Friedhoff aan de Kalvermarkt. Het is zodanig ontworpen dat het gemakkelijk te wijzigen zou zijn van een kantoor in een hotel. Alle kamers zijn om die reden voorzien van een balkon aan de straatzijde. De wens dat het gebouw spoedig een 'vreedzame' bestemming zou krijgen is tot nu toe nog niet vervuld.

Het zeven bouwlagen tellende kantoor staat op een L-vormige plattegrond, waarbij de hoek Spui/Kalvermarkt van een afronding is voorzien. Aan de smalle Bagijnestraat is een lage-re vleugel van drie bouwlagen ontworpen.

De gevels worden gedomineerd door het betonnen raster van de balkons. De rest van de gevel is bekleed met witte geglaazuurde baksteen, waarin smalle staande ramen zijn toegepast. De ramen hebben bronskleurige kozijnen. Ook de stalen balkonhekjes zijn bronskleurig.

Literatuur:

B. Schoenmaker, P. Peucker, *Plein 4. De Geschiedenis van een logement en een departement*, Den Haag, 1996.

3. Kalvermarkt 30-36, Bagijnestraat 40

Ministerie van Defensie

G. Friedhoff, M. Bolten

1952-1953

Het Departement van Defensie was voor de Tweede Wereldoorlog gevestigd in een pand aan het Plein. Eind jaren dertig ontwerpt Hayo Hoekstra, hoofdarchitect van de Rijksgebouwendienst, een uitbreiding aan de achterzijde. In maart 1940 wordt met de bouw van het eerste deel van de uitbreiding gestart, maar de bouw wordt in 1941 gestaakt. In 1950 wordt een nieuw ontwerp gemaakt voor de uitbreiding door Friedhoff en zijn medewerker Bolten, waarin het gebouw van Hoekstra is opgenomen. Tussen 1952 en 1953 wordt deze uitbreiding gerealiseerd.

Het ontwerp van Friedhoff is verwant aan zijn andere Ministeriegebouwen uit deze tijd voor OKW en Landbouw die gedegenheid en monumentaliteit uitstralen. De uitbreiding bestaat uit twee vleugels aan de Kalvermarkt ter weers-

zijden van een monumentale hoofdentree. De vleugels worden beëindigd door vrij steile zadeldaken, waaruit hoge schoorstenen oprijzen. Deze hebben op één na een louter decoratieve functie. Aan de vormgeving van de hoofdentree is veel aandacht besteed. Deze is onder meer voorzien van een viertal zeshoekige zuilen, waarop betonnen gevelbeelden zijn geplaatst, die waakzaamheid, vrede, oorlog en bescherming symboliseren. De beelden zijn vervaardigd door D. Bus en H. Reicher.

Literatuur:

C. van der Peet, G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters*, Rotterdam 1995.

B. Schoenmaker, P. Peucker, Plein 4. *De Geschiedenis van een logement en een departement*, Den Haag, 1996.

4. Laan 5-7

parkeergarage Caltex

J.A. Lucas, H.E. Niemeijer

1961-1965

De parkeergarage is gesitueerd op de hoek van de Jan Hendrikstraat en de Laan. Het grootste deel van het gebouw is op een binnenterrein gesitueerd, maar de kop- en zijgevel zijn duidelijk zichtbaar vanaf de Jan Hendrikstraat. Het aangrenzende kantoorgebouw van de Nutsspaarbank in de Jan Hendrikstraat is eveneens van de hand van deze architecten, die in de jaren zeventig veel kritiek te verduren kregen op hun technocratische architectuur.

De garage aan de Laan biedt plaats aan ongeveer 400 auto's. Deze zijn in zeven split-level-verdiepingen ondergebracht. Een gedeelte van de bovenste twee lagen is teruggelegd zodat

het gebouw enigszins aansluit op de lagere bebouwing van het centrum. De plattegrond is gebaseerd op een maatsysteem van 7,20 meter in de langsrichting, de maat van drie naast elkaar geparkeerde auto's. In de andere richting is de kolomafstand aangepast aan de lengtematen van auto's en de breedte van een rijbaan, respectievelijk 4 meter en 9 meter.

Geheel conform de principes van de utiliteitsbouw is gebruik gemaakt van betonskeletbouw. De gevels zijn voorzien van borstweringen, afgewerkt met kleine vierkante keramische tegels. In het interieur is het beton onbehandeld in het zicht gelaten.

Literatuur:

Polytechnisch Tijdschrift-Bouwkunde, 1965, p. 877.

5. Torenstraat 172

Ministerie van Marine
J.J. Brandes en A.N. Schippers
1950-1955

Voor de huisvesting van het vlak na de oorlog ingestelde Ministerie van Marine maakte A.A. Schippers een eerste ontwerp. Dit ontwerp werd door de toenmalige Welstandscommissie afgekeurd, waarna Co Brandes de gevelontwerpen heeft aangepast, daarbij voortbordurend op zijn in de jaren dertig ontwikkelde, sterk door Frank Lloyd Wright beïnvloede bouwstijl. Kenmerkend hiervoor zijn de opbouw uit een compositie van kubische volumes in een combinatie

van rode baksteen en natuurstenen dorpels en banden. Al in 1959 werd het Ministerie van Marine weer bij het Ministerie van Defensie gevoegd. Het gebouw heeft hierdoor slechts enkele jaren als ministerie gefungeerd en werd al gauw een gewoon rijkskantorengebouw. Het natuurstenen reliëf met zeeschepen gemaakt door beeldende kunstenaar M. Pieterse in de gevel naast de entree herinnert nog aan de oorspronkelijke functie.

6. Zuilingstraat 110

transformatorstation

S. Hamerpagt

1956

Het gebouw is een goed voorbeeld van de type transformatorstations van het GEB die door architect S. Hamerpagt uit Arnhem in de jaren vijftig voor Den Haag zijn ontworpen. Het station bestaat uit een grote, open hal waarin de transformatoren zijn geplaatst, een schakelruimte en ventilatieschachten. De muren, opgebouwd als een staalconstructie met een

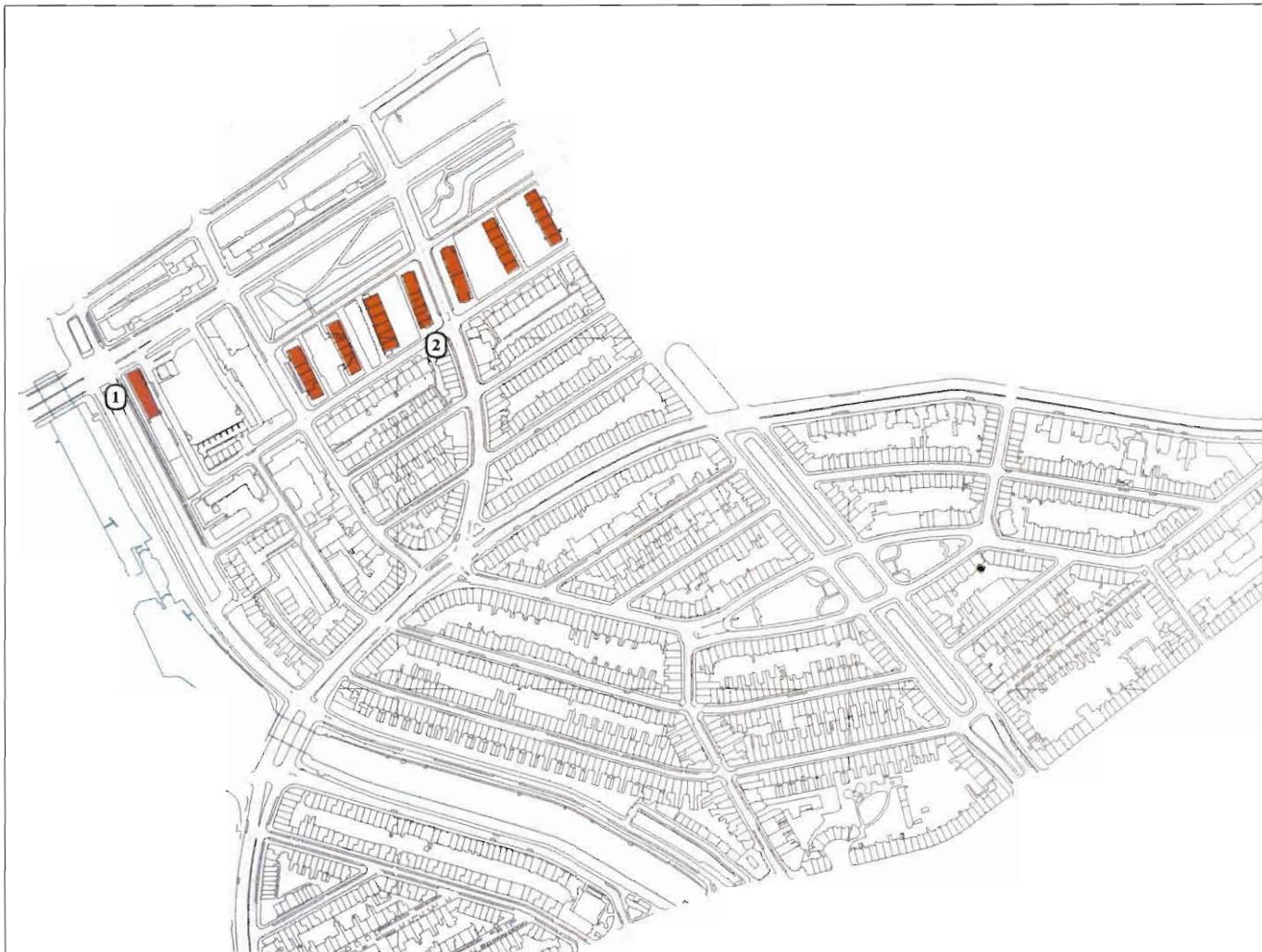
vulling van baksteen, zijn demontabel om de metershoge transformatoren te kunnen vervangen.

De architectuur van dit utiliteitsgebouw is sterk decoratief van karakter. De met baksteen beklede gevels zijn voorzien van speklagen en beëindigd met een zware betonnen overstek.

Literatuur:

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

1. Conradkade 175-178

kantoorgebouw

C. Wegener Sleswijk en S.J.S. Wichers

1957

Dit kantoorgebouw langs de Conradkade is gebouwd in opdracht van de verzekeringsmaatschappij De Nederlanden van 1845 naar een programma van eisen voor de toekomstige huurder, de benzinemaatschappij Caltex.

Het is een kenmerkend voorbeeld voor de wijze waarop in de jaren vijftig de grotere kantoorgebouwen werden vormgegeven. De hoofdvorm is eenvoudig: een rechthoekig bouwblok van ca. 14 bij 54 meter met een hoogte van ca. 20 meter

waarop een iets terugliggende dakopbouw is geplaatst. De skeletconstructie is in de langsgevels afleesbaar door het betonnen rasterwerk, waarin hardhouten kozijnen zijn geplaatst. Typerend voor die tijd is ook het gebruik van toegepaste kunsten op de gevels. Hier is de blinde gevel langs de President Kennedylaan geheel voorzien van een monumentaal betonnen reliëf van Harry op de Laak. In 1999 is de kantoorfunctie deels gewijzigd in een woonbestemming.

Literatuur:

Bouwkundig Weekblad, 1957, p. 357.

2. Stadhouderslaan, Stadhoudersplantsoen, Valeriusstraat, 2e Sweelinckstraat, Lübeckstraat

woningbouwcomplex

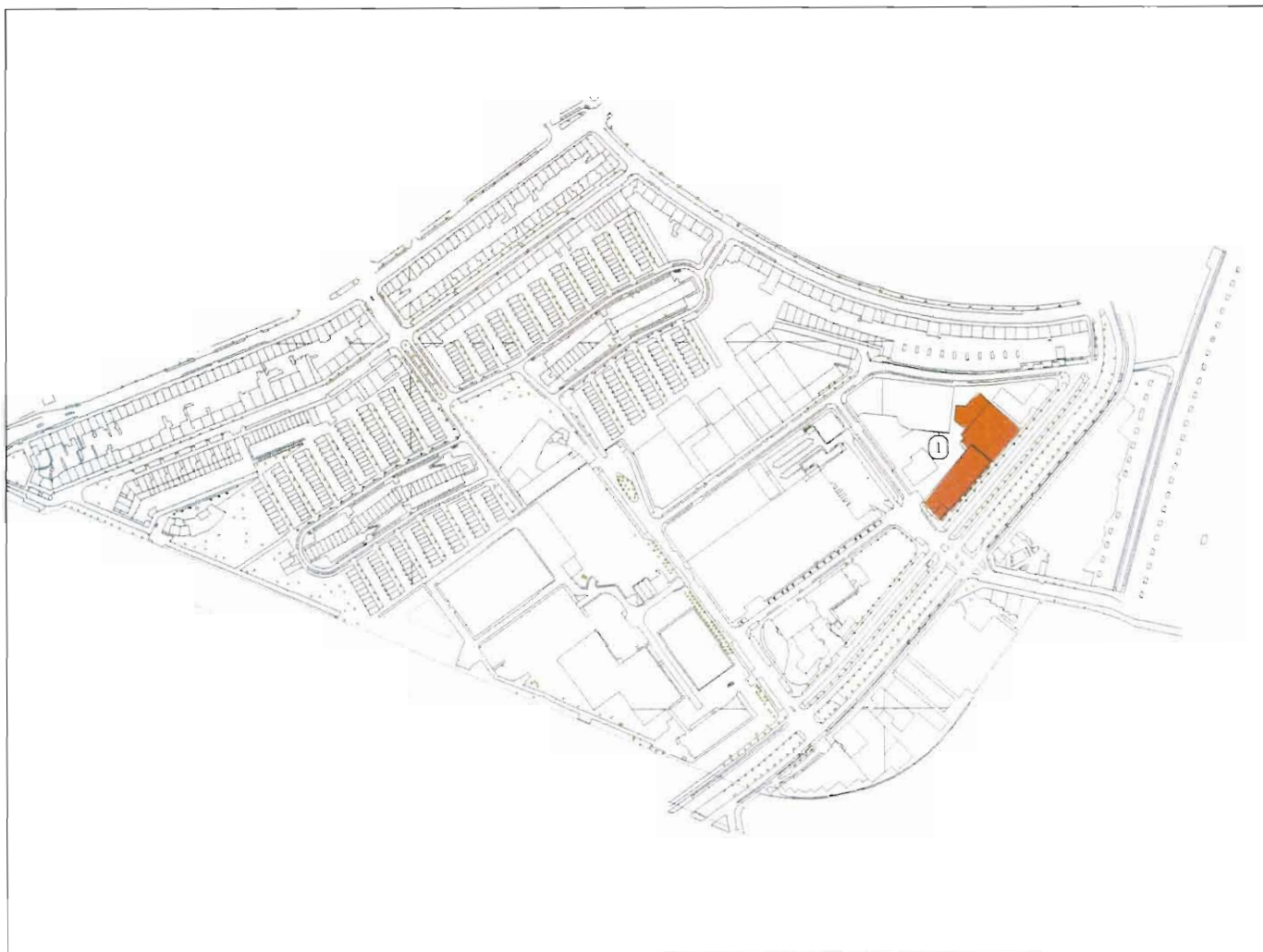
J. Wils en Blankespoor & De Vries

1952-1955

Dit woningbouwcomplex, bestaande uit zeven blokken luxe portiekwoningen is onderdeel van de invulling van het stedenbouwkundig plan van W.M. Dudok voor het in de oorlog door de bouw van de 'Atlantikwall' kaalgeslagen gebied Zorgvliet-Sportlaan. De twee bouwblokken aan de Valeriusstraat hebben winkels op de begane grond en een galerij-ontsluiting terwijl de overige vijf blokken op een souterrain met bergingen zijn geplaatst en worden ontsloten door portieken. De woningen zijn ontworpen door Jan Wils en door het architectenbureau Blankespoor en De Vries. Het

luxe karakter komt behalve in de verzorgde en goed gedetailleerde architectuur ook tot uitdrukking in de setting in het groen. Alle bouwblokken zijn loodrecht op het fraai ingerichte Stadhoudersplantsoen geplaatst terwijl de toepassing van strokenbouw de situering rond grote groene hoven mogelijk maakte. Kenmerkend voor de woningbouw in de vroeg jaren vijftig is de nog traditionele opzet van plint, verdiepingen en zadeldak en het dominerend gebruik van baksteen voor de gevels.

1. Fruitweg 17

bedrijfsgebouw Van Rijmenam

J. Piets en G.W. van Essen

1955

Dit zorgvuldig gedetailleerde bedrijfsgebouw is gerealiseerd in opdracht van de firma Van Rijmenam, gespecialiseerd in boekbinden, leerbewerking en fabricage van agenda's, portefeuilles en fotoalbums. Behalve kantoorruimte bevatte het gebouw ateliers en een grote opslagruimte. Omdat het programma van eisen lange tijd onduidelijk was zijn zoveel mogelijk grote, vrij indeelbare ruimtes gerealiseerd.

Het bedrijfsgebouw is 76 meter lang en 25 meter breed en heeft een betonconstructie met een kolommenstructuur. De gevels bestaan uit schokbetonnen elementen met stalen puien en sierbetonnen borstweringen.

Het hoofdtrappenhuis is in de gevel gemarkeerd door een patroon van ronde ramen.

1. Ockenburghstraat 21

Crematorium Ockenburgh

J. Wils en M.J.M. Meijssen

1964-1967

Het crematorium is gesitueerd in een gedeelte van het vroegere landgoed Ockenburgh. De fraaie begroeiing van het heuvelachtige terrein is zorgvuldig gespaard bij de aanleg van het gebouw. In het ontwerp zijn twee aula's met gescheiden wachruimtes en separate condoleancevertrekken verwerkt. Er zijn dan ook gescheiden entrees en circuits voor twee verschillende gezelschappen. De aan het werk van Mies van der

Rohe refererende architectuur is neutraal en zakelijk: rechthoekige ruimtes met platte daken, grote glasvlakken en een vrijstaande staalconstructie. Er is veel gewerkt met langwerpige muurvlakken en zoveel mogelijke transparantie. "Bij de vormgeving is getracht, door het gezicht op de natuur van binnenuit zoveel mogelijk de band met het leven te benadrukken," aldus de architecten.

Literatuur:

Bouw, 1963, p. 576.

Bouwkundig Weekblad, 1968, p. 1.

1. Isingstraat 165-165a

Laakkerk

F.G. van Hoeken

1965-1967

De Laakkerk, gesitueerd op de hoek van de Isingstraat en het plantsoen van de Allard Piersonlaan, bestaat uit een rechthoekig blok waartegen een lager bouwdeel is geplaatst. Op de hoek is een hoge klokkentoren geplaatst. De afgeschuinde kopgevel, de klokkentoren en de laagbouw zijn naar de straat gekeerd, zodat het relatief grote gebouw toch min of meer bij de woonbebouwing aansluit. De buitengevels bestaan voor het grootste deel uit donkere baksteen met rond het gehele

gebouw een plint van lichtere steen. De kopgevel aan de Allard Piersonlaan is geheel gesloten. Hier is een groot kruis tegen de wand aangebracht. In de kerkzaal, die plaats biedt aan ca. 800 personen, zijn de betonnen kopgevels witgeverfd en is het onbehandelde hout van de dakconstructie in het zicht gelaten. Ook de kerkbanken, de vloer, de kansel en het overige meubilair zijn van hout.

Literatuur:

R. Steensma, C.A. van Swigchem, *Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen*, 1986.

2. Rijswijkseweg 29-31, Waldorpstraat 1-15

postkantoor

G.C. Bremer, J. Emmen, H.J.J. Engel

1939-1949

In 1935 werd besloten tot de bouw van een nieuw stationspostgebouw nabij station Hollands Spoor. Behalve ruimtes voor de postverwerking was er ook behoefte aan kantoorruimte voor de PTT. In 1939 was het ontwerp van rijksbouwmeester Bremer gereed en in het voorjaar van 1940 werd met de bouw begonnen, die in 1942 werd gestaakt. Na de oorlog werd de bouw voortgezet, echter door de materiaalschaarste in vertraagd tempo, waardoor pas in 1949 het gebouw werd voltooid. Het zou nog vier jaar duren voordat het volledig in bedrijf kon worden genomen.

Het stationspostgebouw is gesitueerd langs de spoorlijn Amsterdam-Rotterdam en aan een belangrijke invalsweg naar het centrum, de Rijswijkseweg. Het heeft een T-vorm, die zich globaal aan de vorm van het terrein aanpast en bestaat

uit een langwerpig kantoorgedeelte en een breed postverwerkingsgedeelte, de 'postfabriek' daar loodrecht op. In de kantoorgevel zijn vier sculpturen van Hildo Krop aangebracht, die de 'weg van de post' symboliseren. In 1987 is het gebouw uitgebreid met een nieuw gedeelte van Kraaijvanger architecten, een zgn. EKP, expeditieknooppunt. Dit gebouw is met drie luchtbruggen aan de oudbouw verbonden.

Literatuur:

La Technique des Travaux, 1951, p. 271.

Forum, 1952, p. 321

De Ingenieur, 1955 p. W 121.

J.P. Mieras, *Na-oorlogse bouwkunst in Nederland*, Amsterdam, 1954.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

Laakkwartier

1. Harmelenstraat 108

Hervormde Paaskerk

G. Westerhout

1951

De Hervormde Paaskerk, gelegen in het vooroorlogse deel van de wijk Leyenburg heeft een trapeziumvormige kerkzaal als basis, waar diverse nevenruimtes tegenaan zijn geplaatst. De nog traditioneel ogende architectuur wordt gekenmerkt door zware bakstenen gevels en vrijstaande ronde betonnen kolommen in het interieur. Deze kolommen dragen de stalen constructie van het dak. In de gevels zijn allerlei ornamenten

van beton en hardsteen aangebracht: ronde en raatvormige vensters, een golvende gevelbeëindiging bij de kopgevels, ronde metalen ondersteuning van de goten aan de zijgevels en vele uit kruisvormen opgebouwde elementen in de klokkentoren. “Een bijzonder knap gebouwde stadskerk,” met “speelse architectuur”, aldus W.J.G. van Mourik in het boek *Hervormde Kerkbouw* na 1945.

Literatuur:

Forum, 1953, p. 271.

J.P. Mieras, *Na-oorlogse bouwkunst in Nederland*, Amsterdam, 1954.

W.J.G. van Mourik, *Hervormde Kerkbouw na 1945*, 's-Gravenhage 1957.

A. van der Weel, *Haagse Hervormde Kerken en Kapellen*, Amsterdam, 1975.

2. Soestdijksekade 343-345, Escamplaan 280-282

RK Kerk OLV van Fatima met scholen

N.F.A. Molenaar jr. en P.A.N. Sips

1947-1954

De kerk en twee scholen zijn gesitueerd op het grensvlak van de vooroorlogse uitbreidingswijk Rustenburg en het naoorlogse Leyenburg. Door de specifieke ligging op een plein temidden van een knooppunt van drukke verkeerswegen vormt met name de kerk een belangrijk baken in de voor- en naoorlogse huizenzee. Het complex bevat in totaal de kerk, de sacristie, de pastorie, een lagere school en een kleuterschool. De bakstenen kerk heeft een langwerpig schip, dat aan de achterzijde is voorzien van een halfrond koor. Boven de entree in de voorgevel is een plastiek van Jacques van Rhijn

aangebracht in bruinachtig gresmateriaal, voorstellende onze lieve vrouwe van Fatima. Links van de kerk is een gevelotiekapel die opvalt vanwege zijn ronde vorm en spitse koperen torenbekroning. Evenals het schip is deze kapel voorzien van een balustrade als dakrand, gevormd uit baksteenvlakken en halfronde betonnen elementen.

De beide scholen bezitten naast bakstenen gevels ieder een gevel gevormd door een rasterwerk van beton, ingevuld met ramen en gedecoreerde betonnen borstweringspanelen.

Literatuur:

Katholiek Bouwblad, 1956, p. 273.

1. Barnsteenhorst 2-446, Parelmoerhorst 2-364, Smaragdhorst 2-364

woningbouw

P. Zanstra

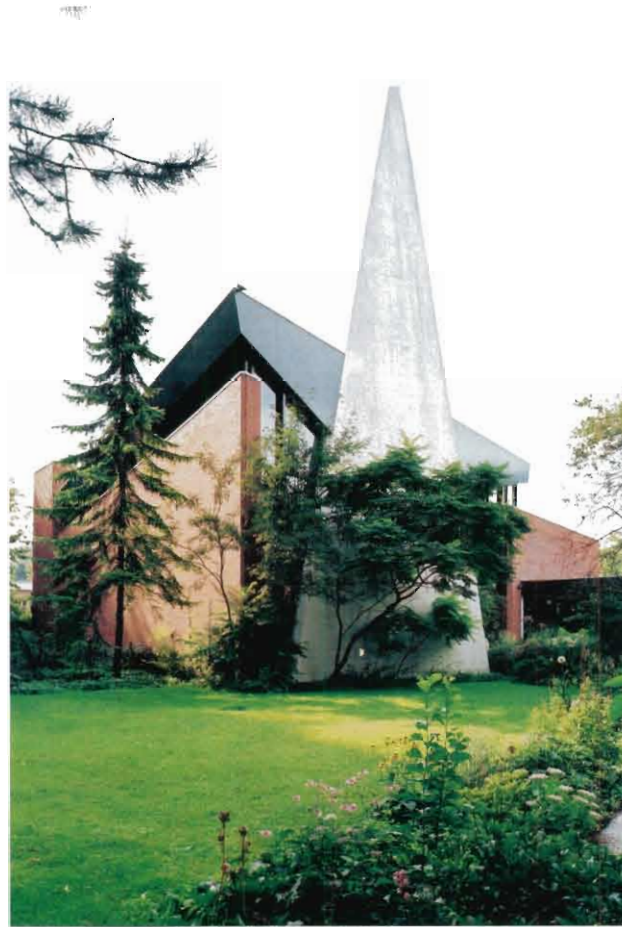
1958-1960

De drie langgerekte flatgebouwen langs de Bezuidenhoutseweg vormen de noordelijke rand van de uitbreidingswijk Mariahoeve. Het is een karakteristiek onderdeel van het stedenbouwkundig plan, dat F. van der Sluijs voor deze wijk maakt. Een belangrijk uitgangspunt voor deze wijk, namelijk dat de woonbebouwing zich van de hoofdwegen afkeert, is ook te zien bij deze flatgebouwen. Zij worden van

de drukke Bezuidenhoutseweg gescheiden door een brede groenstrook met waterpartij. De woonkamers zijn alle aan de zijde van de Bezuidenhoutseweg gesitueerd en kijken uit over de landgoederen Reigersbergen en Marlot. In het oorspronkelijk ontwerp zouden de drie lange stroken een gebogen verloop krijgen maar vanwege bezuinigingen werden ze slechts op enkele plaatsen geknikt.

Literatuur:

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

2. Diamanthorst 187

NH Kerk 't Kruispunt
K.J. van Nieuwkerken
1968-1969

Lange tijd moest de hervormde gemeenschap in Mariahoeve genoegen nemen met tijdelijke, geïmproviseerde ruimtes en noodgebouwen. In 1965 werd een besloten prijsvraag onder vier architecten uitgeschreven voor een permanent kerkelijk centrum waaruit het ontwerp 'Pinksterbloem' van K.J. van Nieuwkerken uiteindelijk is gekozen. Op 14 mei 1968 werd de eerste paal geslagen en op 18 mei 1969 werd de kerk, die plaats biedt aan 450 personen in gebruik genomen. De archi-

tectuur valt op door de bijzondere vormgeving en materiaalgebruik: sculpturale vormen en schuine lijnen van met name de spitse betonnen klokkentoren en felrode baksteen gecombineerd met wit beton. Het dak van de kerkzaal wordt gevormd door een omgekeerde driehoekige vorm, die uitkraagt uit het beton. De bakstenen wanden zijn voorzien van sculpturale vormen naar ontwerp van beeldend kunstenaar Joop Beljon. Ook het liturgisch meubilair is van zijn hand.

Literatuur:

A. van der Weel, *Haagse Hervormde Kerken en Kapellen*, Amsterdam, 1975.
C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

3. Finnenburg 164-324, Margarethaland 18-206, Hongarenburg 399-721, Hendrinaland 191-395.

woningbouw

C. Pet

1959-1961

De door de gemeentearchitect C. Pet ingevulde zuidrand van Mariahoeve bestaat voornamelijk uit laagbouwblokken rond groene hoven met in totaal 450 woningwetwoningen. De bouwblokken zijn volgens het stedenbouwkundig ontwerp van Van der Sluijs in Z-vormige, meanderende configuraties gegroepeerd. De blokken langs de zuidelijke grens -het Finnenburg- hebben drie bouwlagen met ouderenwoningen op de begane grond; de overige blokken bestaan uit vier lagen op een souterrain met bergingen. Bij de hoofdverbindingswegen is conform het stedenbouwkundig plan als markering een

afwijkend, hoog bouwblok opgenomen. De woningen zijn volgens het in de jaren zestig gangbare Muwi-systeem gebouwd, waarbij gebruik wordt gemaakt van wanden van halfsteens gestapelde holle betonblokken, die worden volgestort met beton. In de gevels is het bouwsysteem zichtbaar: de vloeren vormen een raamwerk waartussen de gevelvlakken zijn ingevuld. Opvallende elementen in de gevelcompositie zijn de eternietpanelen, die de wanden van betonblokken afdekken en afwisselend rood en blauw zijn geverfd.

4. Robijnhorst 197-201

RK Christus Koning kerk

J.A. Lelieveldt

1962-1964

De kerk is gesitueerd in een groenstrook achter het winkelcentrum Mariahoeve. Vanwege de grootschalige omgeving met hoge flats is gekozen voor een in zichzelf gekeerd gebouw met vrijwel gesloten gevels. Het enige uiterlijk symbool van een kerk is de wel zeer bijzondere, vrijstaande klok-kentoren.

Deze bestaat uit een net niet vierkante betonnen kolom met een kruis erop. Op tweederde van de hoogte is een doorzichtige lattenconstructie aangebracht waarin de klokken zijn

geplaatst. De robuust ogende kerk is uitgevoerd in een licht-rode baksteen met horizontale banden siermetselwerk.

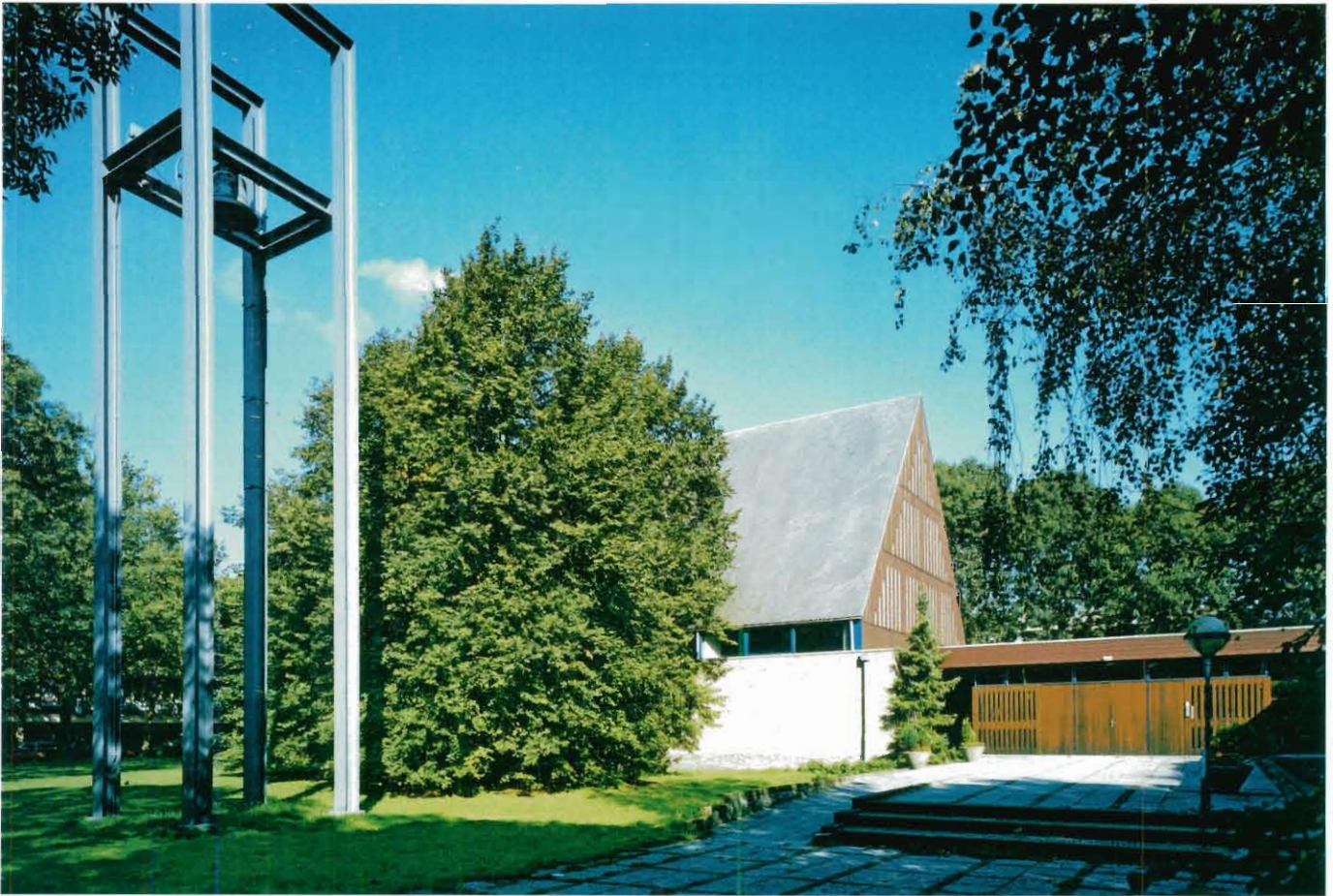
De kerkzaal biedt plaats aan 830 personen en heeft een unieke indeling met een centraal gesitueerd sanctuarium, dat enkele treden verhoogd ligt. Dit sanctuarium is omgeven door vier stalen kolommen en bezit een verhoogd plafond met egale verlichting vanuit 16 ronde dakkoepels. De banken zijn half cirkelvormig rond het sanctuarium geplaatst op de licht hellende vloer.

Literatuur:

Katholiek Bouwblad, 1967, p. 210.

Bouw, 1962, p. 314.

Bouw, 1966, p. 1076.

5. Vlamenburg 2

Pax Christikerk

P. Verhave

1965

De architect P. Verhave heeft met het ontwerp van de Pax Christikerk getracht een markante, herkenbare vorm te stellen tegenover de omringende rechthoekige woningbouw. Het zadeldak is gekozen om de mensen in het hart van de wijk een beschutting te geven, een dak boven hun hoofd. Tegenover de grote openheid van de woningbouw en stedenbouw van

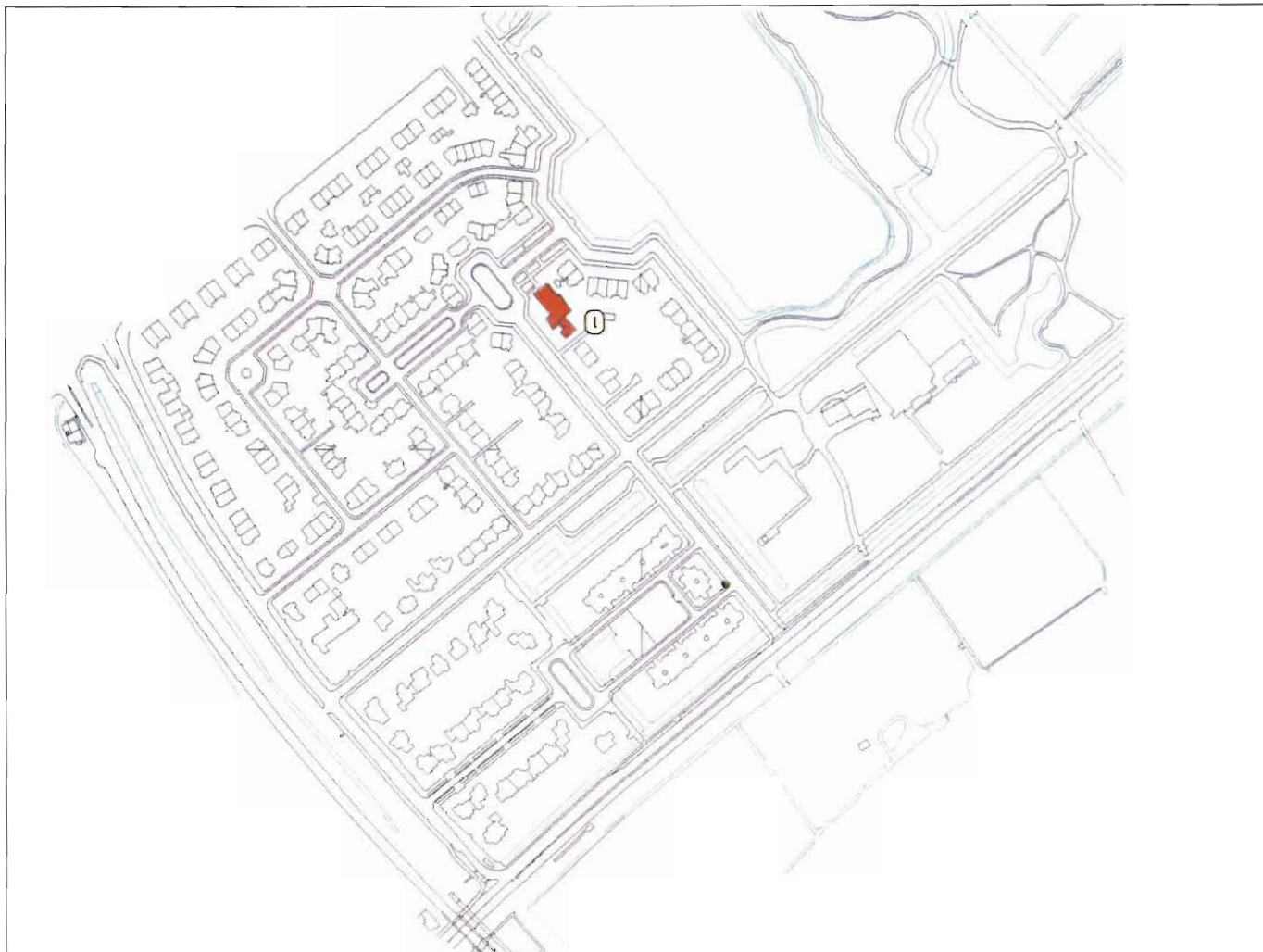
Mariahoeve werd voor meer geslotenheid gekozen, wat vertaald is in gesloten bakstenen wanden van de onderbouw en gesloten houten kopgevels van de kerkzaal. De kerk kreeg vanwege deze vorm de bijnaam 'bollenschuur'. Een markant herkenningspunt is de uit stalen profielen opgebouwd vrijstaande klokkentoren.

Literatuur:

Bouw, 1963, p. 942.

Bouw, 1966, p. 1082.

Polytechnisch Tijdschrift-Bouwkunde, 1966, p. 169.

1. Bloklandenplein 15

RK. Kerk OLV Onbevlekt Hart van Maria

H. Molenaar

1946-1947

Deze kerk is in 1946-1947 gebouwd in de vlak voor de Tweede Wereldoorlog gereedgekomen wijk Marlot en was eigenlijk bedoeld als bijkerk van de Bezuidenhoutkerk. Echter door de verwoesting hiervan in de oorlog kreeg het de status van zelfstandige parochiekerk. De kerk, dat in uiterlijk niet wezenlijk verschilt van de in deze buurt gangbare bakstenen herenhuizen heeft wel een opvallend modern interieur door

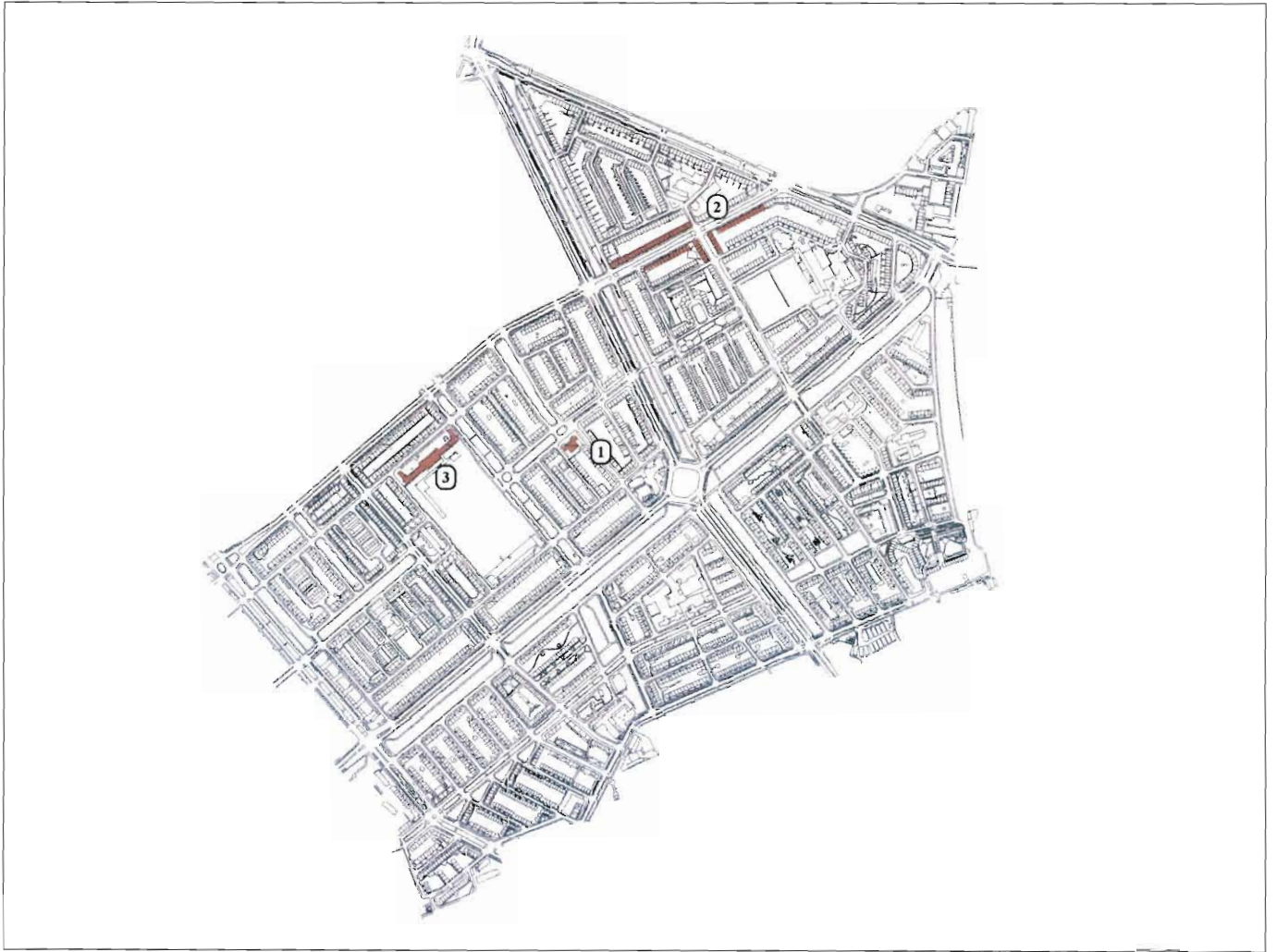
de toepassing van een staalconstructie die prominent in het zicht is gelaten. Het gebouw draagt de sporen van materiaal-schaarste. De architect heeft moeten improviseren en er is een grote soberheid betracht. De muren zijn laag en opgebouwd uit schoongebikt puin uit het Bezuidenhoutkwartier. Het dak bestaat uit stalen spanten uit de industriebouw.

Literatuur:

Bouw, 1947, p. 371.

Katholiek Bouwblad, 1948/49, p. 57.

Katholiek Bouwblad, 1951/52, p. 306.

1. Jan Luykenlaan 92

Marcuskerk

J.F. Berghoef en H. Klarenbeek

1960-1962

De Marcuskerk is gesitueerd aan een verkeersplein tegenover de brede Tesselschadelaan. Opvallend is dat de voorgevel van de kerk aan weerszijden wordt ingesloten door een woning van respectievelijk de koster en de predikant. Naast de ingang bevindt zich het uitgebouwde trappenhuis, voorzien van een mozaïek van geglaazuurde baksteen van Jan Goeting. De voorstelling bestaat uit drie delen: de evangelist Marcus, staande

op een leeuwenkop, een vis met een broodkorf en 'de menigte.' De klokkentoren bevindt zich aan de achterzijde.

De kerkzaal, die plaats biedt aan 500 mensen is gesitueerd op de verdieping. In het interieur is de dakconstructie prominent aanwezig. Deze bestaat uit stalen spanten die niet weggewerkt zijn maar vrij in de ruimte zichtbaar zijn gebleven.

Literatuur:

A. van der Weel, *Haagse Hervormde Kerken en Kapellen*, Amsterdam, 1975.

2. Melis Stokelaan 72 t/m 268, Anna Bijnslaan 2 t/m 41

woningbouw

F.A.W. van der Togt

1949-1950

Dit complex van 192 woningwetwoningen, ontworpen in opdracht van de woningbouwvereniging 'Verbetering Zij Ons Streven' bestaat uit drie langwerpige bouwblokken aan weerszijden van de Melis Stokelaan en twee kleinere blokken in de Anna Bijnslaan. De bebouwing behoort tot de eerst gerealiseerde woningen na de oorlog en zijn dan ook nog traditioneel vormgegeven. Dit komt onder meer tot uitdrukking in

de opbouw van plint, drie bouwlagen en een zadeldak. De architectonische detaillering van de bouwblokken is zeer verzorgd. De straathoeken zijn gemarkeerd door erkers, voorzien van een decoratief dakelement en verbijzonderde kopgevels. Deze detaillering had Van der Togt al eerder toegepast in zijn vooroorlogse ontwerpen voor de twee Atlanta-hotels in Amsterdam en Rotterdam.

Literatuur:

Bouw, 1950, p. 614.

3. Roemer Visscherstraat 106-114

schoolgebouw

J.C. Herpel

1950-1951

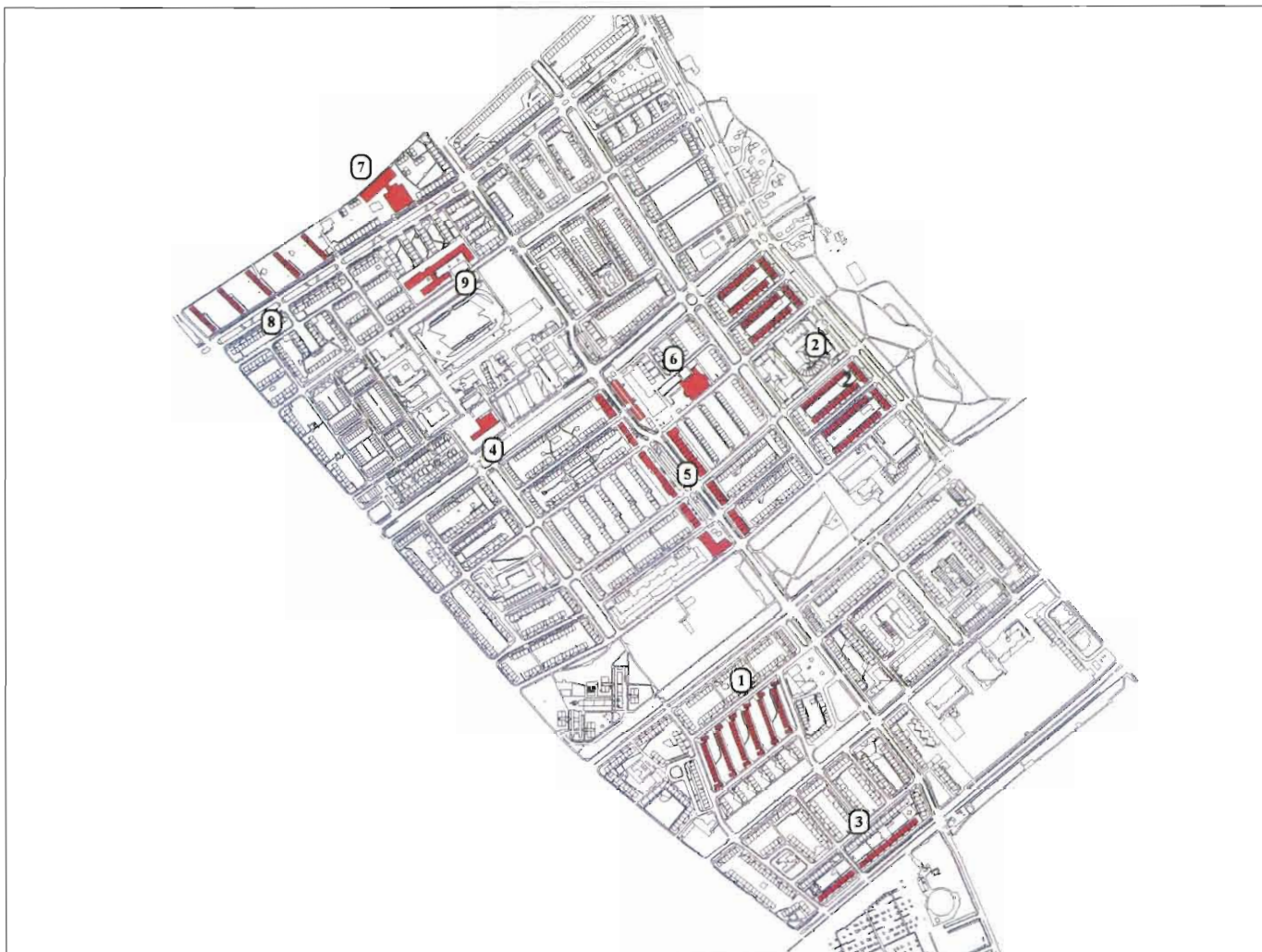
De Gereformeerde en Nederlands Hervormde lagere school in de Roemer Visscherstraat is gerealiseerd in een tijd van groot tekort aan schoolgebouwen, in een nieuwbouwwijk met een onstuimige bevolkingsgroei. Daarvoor ontwikkelde de gemeente het systeem van zgn. 17-klassige scholen, waarbij twee scholen met 6 à 7 klassen zijn samengevoegd en de resterende 5 of 3 lokalen konden worden gebruikt tot de 'kinder-hausse' voorbij zou zijn. Zo nodig konden scholen van verschillende gezindten in een dergelijk gebouw worden gehuis-

vest, waarvoor de scholen geheel afzonderlijk moesten kunnen functioneren. Er zijn dus telkens twee entrees, speelplaatsen, stafruintes, spreekkamers en dergelijke noodzakelijk.

De school aan de Roemer Visscherstraat bevat de twee eerste gerealiseerde 17-klassige scholen in Den Haag. Het gebouw, ontworpen door J.C. Herpel, hoofdarchitect bij Gemeentewerken, is een goede representant van de traditionele stroming binnen de architectuur uit de jaren vijftig.

Literatuur:

Bouw, 1954, p. 330.

Morgenstond

1. Coevordenstraat 328-480, Haveltestraat 1-249

woningbouw

J. en L. de Jonge

1954-1957

Dit woningbouwcomplex in het westelijke deel van Morgenstond bestaat uit strokenbouw met een galerij-ontsluiting en wijkt hiermee af van de in wijk gangbare ontsluiting door middel van portieken. Het complex, gelegen tussen de Haveltestraat en de Coevordenstraat, bestaat uit zes blokken van drie lagen met twaalf woningen op een onderbouw met bergingen. Tussen de bouwblokken zijn groene hoven gesitueerd. Zeer kenmerkend zijn de glazen trappenhuisen, gelegen

in het verlengde van de galerijen. Bijzonder is dat tegenover en aansluitend op deze trappenhuisen aparte woningen met bedrijfsruimtes zijn ontworpen. De woningen zijn bij een renovatie helaas voorzien van kunststof kozijnen en een pleisterlaag met buitengevelisolatie waardoor de oorspronkelijke rankheid en detaillering van de architectuur niet goed meer tot uitdrukking komt.

2. Denekampstraat 2-103, Oosterhesselenstraat 1-103, Hengelolaan 6-112, Genemuidenstraat 5-141, Loevesteinlaan 251-467, Windesheimstraat 4-115 en Wasperveenstraat 4-112

woningbouw

F. Ottenhof

1952-1953

De gemeente-architect Frans Ottenhof is de ontwerper van dit woningbouwcomplex dat opvalt door zijn verzorgde vormgeving en de toepassing van beeldende kunst. Het totaal bestaat feitelijk uit 12 bouwblokken met portiek-étagewoningen. Telkens twee langgerekte blokken langs de straten haaks op de Loevesteinlaan en één korte op kop van deze laan, die tezamen een groen binnenhof omsluiten. Alle portiek-étagewoningen zijn op een souterrain met bergingen geplaatst. De

straatgevels hebben een relatief open karakter met grote ramen in een bakstenen kader. Veel uitgesprokener is de compositie van de gevels aan de binnenhoven, die wordt gedomineerd door de uitstekende balkonpartijen, voorzien van een verticaal element in de vorm van een betonnen raamwerk aan de buitenzijde. Begin en eind van dit woningbouwcomplex worden gemarkeerd door monumentale reliëfs van de hand van J.A. van Rhijn in de kopgevels.

3. Erasmusweg 1183-1427, Leggelostraat 106-112

woningbouw

H.V. Gerretsen

1954-1957

H.V. Gerretsen ontwierp 206 woningen in twee langgerekte bouwblokken langs de Erasmusweg. De twee-, drie- en vierkamerwoningen zijn in opdracht van de woningbouwvereniging 'De Goede Woning' gerealiseerd. Deze portiekflats van vier lagen zijn uitgevoerd in het zogenaamde korrelbetonsysteem. In gestandaardiseerde houten bekistingselementen werden dragende wanden en binnenwanden van beton gegoten

met een toeslagmateriaal, om het gewicht te beperken. Bij dit complex is baksteenpuin uit Bezuidenhout gebruikt als toeslagstof. De voorgevels zijn daarna als afwerking gepleisterd. Bij een renovatie in het begin van de jaren negentig zijn deze geïsoleerd. Toen zijn ook de houten kozijnen vervangen door kunststof.

Literatuur:

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

4. Hengelolaan

NH Adventkerk

K.L. Sijmons

1951-1955

De architect K.L. Sijmons hield zich na de oorlog bezig met de aanpassing van de protestantse kerkarchitectuur aan de vernieuwingen in de liturgie. De Adventkerk werd zijn eerste kerk waarin deze nieuwe inzichten konden worden verwerkt. Het gebouw is eerder bedoeld als multifunctioneel centrum: zowel kerk als ontmoetingsruimte.

De architectuur van de Adventkerk sluit aan bij de moderne, zakelijke vormgeving van de omliggende uitbreidingswijken. De functionele hoofdopzet is ook in het exterieur afleesbaar. De hal, avondmaalsruimte en dienstvleugel zijn laag terwijl de gemeenschapsruimte en de kerkzaal samen een hoger rechthoekig bouwdeel vormen. De gevels vormen een samenspel van betonnen dragende elementen en een bakstenen invulling. Een markant element is de vrijstaande klokkentoren, vormgegeven in een abstracte vormtentaal geïnspireerd op het

naoorlogse werk van Le Corbusier. Het materiaalgebruik van de toren is onbehandeld beton, waarin het bekistingshout voor de decoratieve tekening zorgt. Het interieur van de kerkruimte wordt gedomineerd door een betonnen schaaldak. Vanuit de zijvlakken van dit schaaldak komt daglicht in de kerkruimte. Er zijn verder twee grote ramen, waarvan één een glas-in-loodraam bevat van Friso ten Holt, voorstellende de verdrijving uit het Paradijs.

Literatuur:

Bouwkundig Weekblad, 1956, p. 141.

Forum, 1957, p. 3.

W.J.G. van Mourik, *Herzorgde Kerkbouw na 1945*, 's-Gravenhage 1957.

V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

W.J. van Heuvel, *Karel Sijmons architect*, Voorburg, 1998.

Morgenstond

5. Leyweg

winkelcentrum met woningen

1953-1964

C.Th. Nix

In het stedenbouwkundig ontwerp van Dudok voor Morgenstond was geen centraal winkelcentrum opgenomen maar ir. F. Bakker Schut, sinds 1948 directeur van de Gemeentelijke Dienst van Wederopbouw en Stadsontwikkeling, vond het onjuist dat een dergelijke voorziening ontbrak. In 1952 schreef het gemeentebestuur derhalve een open prijsvraag uit voor de vormgeving van een wijk- en winkelcentrum aan de Leyweg. Het programma van eisen bevatte winkels, een warenhuis, een rooms-katholieke kerk, een bioscoop en een wijkgebouw met bibliotheek. De jury concludeerde dat geen van de inzendingen geheel aan de verwachtingen voldeed. Desondanks werd besloten twee ontwerpen een gedeelde eerste prijs toe te kennen: het ontwerp "Vicinius" van dr.ir. Thomas Nix en "Goud in de mond" van H.A. Tielman. Het winkelcentrum is uiteindelijk vrijwel geheel volgens het plan van Nix uitgevoerd. Aan beide zijden van de Leyweg bevinden zich korte woon-

blokken met winkels op de begane grond; aan de noordzijde zijn tevens een warenhuis, bioscoop en kerk opgenomen. Nix ontwierp zelf de winkels met bovenwoningen en het warenhuis voor Vroom & Dreesman. Architectonisch is vooral de woon/winkelbebouwing interessant. De typische korte bouwblokken zijn in een voor de jaren vijftig karakteristieke vormtaal van grote raampartijen, stalen kozijnen, betonnen banden en baksteenvullingen gerealiseerd. De winkels echoën de zakelijke vormtaal van de Lijnbaan, het prototype van de naoorlogse winkelarchitectuur. Het wijk- en winkelcentrum is nooit een groot succes geworden. De breedte van de weg werd door het winkelend publiek als onbevredigend ervaren, met name door de toename van het autoverkeer. Proeven met autovrije dagen waren niet succesvol en ook het versmallen van de rijbaan en het bouwen van kiosken bood geen oplossing. In 1999-2000 is de opzet van het winkelcentrum ingrijpend gewijzigd, mede door het volbouwen van de middenzone.

Literatuur:

Bouws, 1954, p. 7.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

6. Leyweg 930

HH. Antonius en Lodewijkkerk

D. Böhm, F.P.J. Peutz en W. Wouters

1956-1958

De Franciscanen vestigden zich in 1953 in de nieuwe stadswijk Morgenstond om daar een nieuwe parochie te stichten. Bouwpastoor was pater E. Pompen. Als architect staat te boek de Wassenaarse architect ir. W. Wouters, die werd bijgestaan door prof. ir. J. Peutz uit Heerlen. Artistiek adviseur was verder Jos. Stassen, docent kunstgeschiedenis aan het Seminarie te Rolduc. Het ontwerp gaat echter in zijn hoofdopzet terug op de Duitse architect Dominkus Böhm (1880-1955), één van de belangrijkste kerkenbouwers van zijn tijd. Waarschijnlijk heeft men zo kort na de Tweede Wereldoorlog er niet te veel ruchtbaarheid aan willen geven dat het ontwerp van een Duitse bouwmeester afkomstig was en werd het daarom door een relatief onbekende architect uitgewerkt.

De kerk is enigszins terzijde van het winkelcentrum aan de Leyweg gelegen, maar is met zijn nadrukkelijke vorm en markante betonnen toren toch zeer aanwezig. De architecten

hebben gekozen voor een ellipsvormige hoofdvorm als tegenwicht voor de veelal rechthoekige gebouwen in de naoorlogse uitbreidingswijken. Het is hier voor het eerst dat in Nederland de ellips is toegepast in de kerkenbouw. Het gebouw is opgetrokken in roodgrijze baksteen, terwijl de omlijstingen van de deuren, de ramen van het schip en de parochiezaal van gewapend witgeschilderd beton zijn. Opvallend is het groot aantal beeldend kunstenaars die een bijdrage aan de verfraaiing hebben geleverd. Zo is boven de hoofdingang een monumentale gevelversiering van Jacques van Rhijn aangebracht, voorstellende een Christusfiguur omringd door afbeeldingen uit de Franciscaanse geschiedenis. De vele voorstellingen in de glas-in-loodramen zijn ontworpen door de uit Sittard afkomstige kunstenaar Eugène Laudy.

Literatuur:

Katholiek Bouwblad, 1958/59, p. 257.

Limburgs Dagblad, 29-11-1958.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

7. Meppelweg 339 t/m 343, Zuidwoldestraat 24

RK Technische School St. Paulus

N.F.A. Molenaar jr., P.A.N. Sips

1958-1960

De Lagere Technische School is gesitueerd aan de rand van de wijk Morgenstond en biedt plaats aan 700 tot 800 leerlingen. De school heeft een theorie- en een praktijkruimte. Het theoriegebouw op rechthoekige plattegrond staat aan de Zuidwoldestraat. Deze is door middel van een glazen gang verbonden met het vierkante praktijkgebouw langs de Meppelweg. Een betonskelet vormt de basis voor het gevelontwerp. Dit skelet is ingevuld met houten kozijnen en bakstenen borstweringen. De trappenhuisen zijn voorzien van honingraatvormige betonnen ramen in de gevel. In één van

de trappenhuisen is een fraaie muurschildering van Marius de Leeuw te zien, voorstellende de confrontatie van jonge mannen met de natuur en de techniek. Een bijzondere ruimte is de centrale open vide in het praktijkgebouw van 19 bij 19 meter. De vide wordt afgesloten door een betonnen dak, waarvan de hoekpunten schuin zijn “opgetild”. Hierdoor dringt daglicht tot diep in het gebouw door. Op de vloer ligt een mozaïek van 8 bij 8 meter van Marius de Leeuw voorstellende een windroos.

Literatuur:

Bouw, 1961, p. 1388.

8. Meppelweg 377-885

woningbouw

F. Ottenhof

1952-1957

Dit woningbouwcomplex, ontworpen door F. Ottenhof in opdracht van de Gemeentelijke Woningdienst bestaat maar liefst uit 210 maisonnettes, die in 5 bouwblokken van 6 lagen op een souterrain met bergingen zijn ondergebracht. De maisonnettes waren voor Den Haag een nieuw woningtype. Nieuw was ook de toepassing van een centraal trappenhuis met buitengalerijen om de woningen te ontsluiten. Kenmerkend voor de ontwerpen van Ottenhof is de zorgvuldige manier waarop de architectuur wordt gedetailleerd. De westgevels hebben hier een extra accent gekregen door de uit-

kragende balkons schuin te laten verlopen. De betonconstructie van de galerijen aan de oostgevels gebruikte hij eveneens om de architectuur te verlevendigen. De woningwetwoningen hebben elk een diepte van 9,75 meter en een oppervlakte van 76 m²; een variant in de premiewoningbouw met een oppervlakte van 97 m² werd niet gerealiseerd. Iedere woning bestaat uit een woonkamer, een toilet en een keuken op de onderste laag en drie relatief kleine slaapkamers en een natte cel op de bovenste.

Literatuur:

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

9. Zuidlarenstraat 59

Zuiderpark HBS

Sj. Schamhart

1957

Evenals het Grotius-lyceum, dat Schamhart in 1951 had ontworpen is ook hier de toegepaste combinatie van beton en baksteen met decoratieve elementen en beeldende kunst in zowel in- als en exterieur opvallend. Dergelijke architectuur is karakteristiek voor de jaren vijftig.

De gevels vormen samen een compositie van open en gesloten wanden. De lokaalgevels bestaan uit een witgeschilderd

betonnen rasterwerk met een invulling van terugliggende houten puin. Het centrale voorgebouw is geheel bekleed met tegels en bevat grote vierkante ramen in de zijgevels. De voorgevel ervan wordt volledig in beslag genomen door een monumentaal mozaïek van J. Voskuyl. Op de eerste verdieping is ter plaatse van de theorielokalen een kleurige wand-schildering van Willem Hussum aangebracht.

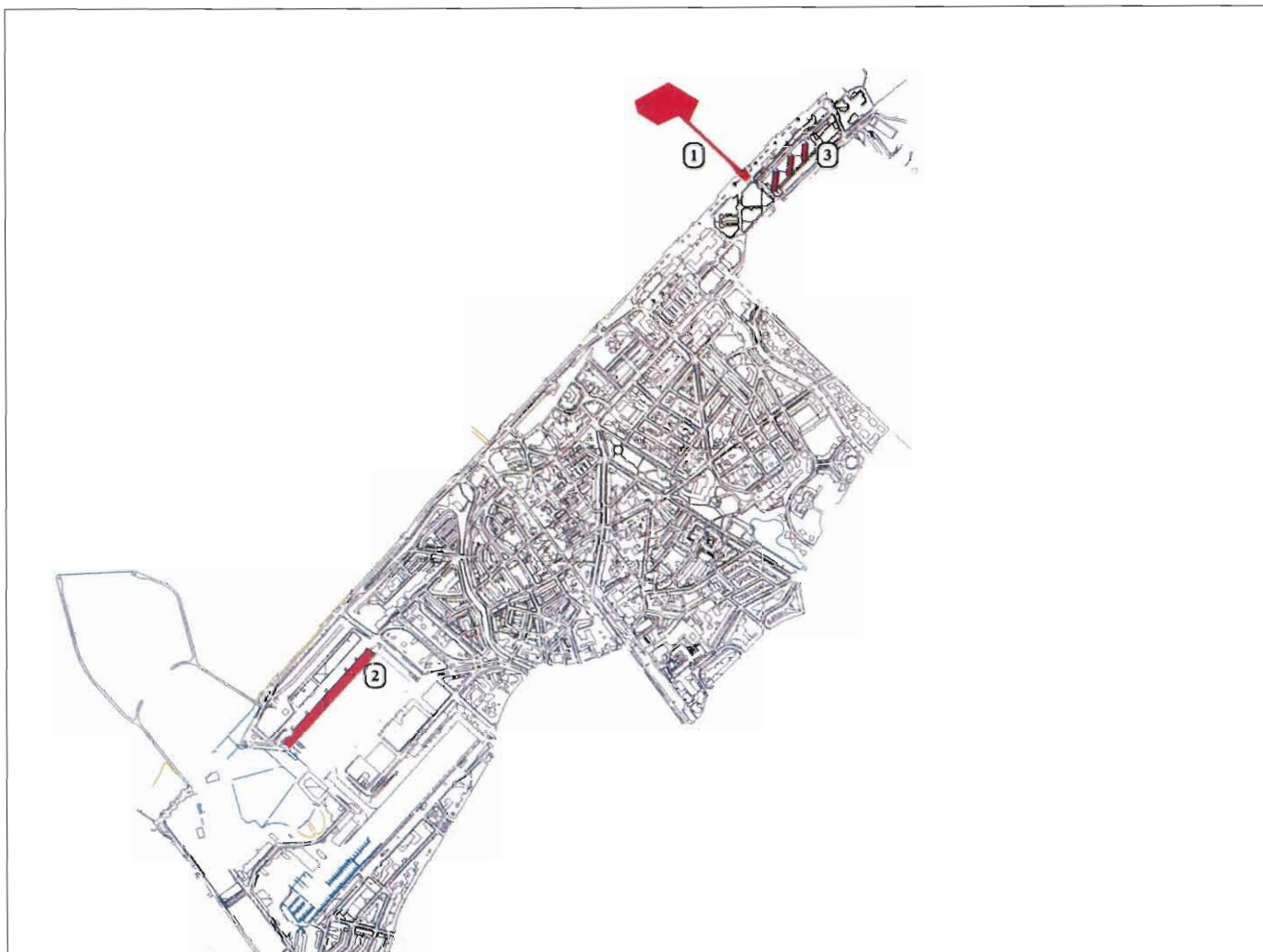
Literatuur:

Bouw 1959, p. 298.

Bouwkundig Weekblad, 1963 p. 221.

H. van Dijk, M. Kloos, *Sjoerd Schamhart architect in Den Haag*, Rotterdam, 1996.

Scheveningen

1. Strandweg

Pier

H.A. Maaskant, D.J. Dijk, D.C. Apon, J. Kroos

1959-1961

De huidige pier is gebouwd ter vervanging van het uit 1901 daterende “Wandelhoofd Koningin Wilhelmina”. Deze houten pier, die in het verlengde van het Kurhaus lag, was in 1942 afgebrand. Het ontwerp van de nieuwe 375 meter lange betonnen pier is kenmerkend voor de functioneel, zakelijke stijl van de laat jaren vijftig en vertoont stilistische overeenkomsten met de door H.A. Maaskant ontworpen Euromast van Rotterdam. De pier bestaat uit een lange wandelpromena-

de met aan het einde oorspronkelijk drie eilanden (een restaurant met zonneterras, een uitkijktoren en een amusementseiland). Een vierde eiland is in het begin van de jaren zeventig naar ontwerp van J. Brouwer toegevoegd. De pier is in 1999-2000 ingrijpend gerenoveerd en gewijzigd waarbij onder meer de wandelweg naar de eilanden van een tweede laag is voorzien.

Literatuur:

Will G. Gilbert, *Scheveningen en zijn Pier*, Scheveningen 1961.
C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

2. Visafslagweg 1

Tweede gemeentelijke visafslag

Sj. Schamhart

1961-1964

De in staal en beton opgetrokken tweede gemeentelijke visafslag, markant gesitueerd langs de eerste binnenhaven, diende als vervanging voor de oorspronkelijke houten visafslag aan de tweede binnenhaven. De afslag bestaat uit een administratiegebouw en een 354 meter lange afslaghal. Deze enorme hal wordt gedomineerd door de 23 sheddaken met ieder een breedte van 15 meter. De daken, voorzien van groen zonwerend glas, zorgen voor lichttoetreding vanuit het noordoosten

zodat er **geen direct** zonlicht binnenvalt. Daglicht is wel vereist om de **kwaliteit** van de vis te kunnen beoordelen.

Het administratiegebouw bevat de amfiteatersgewijs opgebouwde mijnzaal (veilingzaal voor de **haring**), een kantine en voorts kantoorruimte en douche- en kleedruimtes voor het havenpersoneel. De centrale hal en een **deel van de entree** zijn voorzien van een voor die tijd karakteristiek betonrelief van Aat Verhoog.

Literatuur:

H. van Dijk, M. Kloos, *Sjoerd Schamhart architect in Den Haag*, Rotterdam, 1996.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

Scheveningen

3. Zeekant 92-102

Oranje flats

Blankespoor & De Vries, B.N.A

1954

Dit markante complex bestaat uit drie flats van 6 bouwlagen net achter de boulevard van Scheveningen op de locatie van het vroegere Oranjehotel. De bebouwing is noord/zuid georiënteerd en maakt een hoek van 30 graden met de boulevard waardoor de woonkamers met balkons maximaal uitzicht over

zee hebben. De flats zijn op een, het gehele kavel omvattende onderbouw met garages, winkels en bedrijfsruimtes geplaatst. Deze onderbouw dient tevens om het niveauverschil tussen boulevard en achterland te overbruggen. De overblijvende ruimte op het plateau is met grasvelden afgedekt.

Vogelwijk

1. Sijzenlaan 35a

Pauluskerk

J.F. Berghoef en H. Klarenbeek

1953-1954

De Pauluskerk, gesitueerd aan het Wielewaalplein, bestaat uit een hoge kerkruimte omgeven door laagbouw. Deze laagbouw vormt deels de zijbeuken van de kerk, die tijdens diensten bij de kerk kunnen worden betrokken. Met gordijnen zijn deze zijbeuken van de grote kerkruimte af te scheiden en kunnen dan als aparte zaaltjes gebruikt worden. In totaal biedt de kerk plaats aan 550 personen. Aan de achterzijde aan de Haviklaan is in de laagbouw de kosterwoning opgenomen. De kopgevel van de kerkruimte is boven de ingang voorzien van een uit

staaldraad gevormd kruis. Aan deze zijde is ook een bescheiden klokkentoren gesitueerd.

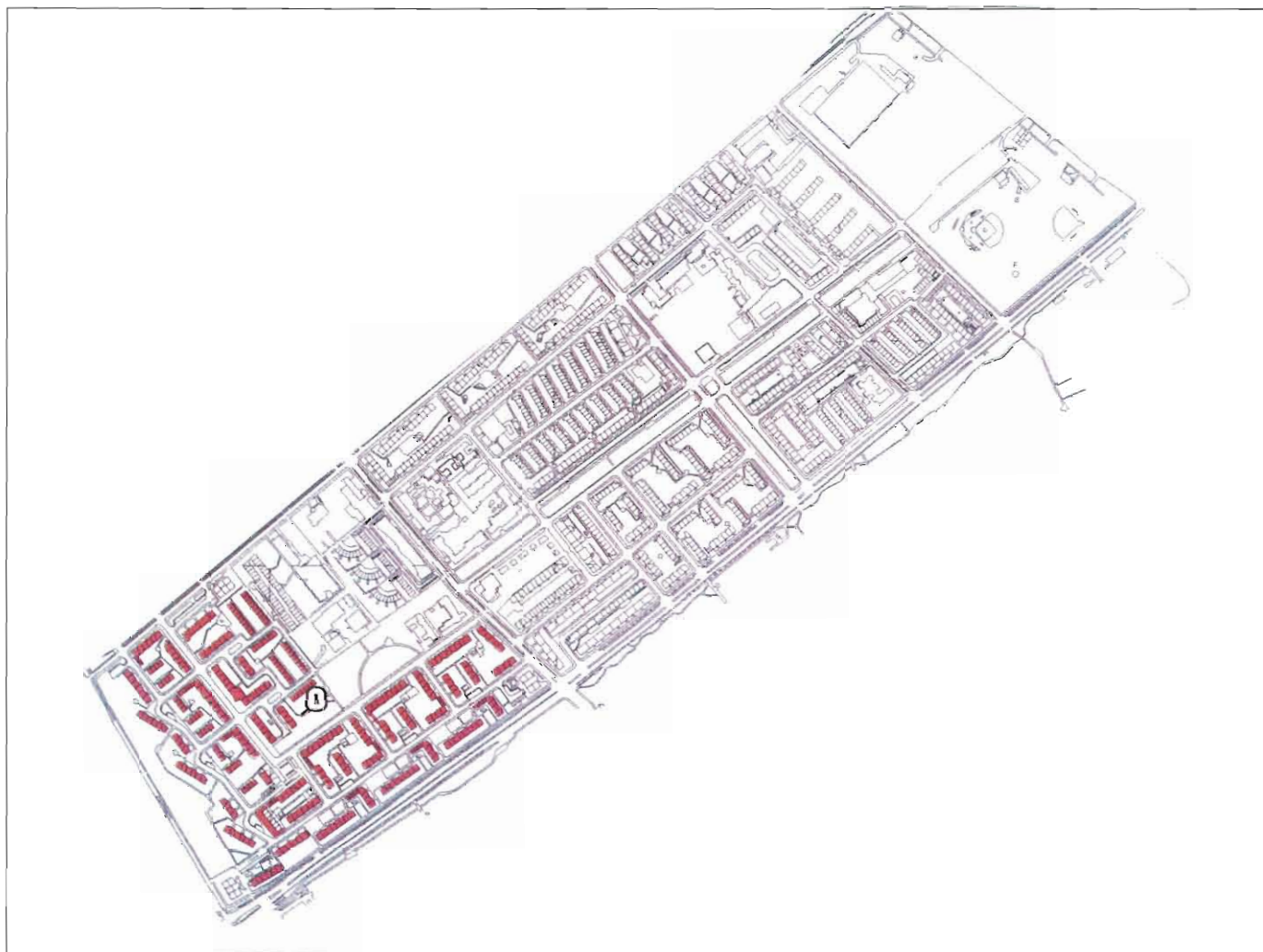
De bakstenen wanden van de kerkruimte staan op betonnen kolommen waardoor er een open verbinding tussen de kerkruimte en de zijbeuken is. De kerkzaal bevat aan de entreezijde een balkon met orgel, bereikbaar met een houten spiltrap. In de zijbeuken zijn sgraffito's van Jan Goeting aangebracht, die het leven van Paulus verbeelden.

Literatuur:

Bouwkundig Weekblad 1957, p. 400.

W.J.G. van Mourik, *Hervormde Kerkbouw na 1945*, 's-Gravenhage 1957.

A. van der Weel, *Haagse Hervormde Kerken en Kapellen*, Amsterdam 1975.

1. Schoutendreef, Pachtersdreef, De Dreef, Riddersdreef, Drostendreef, Jonkersdreef, Gravendreef en Schependreef.

woningbouw

F. Klein

1960

De woningbouw in de zuidwestpunt van Vrederust is een ontwerp van de Groninger architect Frans Klein, die veel werkte met het eveneens uit Groningen afkomstige montagebouwsysteem Rottinghuis. Hierbij worden betonnen wandelementen voor binnenwanden en binnenspouwblad gebruikt, afgewerkt met baksteen in de gevel en vloeren opgebouwd uit betonnen ribben.

De bouwblokken zijn in een open verkaveling rond groene binnenterreinen gesitueerd. Aan de Erasmusweg zijn ter afsluiting van de wijk lange bouwblokken aan pleintjes gelegen, gecombineerd met korte haakse blokken en stroken garages. De andere beëindiging van de wijk aan de Lozerlaan

bestaat uit schuin geplaatste blokjes aan een waterpartij.

Langs de Dreef is winkelbebouwing opgenomen. De winkels zijn van betonnen luifels voorzien, plaatselijk uitgebouwd tot speels vormgegeven eilandetalages. De woningen in de bouwblokken worden ontsloten door portieken en zijn in vier lagen op een onderbouw met bergingen geplaatst. De bouwblokken hebben een plat dak en variëren in lengte van 2 tot 4 portieken. De woningen zijn vanwege de bezonning zoveel mogelijk op het zuiden en het westen georiënteerd. De portieken bevinden zich echter altijd aan de straatzijde. Daardoor zijn deze de ene keer gecombineerd met balkons en de andere keer met de woonkamers.

1. Aaltje Noordewierstraat 4

Pastoor van Arskerk

A.E. van Eyck

1966-1969

De kerk is gelegen in een plantsoen aan de Laan van Meerdervoort. Het programma van eisen vroeg een kerkruimte voor 400 bezoekers, in de zomer uit te breiden met 200 vakantiegangers. Een eerste ontwerp uit 1963, dat nauw verwant was aan een prijsvraagontwerp voor 'The Wheels of Heaven' in Driebergen, was te duur. Een tweede, compacter ontwerp was aanbestedingsklaar in de zomer van 1966 en werd uitgevoerd in 1968-1969. Aldo van Eyck, die niet aan een kerkgenootschap was verbonden, kreeg als voorwaarde bij het ontwerp dat hij een mentor moest kiezen met ervaring in de katholieke kerkbouw. Deze mentor was Hans van der Laan, monnik/architect en fundamenteel denker over architectuur.

De uit betonsteen opgetrokken kerk bestaat uit een platte, rechthoekige laagbouw voorzien van een verhoogde dwars-

bouw en een iets hoger kantoorgedeelte. Er is geen toren en in het uiterlijk verwijst slechts een kruis naar de functie van het gebouw. In het bijzonder sobere exterieur met vrijwel geheel gesloten gevels zijn slechts de in- en uitgang door middel van een cirkelvorm gemarkeerd. Het cirkelmotief, door Van Eyck in vele ontwerpen toegepast, keert terug in het eveneens sobere interieur in de vorm van halfronde kapellen en ronde betonnen daklichten, die zorgen voor natuurlijk daglicht in de kerk. Vanaf de ingang volgt de bezoeker een route dwars door de kerk door de hogere middenzone. De 'via sacra' door de kerk leidt langs verschillende devotiekapellen. Er is een aparte uitgang, zodat de kerkganger na de dienst niet zijn rug hoeft te keren naar de 'heilige zaken'. In de langsrichting loopt de vloer van de kerkruimte trapsgewijs langzaam op.

Literatuur:

Architectural Design, 1975, p. 344.

F. Strauven, Aldo van Eyck. *Relativiteit en verbeelding*, Amsterdam 1994, p. 494.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

2. Laan van Meerdervoort 1764

schoolgebouw

J.F. Heijligers

1956-1960

Vanwege de grote tekorten aan bouwvakarbeiders en de achterstand in de scholenbouw besluit de gemeente in 1956 een onderzoek te doen naar de mogelijkheden van montagebouwsystemen voor scholenbouw. De leverbare bouwsystemen blijken echter niet bruikbaar omdat zij te weinig variatiemogelijkheden voor scholenbouw bieden. Er moest dus naar speciaal gefabriceerde elementen worden gezocht. Voor de bouw

van een gecombineerde lagere school en U.L.O aan de Laan van Meerdervoort wordt eindelijk gekozen voor staal. De school is dan ook geheel als staalskelet geconstrueerd op een betonnen kelder. De architectuur van staal en glas is strak en vlak. De vlakke gevel wordt wel onderbroken door de buiten het gebouw geplaatste gevelkolommen die zorgdragen voor een aantrekkelijke ritmering.

Literatuur:

Bouw, 1959, p. 192.

De Ingenieur, 1960, B189.

3. Landréstraat 1-1065

woningbouw "Chinese Muur"

J. Wils en F. Ottenhof

1960-1963

In 1960 maakte het architectenbureau Wils en Ottenhof het ontwerp voor dit door zijn enorme lengte en gebogen vorm wel zeer opvallend flatgebouw.

F. Ottenhof was tot 1956 architect bij de gemeente Den Haag. Vanaf dat jaar werkte hij als zelfstandig architect en associeerde zich met Jan Wils.

Het flatgebouw vormt de afsluiting van de stadsrand en beschermt de achterliggende bebouwing tegen de zeewind.

Door zijn vorm en lengte kreeg het gebouw al snel de bijnaam 'Chinese Muur'. Het bestaat uit zes woonlagen op een onderbouw waarin zich kelders en garages bevinden. Deze onderbouw is bekleed met zwarte, geglaazuurde baksteen. Aan de stadszijde is de gevel geheel in gele verblendsteen opgetrokken en wordt zij gedomineerd door het witte betonnen rasterwerk waarin de balkons zijn opgenomen. In de flat zijn luxueuze drie-, vier- en vijfkamerwoningen ondergebracht.

Literatuur:

Bouw, 1960 p. 1259.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

4. Mgr. Nolenslaan 10-12

RK kerk van de H. Paulus

F.A.W. van der Togt

1956

De Heilige Pauluskerk is gelegen in een oud duingebied, waar na de oorlog bijzondere bebouwing als scholen, een kerk en een verpleegtehuis zijn verzezen. Volgens de bekende architect Nicolaas Molenaar was deze kerk onder de naoorlogse kerken ‘wel één van de meest geslaagde en imponerende. Het is merkwaardig dat uit een zo’n tamelijk traditioneel opgezette plattegrond een zo fris en “modern” aandoende bouw opbloeit.’ Het bijzondere aan deze kerk is dus niet de

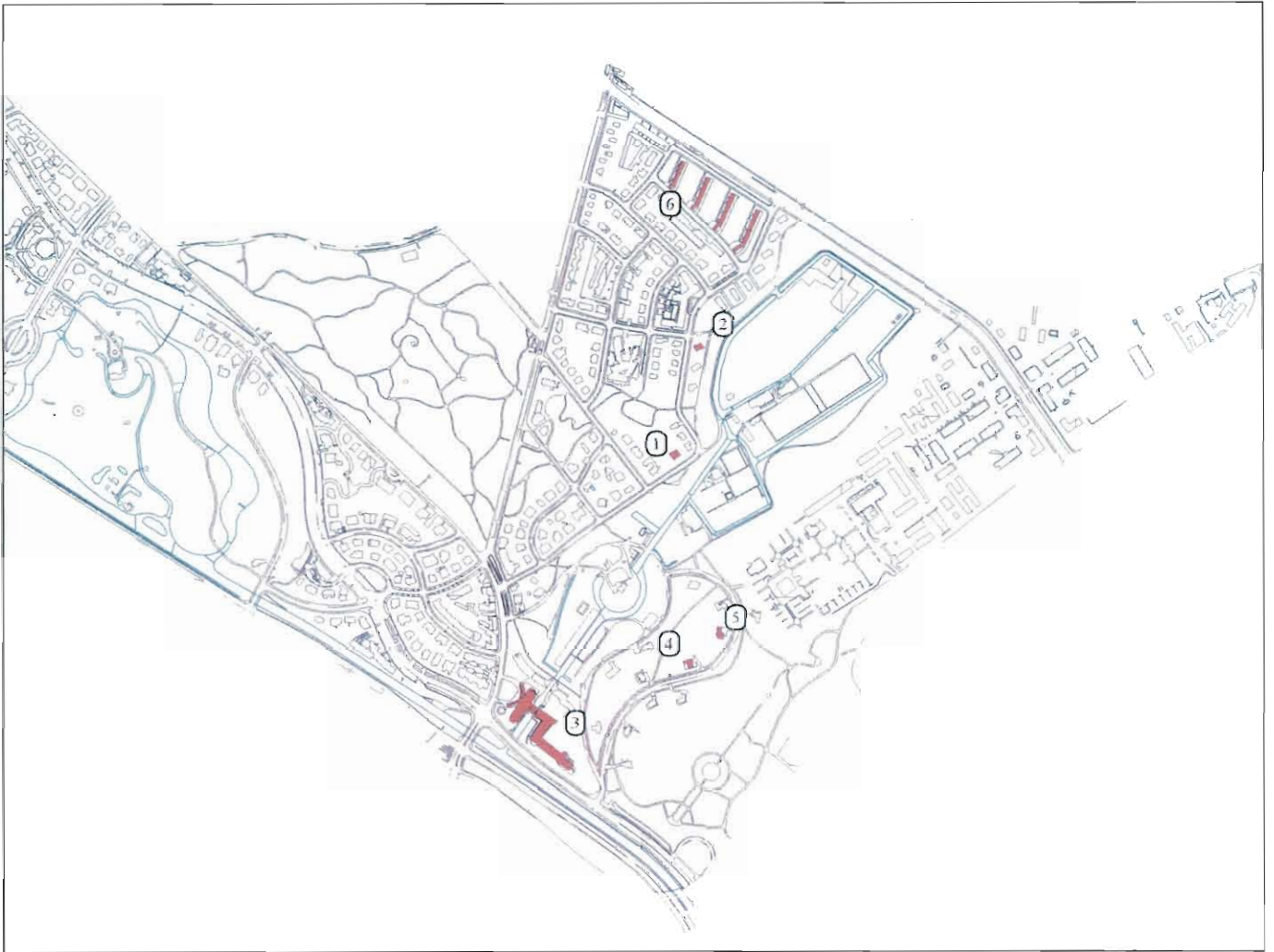
opzet, maar de constructie en het materiaalgebruik. De kerk is geconstrueerd als betonskelet, dat zowel in het interieur als in het exterieur in het zicht is gelaten. Deze betonconstructie is ingevuld met handvormbaksteen. Ook de raampartijen en diverse ornamenten, onder andere in de toren, zijn in beton uitgevoerd. Alle beton is ter plaatse gestort en zeer zorgvuldig uitgevoerd.

Literatuur:

Katholiek Bouwblad, 1956, p. 321.

Cement, 1956, p. 505.

1. Klatteweg 28

villa

H. Salomonson

1957-1960

Deze villa op vrijwel vierkante plattegrond is uiterst sober van vormgeving. Deze bescheiden opzet was een bewuste reactie op de nogal verschillend vormgegeven belendende panden. Salomonson zelf formuleerde het als volgt: "Ik meende dat de hoofdvorm niet simpel genoeg kon zijn". Het gebouw heeft een traditionele constructie met spouwmuren, betonnen vloer-

ren en een houten kap. De plint en de tuilmuren zijn van donkere mangaansteen, het opgaand muurwerk is van witgeverfde baksteen. Het oorspronkelijk tuinontwerp is van Mien Ruys. In het tuinontwerp zijn de eenvoudige, strakke vormen van de woning doorgezet.

Literatuur:

Bouwkundig Weekblad, 1961 p. 107.

Bouw, 1961, p. 1231.

B. Colenbrander, L. Hermans, *Hein Salomonson*, Amsterdam 1987.

2. Maurits de Brauwweg 7

woonhuis

J. Piets en G.W. van Essen

1958

Dit woonhuis, gesitueerd aan de rand van de wijk Duttendel, is anders georiënteerd dan op het uitbreidingsplan van de gemeente was aangegeven, zodat de lange zijde van het huis op de zon kon worden gericht. Met name de decoratieve details en de speelse uitbouwen en balkons maken dit woonhuis zeer karakteristiek voor de architectuur van de jaren vijftig.

Het huis is traditioneel geconstrueerd met dragende bakstenen spouwmuren en vloeren van betonelementen. De wanden van witte handvormsteen staan op een donkere plint en zijn versierd met verschillende decoraties. Het zadeldak, opgebouwd uit gelijkijnde houten spanten, bezit grote overstekken. Vrij uitzonderlijk is de toegepaste dakbedekking van goudkleurige leisteenplaten.

Literatuur:

Bouw, 1961, p. 1236.

3. Plesmanweg 1

hoofdkantoor KLM

D. Roosenburg, P. Verhave en J.G.E. Luyt

1936-1949

In 1936 kreeg de architect Dirk Roosenburg van de eerste president-directeur van de KLM, Albert Plesman de opdracht voor het ontwerpen van een nieuw hoofdkantoor voor de luchtvaartmaatschappij. De eerste vleugel werd in 1940 opgeleverd maar daarna maakte de oorlog aan elk verdere bouwactiviteit voorlopig een einde. Tijdens de oorlog bleven Plesman en Roosenburg aan de plannen werken totdat in maart 1946 de bouw hervat kon worden. Inmiddels had Roosenburg zich geassocieerd met de jongere architecten Luyt en Verhave, die ook delen van het ontwerpproces voor hun rekening namen. Het forse kantorencomplex, dat in 1949 werd opgeleverd, bestaat uit vier vleugels van elk vijf verdiepingen. Het gebouw is gefundeerd op een betonplaat, die tezamen met een betonnen souterrain een betonnen doos vormt, waar de rest van de constructie in de vorm van een

staalskelet is opgebouwd. Voor de gevels is het staalskelet bekleed met prefab betonelementen die tevens de raamomlijsting vormen terwijl borstweringen en gesloten gevelvlakken zijn opgemetseld uit rode baksteen. De hoofdingang aan de Plesmanweg wordt geaccentueerd door een monumentale luifel, gedragen door kolommen. Boven de entree zijn hier in het gesloten baksteenvlak decoraties aangebracht van gestileerde vogels.

Sinds 1969 is hier het Ministerie van Verkeer en Waterstaat gehuisvest waarvoor in de jaren tachtig een nieuwe vleugel is bijgebouwd naar ontwerp van C. van der Hoeven en K. Rosdorff.

Literatuur:

Bouwkundig Weekblad, 1949, p. 385.

Forum, 1950, p. 247.

J.P. Mieras, *Na-oorlogse bouwkunst in Nederland*, Amsterdam, 1954.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

4. Sint Hubertusweg 8

woonhuis met verkoopruimte

H. Geistdorfer

1956-1959

Dit woonhuis van de hand van H. Geistdorfer, architect werkzaam bij Gemeentewerken Den Haag, is gebouwd voor de heer Baraké, een handelaar in Perzische tapijten. Baraké verkocht de Perzische tapijten vanuit zijn huis en had daarvoor een grote demonstratie/verkoopruimte nodig. Deze ruimte van 168 m² was op de begane grond gesitueerd naast de hoofdentree en was in Oosterse sferen ingericht. Hieraan herinneren nu nog slechts de groene tegels op de kolommen. De

woonvertrekken liggen op de eerste verdieping en de slaapkamers in een terugliggend bouwdeel op de tweede verdieping. De villa, voorzien van grote balkons en dakterrassen, heeft een vrijwel vierkant grondvlak. Wegens een fout tijdens de uitvoering is het huis dichter aan de weg gesitueerd dan eigenlijk was toegestaan. Hierdoor is een grote, besloten achtertuin ontstaan.

5. Sint Hubertusweg 10

woonhuis

H. van Leeuwen

1960

Dit in modernistische stijl opgetrokken woonhuis ligt fraai gesitueerd op een heuvel in een bosrijk gebied. Het bestaat uit een rechthoekig bouwblok van twee lagen en een uitbouw van één laag, afgedekt met platte daken. De constructie is vrij traditioneel. Zij wordt gevormd door dragende wanden met betonnen vloeren. De gevel is geheel bekleed met natuurste-

nen platen in een patroon van horizontale en verticale banden.

Het tweelaagse bouwdeel bevat de woonruimtes en een royale hal op de begane grond. Op de verdieping zijn de slaapkamers en de badkamer gesitueerd. De keuken bevindt zich in de uitbouw, die verder als overdekte carport fungeert.

Literatuur:

Bouwkundig Weekblad, 1961, p. 89.

6. Van Alkemadelaan 792-1174

woningbouw

P. Zanstra

1957-1960

De architect P. Zanstra ontwierp deze reeks van vier luxe flatgebouwen aan de rand van de wijk Duttendel in opdracht van het Haagse bouwbedrijf B. Meijer. De gebouwen staan in een verdiepte tuin. Op een hoge onderbouw van twee lagen met garages en bergingen bevinden zich telkens zes woonlagen met in totaal 168 woningen. Opvallend in deze voor de gegoede middenklasse bedoelde appartementen zijn de

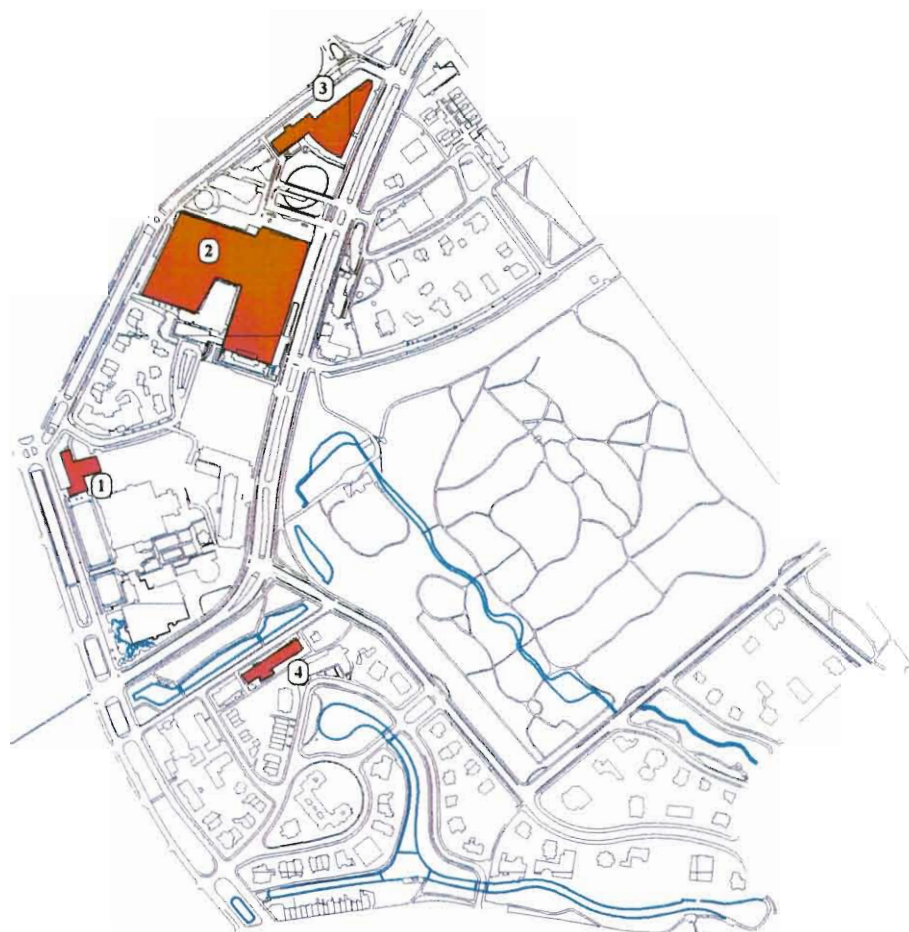
betrekkelijk kleine keukens. Deze zijn bewust klein gehouden naar het ontwerp van de ideale compacte keuken van de Vereniging van Werkende Huisvrouwen. De architectuur van de flatgebouwen is functioneel en kenmerkt zich door aandacht voor het detail. Beeldende kunst is in de gemeenschappelijk tuinen aanwezig in de vorm van een drietal bronzen sculpturen van de Amsterdamse beeldhouwer Nic. Jonk.

Literatuur:

Bouw, 1961, p. 1249.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

1. Catsheuvel 30

uitbreiding Haags Gemeentemuseum

Sj. Schamhart

1961-1962

De jaren zestig waren een periode van grote activiteiten voor het Haags Gemeentemuseum. De toenmalige directeur L.J.F. Wijsenbeek richtte zich sterk op expansie, onder andere door het ontwikkelen van grote, tijdelijke tentoonstellingen. Het bestaande gemeentemuseum van H.P. Berlage werd hiervoor als volkomen ongeschikt geacht. In 1962 ontwierp de gemeentearchitect Sj. Schamhart een nieuwe museumvleugel, waarin naast grote, flexibel in te delen tentoonstellingszalen ook ruimte moest zijn voor kantoren. Deze als een paviljoen ogende uitbreiding, opgebouwd uit horizontale en verticale vlakken, doet denken aan de zakelijke architectuur van Mies van der Rohe. Er is gewerkt met open en gesloten vlakken. De open vlakken bestaan uit glazen puier met houten kozijnen, de gesloten vlakken uit decoratief metselwerk en natuur-

stenen platen. Op de natuurstenen platen langs de Stadhouderslaan is in de jaren tachtig een kunstwerk van Sol Lewitt aangebracht.

Literatuur:

Werk, 1956, p. 220.

Polytechnisch Tijdschrift-Bouwkunde, 1962 p. 890.

Bouwkundig Weekblad, 1962, p. 362.

Bouw, 1963, p. 30.

L.J. van Dijk, M. Kloos, *Sjoerd Schamhart architect in Den Haag*, Rotterdam, 1996.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

2. Churchillplein 10

Nederlands Congresgebouw

J.J.P. Oud en H. Oud

1956-1969

In het Wederopbouwplan van Dudok is een cultureel centrum voorzien nabij het Gemeentemuseum, bestaande uit een concertgebouw, een congresgebouw en een schouwburg. In 1956 krijgt J.J.P. Oud van de gemeente de opdracht voor het ontwerpen van een congresgebouw, waarbij de door Dudok nog in drie verschillende gebouwen gedachte functies wel in één gebouw moesten worden ondergebracht. Deze beslissing heeft geleid tot een vanaf het begin moeizaam functionerend gebouw. Het Congresgebouw is het laatste ontwerp van J.J.P. Oud, dat pas na zijn dood onder supervisie van zijn zoon Hans Oud in 1964-1969 is gerealiseerd. Het bestaat uit een groot rechthoekig hoofdgebouw, een langwerpige vleugel aan de noordzijde en een zuidvleugel waarop de 17 bouwlagen hoge, driehoekige toren is gebouwd. Deze toren op driehoekige plattegrond was primair bedoeld als verticaal accent in de compositie. Om de bouwmassa's te accentueren paste Oud

gele geglazuurde baksteen en blauw geglazuurde tegelblokken in de gevels toe. Toegepaste kunst is er in de vorm van twee tegeltableaus van Karel Appel en een pyloon met vogelfiguur van Aart van den IJssel bij de hoofdingang.

Zowel aan de buitenzijde als intern hebben door de jaren heen vele verbouwingen plaatsgevonden waardoor het oorspronkelijk ontwerp toch wel fors is gewijzigd. Zo is achter de noordvleugel eind jaren tachtig een grote expositiehal en een congreszaal bijgebouwd naar ontwerp van Philip Rosdorff. Dezelfde architect heeft midden jaren negentig een hotel met 216 kamers gerealiseerd op de bestaande congreszalen. De 'Toren van Oud' is in 1995 door Wytze Patijn gerenoveerd. Er zijn nu woningen en kantoren in ondergebracht.

Literatuur:

Bouw, 1958, p. 980.

Polytechnisch Tijdschrift-Bouwkunde, 1959, p. 182.

Polytechnisch Tijdschrift-Bouwkunde, 1967, p. 44.

Polytechnisch Tijdschrift-Bouwkunde, 1969 p. 544.

Bouw, 1969, p. 460.

H. Oud, J.J.P. Oud *Architekt 1890-1963 Feiten en herinneringen gerangschikt*, Den Haag 1984.

L.A. van Heesingen, J.P. Baeten en H. Blom, *Honderd jaar Haags Bouwen*.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

3. Johan de Wittlaan 52-54, Churchillplein 1

kantoorgebouw

A. van der Steur, W.A.C. Herman de Groot

1955

Voor dit in de oorlog kaalgeslagen gebied waren in het stedenbouwkundig plan van W.M. Dudok een cultureel centrum en een woongebouw voorzien. Het driehoekige kavel voor het woongebouw werd verworven door de verzekeringsmaatschappijen “De Eerste Nederlandsche” en de “Nieuwe Eerste Nederlandsche” en werd niet voor woningbouw maar voor hun hoofdkantoor bestemd. Het ontwerp is van de hand van de Rotterdamse voormalige stadsarchitect A. van der Steur, die tijdens de bouwwerkzaamheden overleed. Wat de stijl betreft koos de architect voor een nog directer classicistische benadering als Oud had gedaan voor het Shell-gebouw aan de Wassenaarseweg. Het gebouw heeft de driehoekige vorm van de kavel overgenomen en bestaat uit een representatieve vleugel voor de directie aan het plein en hogere kantoorvleugels aan de Johan de Wittlaan en de Esentowerlaan.

In de gevel zijn de kantoorvleugels herkenbaar aan de strenge opbouw van een groen granieten basement, drie of vier bouwlagen met glaspuien en borstweringen van geglaazuurde baksteen en een daklijst. Daarvoor staan vrijstaande kolommen over de volle hoogte. De gebogen gevel aan het voorplein is meer gesloten en voorzien van een kunststenen bekroning met kruismotief. De kantoorvleugels zijn in 1983 verhoogd met een tweetal verdiepingen, uitgevoerd in een lichte staalconstructie. Sinds enige tijd is het in gebruik bij het Joegoslavië-tribunaal.

Literatuur:

Bouwkundig Weekblad, 1956, p. 473.

C. van Boven, V. Freijser, C. Vaillant (red.), *Gids van de Moderne Architectuur in Den Haag*, Den Haag, 1997.

A. Gielens, *Ad van der Steur (1893-1953)*, Rotterdam 2002, p. 46-51 en p. 139-141.

4. Stadhoudersplantsoen 12-18

kantoorgebouw

J.W.E. Buijs, J.B. Lürsen, W. Verschoor, W.H. Verschoor

1953-1955

In het na-oorlogse stedenbouwkundig plan voor het gebied in de omgeving van het Gemeentemuseum waren onder meer kantoorgebouwen voorzien. Het voor de Tweede Wereldoorlog vooraanstaande architectenbureau Buijs en Lürsen ontwierp hier begin jaren vijftig twee kantoorgebouwen naast elkaar: het Hoofdproduktschap voor Akkerbouwprodukten en de inmiddels gesloopte Centrale van het Nederlandsch Rundveestamboek. Het kantoorgebouw voor het Hoofdproduktschap voor Akkerbouwprodukten is

Buijs' laatste werk maar zijn aandeel is wel beperkt. Met de uitvoering heeft hij zich niet meer bemoeid.

Het kantoorgebouw bestaat in hoofdzaak uit een langwerpig bouwdeel met kantoorlokalen en directievertrekken. In een apart bouwvolume, gescheiden door het hoofdtrappenhuis, zijn de entree en enkele vergaderkamers opgenomen. De gevel boven de entree is voorzien van een in beton uitgevoerd plastiek van Albert Termote, voorstellende de godin Ceres.

Literatuur:

Bouwkundig Weekblad, 1956, p. 301.

C. Reheest, Jan Buijs, *Architect van de Volharding*, Den Haag 1983.

Colofon

Uitgave

Gemeente Den Haag,
Dienst Stedelijke Ontwikkeling

Productie

Uitgeverij "De Nieuwe Haagsche"

Vormgeving

Koring Grafische Vormgeving B.V.

DTP

Drukkerij Voortvaren Smits

Lithografie en druk

Drukkerij Voortvaren Smits

Fotoverantwoording

Deel I:

Alle foto's, kaarten en tekeningen zijn, tenzij hieronder vermeld afkomstig van het Gemeentearchief Den Haag.

AeroCamera B.V.: p.55,72,79,92,127,200.

Dienst DSO, afdeling Monumentenzorg:

p.18,102,105,134,146,148,160,170.

DLC Architectuurhistorici, Rotterdam:

p.22,25,26,27,28,31,43(onder),44,45,
46,50,51,60,63,69,71,81,82,83(boven),84,87(onder),
91,94(boven),96,98,99,101,
116(onder),120,121(onder),122(onder),124,126,
141,144,157,159,164,166,
180,184,185,189,191,192,193,196,197.

KLM Aerocarto:

p.33,38,110,119,122(boven),128, 145.

Nederlands Architectuurinstituut: p. 87(boven).

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie:

p.104.

Deel II

Foto's: Dienst DSO, afdeling Communicatie (B. Mellink en W. Vermeij)

Kaarten: Dienst DSO, afdeling Monumentenzorg

ISBN 90-77032-21-5

© Gemeente Den Haag

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No parts of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

VOM-reeks 2002 nummer 1

Gemeente Den Haag,
Dienst Stedelijke Ontwikkeling

ISBN 90-77032-21-5

9 789077 032213